Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 54

Київ
2018

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 54. – К., 2018. – 190 с.

Редакційна колегія:

ПАТРИЛЯК І. К., д-р іст. наук, проф.(голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В. П., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАПН України
(заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В. К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНҐ СОҐУ, проф. (Сеул, Корея);
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., д-р іст. наук, проф.;
КАЗАКЕВИЧ Г. М., д-р іст. наук, доц.;
КАЗЬМИРЧУК М. Г., д-р іст. наук, доц.;
КОНТА Р. М., д-р іст. наук, доц.;
КОЦУР А. П., д-р іст. наук, проф.;
МАТУСЯК АҐНЄШКА, проф. (Вроцлав, Польща);
СКРИПНИК Г. А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М. Г., д-р іст. наук, проф.;
СЕРГІЙЧУК В. І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю. М., д-р іст. наук, проф.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О. П., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В. В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н. В., канд. іст. наук, доц.;
ХАКАМІЕС ПЕККА, проф. (Турку, Фінляндія);
ХАЛУПЧАК ГЕНРІК, проф. (Люблін, Польща).

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: **etnichna.istoria@gmail.com**
сайт збірника: **http://www.ethnic.history.univ.ku.ua**

Рецензенти:

д-р іст. наук М. В. КУГУТЯК
д-р іст. наук О. М. ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 10 від 15.03. 2018 р.)**

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до переліку фахових видань за спеціальністю «Історичні науки» (постанова Президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.; постанова Президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010 р.; наказ Міністерства освіти і науки України №1021 від 7 жовтня 2015 р.).
Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія КВ

Видання індексується Index Copernicus International

ЗМІСТ

Кукоба Лєна. Еволюція делоського поліса у IV – першій половині III ст. до Р.Х. ***5***

Рудь Микола. Руяни та їх відносини з сусідами у X–XII ст. ***13***

Юрченко Віталіна. Історія виникнення та специфіка традиційних слобожанських ярмарків (XVII – початок XX ст.). ***18***

Коваленко Оксана, Сердюк Ігор. Християнські рецепції гончарського ремесла у ранньомодерному суспільстві Гетьманщини. ***25***

Сорочук Людмила. Родинні та календарні традиції українців: світ дитинства. ***29***

Орлова Тетяна. Салат «олів'є» з точки зору соціальної історії. ***34***

Крикун Юлія. Шлюбні звичаї українців і поляків з погляду міжконфесійних культурних взаємин (за експедиційними матеріалами з Середнього Полісся). ***42***

Пивоваренко Олена. Російські впливи на застільні практики козацьких еліт першої половини XVIII ст. (на матеріалах щоденників Якова Марковича). ***50***

Бочковська Валентина. Почаївський видавничий осередок в культурній спадщині українського народу XVIII – початку XIX ст. ***56***

Орехівський Володимир. Становлення наукової думки про органічне землеробство в Україні у другій половині XVIII – першій половині XIX століть. ***64***

Філіпова Ганна. Про походження Марії Леонтьєвої (Еварлакової) – дружини київського губернатора Михайла Леонтьєва. ***69***

Кагамлик Світлана. Етносоціальний портрет українських православних ієрархів на тлі епохи Просвітництва. ***73***

Ломако Людмила. Становлення та розвиток приватної педагогічної освіти в українських землях XIX – початку XX ст.: сучасна історіографія. ***82***

Пасічник Наталя. Вплив науково-практичної діяльності Є. Ф. Канкріна на розвиток фінансово-правової думки. ***88***

Макаревич Антоніна. Відображення перських та візантійських соціальних установ в інституті вакфу в Османській імперії. ***98***

Михайленко Марина. Розвиток виборчого законодавства Королівства Італія (1861–1882 рр.). ***104***

Папенко Наталія, Папенко Євген. Отто фон Бісмарк та створення єдиної Німецької імперії. ***109***

Капелюшний Валерій. Особливості висвітлення державотворчих процесів доби Української революції 1917–1921 рр. в сучасній історіографії: новітні інтерпретації чи інсинуації? ***118***

Палієнко Марина, Срібняк Ігор. Інформаційно-джерельний потенціал архівних збірок Національної установи імені Оссолінських у Вроцлаві з історії УНР (колекція 22/53). ***127***

Наконечний Володимир. Польсько-український дискурс журналу «Лемківщина» (діаспорний період). ***141***

Понипаляк Олександр. Навчальна література з військової підготовки підстаршинських шкіл Української повстанської армії. ***146***

Понипаляк Аліна. Василь Кук в боротьбі проти радянської системи. 1944–1954 рр. ***152***

Любчик Ігор. Суспільна адаптація та етнонаціональні прояви переселенців з Польщі в УРСР. ***159***

Дмитрук Ярослава. Організація призовних кампаній до Війська Польського у міжвоєнний період. ***166***

Нагірний Микола. Висвітлення подій хорватсько-сербської війни у виданнях русинсько-української діаспори Хорватії. ***170***

Демещук Анатолій. Мирна реінтеграція Східної Славонії, Бараньї та Західного Срему до Хорватії (1995–1998 рр.). ***175***

Бей Наталія. Історичні тенденції та перспективи розвитку автомобілебудування у роки незалежності України. ***181***

Борисенко Мирослав. Історико-антропологічні підходи до вивчення міста. Рецензія на монографію Овсіюк Оксани «Життя після окупації: побут киян 1943–1945 рр.» – К., Дуліби, 2017. – 176 с. ***185***

Наші автори. ***188***

Лєна КУКОБА
Київ

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕЛОСЬКОГО ПОЛІСА У IV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ III СТ. ДО Р.Х.

У статті розглянуто відмінності делоського полісного устрою за афінського верховенства на острові та в період незалежності. За афінського панування Делос функціонував як поліс, але святилищем бога Аполлона управляли прислані з Афін посадовці – амфіктіони. У період незалежності остаточно оформились усі полісні магістратури і, що найголовніше, управління святилищем було передано делоським посадовцям – гієропіям. Подана характеристика делоської громадянської общини, основна активність якої була зосереджена довкола загальногрецького святилища Аполлона.

Ключові слова: Делос, Афіни, поліс, святилище Аполлона, магістратури, амфіктіони, гієропії, громадянський колектив, літургії.

Дослідження минулого періоду античності вимагає іноді чіткого розуміння особливостей існування тодішніх політичних систем, соціальної структури, механізму державної діяльності. На території античної Греції все це уособлювалося у понятті поліс, що означає одночасно і громадянську общину, і специфічний тип політичної організації. Разом із тим, кожен грецький поліс вирізнявся характерними особливостями, і, зокрема, це стосується острівних полісів, до яких належить і Делос. У період кризи давньогрецьких полісів та становлення елліністичних держав (IV – перша половина III ст. до Р.Х.) Делос проходив відмінний від інших етап свого розвитку.

Основними джерелами з цієї проблеми є епіграфічні та археологічні пам'ятки, а також короткі повідомлення античних авторів (Фукідіда, Страбона, Плутарха).

Окремі проблеми з історії Делосу розглядався у працях В. Шеффера «Про справи острова Делоса»[1], У. Лейдлоу «Історія Делоса»[2], К. Віаль «Делос незалежний»[3], О. Лопухової «Грецький поліс Делос в елліністичну епоху»[4], «Делос у II ст. до Р.Х.»[5], В. Чанковської «Афіни та Делос в класичну епоху. Дослідження адміністрації святилища Аполлона Делоського»[6], К. Константакопулу «Танець островів: замкненість, мережі, Афінська імперія та Егейський світ»[7] та інших. Одначе, більшість із вказаних авторів розглядали або загальну історію Делоса, або періоди, лише дотичні до нашого (афінське верховенство на острові, період незалежності, Делос елліністичної доби). Еволюція ж Делоса полісного періоду в IV – першій половині III ст. до Р.Х. на сьогодні вивчена недостатньо.

Мета роботи – простежити еволюцію делоського поліса у IV – першій половині III ст. до Р.Х. Для досягнення поставленої мети потрібно виконати наступні завдання: розглянути засади полісної організації Делоса у IV ст. до Р.Х.; простежити її еволюцію в III ст. до Р.Х.; дослідити делоську громадянську общину вказаного періоду (IV – перша половина III ст. до Р.Х.).

Сам острів Делос є продовгуватою скелястою смугою, де відсутні родючі ґрунти та інші природні багатства. Центром цієї невеликої держави було місто, розташоване в долині поблизу гори Кінф. Страбон описав острів так: «На Делосі було однойменне місто, що лежало, так, як і святилище Аполлона і Лето, на рівнині; над містом височів Кінф – скеляста гора без рослинності; через острів протікала невелика річка Іноп, та й сам острів маленький» (Strab. X. V.2). Місто Делос знаходилося у північно-західній частині острова, до нього відносилось святилище Аполлона і так звана «священна гавань» на захід від нього.

Особливістю Делоса як поліса вважається, зокрема те, що у IV ст. до Р.Х. до його складу входив сусідній острів Ренея. Тирани періоду ранньогрецької тиранії піднімали свій авторитет завдяки покровительству таким відомим святилищам, як Дельфи, Олімпія та Делос. В останній чверті VI ст. до Р.Х. Полікрат, тиран із Самоса, встановлюючи морську гегемонію в Егеїді, опікувався храмом Аполлона на Делосі. Острів Ренея став подарунком Полікрата[8] храмові, про що повідомляє Фукідід (Thuc. III. 104.2)[9]. Саме так антична традиція доносить приєднання Ренеї до Делоса. Одначе, як випливає із епіграфічних та археологічних відомостей, лише частина Ренеї була власністю храму Аполлона. На іншій частині острова знаходилося самостійне ре-

© Лєна Кукоба

нейське місто. У 425 р. до Р.Х. афіняни здійснили друге очищення Делоса, під час якого покійників переносили на Ренею, де заклали делоський цвинтар (Thuc. III. 104. 2[10]; Strab. X. V.5[11]). Це підтверджують і сучасні археологічні дослідження Ренеї.

Епіграфічні джерела IV ст. до Р. Х. не дозволяють повністю представити внутрішньополітичну структуру делоського поліса. Відомо, що Арістотель (Athenaeus. VII, 296 c.) описав Делоську політію, але це джерело до нас не дійшло. Можемо констатувати, що очолювали поліс архонти, причому ця магістратура переобиралась щорічно, оскільки велика кількість епіграфічних написів починалась із вказівки на афінського та делоського архонтів. У цей час існували та діяли делоські Буле та Народні збори. Народні збори мали змогу видавати власні декрети проксенії. Із делосців обирали гієропіїв, котрі брали участь у жертвоприношеннях.

Із написів «Сендвічського Мармуру» (IG II² 1635) випливає, що існувала посада епістасіона, функції якого залишились невідомими. Судові ж функції здійснювали призначені Афінами судді.

Епіграфічні написи дають нам свідчень про діяльність в IV ст. до Р.Х. на Делосі афінської адміністрації – амфіктіонів. Вперше ця посада згадується в написах, що належать до аттико-делоських документів і висвітлюють адміністрацію делоського храму того часу. Написи датовані 410 р. до Р.Х. і відносяться до періоду архонства Главкіппа в Афінах та Апеманта на Делосі (ID 92, 93). Тобто, після 410 р. до Р.Х. посада амфіктіонів уже точно існувала на Делосі, але є і гіпотеза, згідно із якою вона могла бути заснована на кілька десятиліть раніше. Зокрема, припускають, що в написі ID 89, датованому 434-432 рр. до Р.Х., йдеться про передачу в оренду храмового майна посадовим особам, які гіпотетично можуть бути амфіктіонами.

Стосовно більш раннього періоду, то питання про запровадження посади афінських амфіктіонів тісно пов'язане з питанням походження власне цього терміну, про можливість його застосування ще до виникнення Делоської симмахії.

Якщо розглядати самих амфіктіонів на Делосі, то в написах 410 р. до Р.Х. знаходимо, що амфіктіонів було четверо – вони складали одну колегію, що керувала храмом. Посада була щорічною[12], хоча з часом ці обмеження зникли, і обіймати її стало можливим уже протягом кількох років. Серед помічників амфіктіонів в написах 410 р. до Р.Х. згадувались три неокорої (ID 93). Вони називалися співархонтами. Всі вони були з храму Аполлона та Артеміди і їхні функції були цілком другорядні – передавати грошові внески афінським амфіктіонам.

Вигнані Спартою після битви при Егоспотамах в 405 р. до Р.Х., афіняни вже в 394 р. (після битви при Кніді) відновили своє верховенство над островом[13]. Але остаточно вони встановили свій контроль над святилищем в 377 р. до Р.Х., коли був створений Другий Афінський морський союз.

Можна припустити, що після цих подій була створена нова колегія амфіктіонів. Встановлено, що принаймні в 377 р. до Р.Х. вона точно виконувала свої обов'язки. Підтвердження цього знаходимо в написах уже згадуваного «Сендвічського Мармуру» (IG II² 1635). Це звіти адміністрації протягом 377-373 рр. до Р.Х. Їхня важливість полягає в тому, що вони містять повний запис афінської адміністрації в IV ст. до Р.Х. Тепер колегія складалася із п'яти амфіктіонів (з 376 р. включається до колегії ще один амфіктіон із Андроса) і секретаря.

Окрім звітів «Сендвічського Мармуру» існують інші написи, досліджені Т. Омоллем[14], які також відносяться до документів аттико-делоської амфіктіонії і мають справу зі звітами та фінансами храму Аполлона.

Афінські амфіктіони контролювали делоське святилище, надавали землі і будинки в оренду, робили позички як приватним особам, так і цілим містам. У такий спосіб афіняни могли контролювати і нав'язувати свою волю Кікладам. Адже написи містять назви багатьох островів, які брали позички у храму. І ці ж острови також були в числі учасників Другого Афінського морського союзу (IG II² 43). Оскільки амфіктіони займались майновими і грошовими багатствами храму, то, як зазначив Арістотель в Афінській політії (Arist. Athen. Pol. 7.62.2): «Амфіктіони, які призначались на Делос, отримують по драхмі щоденно з Делоса».

Відання храмовою казною не було єдиним обов'язком амфіктіонів. Вони ще були відповідальні за різні дари богу, які зберігалися в храмі. З часом цей обов'язок перейшов до делосців[15].

Ще один аспект, на який варто звернути увагу при розгляді діяльності амфіктіонів на Делосі – це відносини між самими жителями острова та представниками афінської адміністрації.

Афіняни контролювали найважливіше, що було на острові – святилище і його казну. При цьому, делосці утримували за собою певні привілеї. Делос не входив до числа полісів, які сплачували форос Афінам. Проте безконтрольність і навіть безцеремонність афінян при управлінні островом не могли не призвести до невдоволення та протестів з боку місцевого населення, до створення навіть певної опозиції діям Афін.

Про це свідчить кілька епізодів. До першого можна віднести випадок, який в написах датується 376/5 р. до Р.Х.; про нього вже частково згадувалось раніше. Тоді вісім делосців витягнули із храму амфіктіонів і побили їх. За це їм довелось понести покарання: вічне вигнання і штраф розміром 10000 драхм (ID 98 B 24-30). Головним звинуваченням стало безбожництво і спаплюження святилища[16]. Але це було тільки офіційним звинуваченням. Афінянам довелось визнати наявність опозиції своєму домінуванню на острові, після чого в колегію афінських амфіктіонів ввели ще одного представника із Андроса. Так афіняни розділили цю посаду з іншим полісом – тепер не одні вони керували делоським святилищем. Крім того, це могло більше відповідати принципам організації амфіктіоній. З часом андроський амфіктіон зник із написів. Наслідком цього інциденту стало те, що делоські архонти почали призначатися, а не обиралися за жеребом[17].

Афіняни пішли на певні поступки делоським громадянам, яких тепер почали залучати до управління святилищем. У написах, які дійшли, збереглись свідчення про співробітництво делоського Буле та їхніх гієропіїв з афінськими амфіктіонами у справах реєстру храмової казни[18]. Кількість і обов'язки гієропіїв точно невідомі. За назвою можна припустити, що вони були пов'язані із жертвоприношеннями. В Афінах також була посада гієропіїв, до обов'язків яких входило слідкувати за жертвоприношеннями. Делоські гієропії могли бути помічниками афінських амфіктіонів при виконанні щомісячних жертвоприношень. Можемо порівняти із функціями афінських гієропіїв. Наведемо уривок із Афінської політії Арістотеля (Arist. Athen. Pol. III. 54.6-7.): «за жеребом обирає народ ще десять гієропіїв для так званих «спокутних жертвоприношень». Вони приносять жертви як самостійно, за призначеням оракула, так і спільно з віщунами, коли потрібно отримати сприятливе знамення. Крім того, народ обирає за жеребом ще інших десять, так званих «річних». Вони здійснюють деякі жертвоприношення і відають усіма п'ятирічними святами, окрім Панафіней. До числа п'ятирічних свят належать: по-перше, паломництво на Делос (існує також і семирічне паломництво туди)…». Тож, як бачимо, головна функція гієропіїв як в Афінах, так і на Делосі класичної доби – постійне забезпечення жертвоприношень. Сама ж назва гієропіїв походить від слова τά ἱερά – «жертва», «жертвоприношення».

В історії Делоса зафіксований ще один інцидент 345 р. до Р.Х., який свідчив про опозицію на острові. У промові Демосфена «Про вінок» (Dem. De coron. 18, 134-135) знаходимо, що афіняни обрали якогось собі Гіперіда на посаду синдика для захисту інтересів Афін і афінського контролю над делоським святилищем перед радою Дельфійської амфіктіонії[19]. Саме до ради цієї амфіктіонії делосці звернулись із проханням звільнити святилище від афінського панування. В цей час великий вплив у Дельфійській амфіктіонії мав Філіпп Македонський. і делосці розраховували на його лояльність та підтримку. Але Філіпп не став на бік делосців, і афіняни залишили за собою контроль над святилищем Аполлона ще на деякий час.

Також у написах зафіксований цікавий факт (IG II^2 222): деякі проафінськи налаштовані делосці змушені були втікати з острова в Афіни, щоб врятувати собі життя. Афіняни нагородили їх громадянством і утриманням за державний рахунок[20].

Із цих прикладів виходить, що опозиція Афінам на Делосі справді існувала. Ймовірно, що громадянам острова не було достатньо посади гієропіїв. До цього слід додати, що делосці ще пам'ятали про виселення їх афінянами з острова. Але щодо цього існує й інша точка зору. Делосці спокійно співпрацювали з афінянами та уникали конфліктів у відносинах[21]. Вони видавали власні постанови, декрети проксенії. Афіняни не втручались у внутрішні справи делоського поліса. І це можна пояснити тим, що маленький беззахисний поліс не міг бути для Афін якоюсь загрозою, а казна Аполлона була у їхньому розпорядженні.

Таким чином, виступаючи давніми гегемонами іонян та використовуючи амфіктіонів, Афіни утримували під своїм контролем делоський храм і храмову казну, вели облік усіх боржників храму, що сприяло поширенню їхнього впливу на кікладські острови. Не дивлячись на опозицію з боку делосців, афіняни зуміли утримати святилище у своєму розпорядженні протягом IV ст. до Р.Х.

IV ст. до Р.Х. стало для Делоса періодом, коли він мав змогу звільнитись від афінського панування двічі. Вище вже зазначалось, що першу незалежність він отримав після закінчення Пелопоннеської війни. Повна поразка Афін від спартанців привела до встановлення гегемонії Спарти в Егеїді. Що ж стосується Делоса, то, цілком імовірно, він був звільнений від афінських амфіктіонів. Р. Етьєн стверджує, що після битви при Егоспотамах у 405 р. до Р.Х. Делос отримав самоуправління і контроль над святилищем при домінуванні Спарти в Егеїді. (Один із написів[22], знайдених на Делосі, датується іменами спартанських царів Агіса і Павсанія та всіх п'яти ефорів і згадує про «храм і майно бога»). Цей період Т. Омолль[23] та Р. Етьєн[24] назвали «періодом першої незалежності», хоча В. Чанковська заперечує існування «першої незалежності».

При розгляді афінської адміністрації на острові ми вже згадували про спробу делосців у 345 р. до Р.Х. отримати допомогу від Філіппа Македонського. На той час він мав вплив у Дельфійській амфіктіонії. Але македонський цар не став на бік делосців, і їхні намагання не отримали позитивного результату. Лише після Східного походу Александра Македонського та воєн діадохів Делос отримав незалежність. Антігон Монофтальм звільнив острів від афінян, реалізуючи свою державну та острівну політику. Він же зробив Делос релігійним центром Ліги несіотів, а на його честь було засновано свято Антігонеї та Деметрії для вшанування сина Деметрія Поліоркета. З огляду на зазначені події можемо стверджувати лише одне: незалежність на острів Аполлона прийшла завдяки зовнішнім факторам та політиці елліністичних монархів. Самі ж делосці були не в змозі відстояти свою незалежність та контроль над святилищем Аполлона.

Часто в історіографії термін «незалежність» називали досить умовним. Адже для делосців це означало, в першу чергу, незалежне та самостійне управління над храмовим комплексом. Але, на нашу думку, для Делоса не тільки це було головною ознакою їхньої самостійності. Позбавлення афінського впливу та контролю вело до подальшої еволюції делоського поліса, до остаточного оформлення усіх полісних інститутів, формування власних делоських полісних цінностей та відчуття кожним громадянином своєї важливості у житті держави. Підтвердженням цього можна вважати різке збільшення епіграфічних написів, пов'язаних з діяльністю делоських полісних магістратур: різні документи органів влади, проксенічні декрети, постанови, звіти, угоди, контракти, закони та інше у порівнянні із попереднім класичним періодом.

Вище було вже зазначено, що епіграфічні написи не дозволяють детально реконструювати всі політичні структури кінця класичної епохи. Період же незалежності у них репрезентований набагато повніше і краще, тому ми також можемо представити основні делоські полісні магістратури.

На Делосі, як і в інших демократичних полісах, верховними органами влади були Буле (Рада) та Екклесія (Народні збори). Багато декретів починалось із того, що «постановлено буле і народом». Ці органи зосереджували у своїх руках усю публічну владу на Делосі.

Точна кількість членів Буле залишилась невідомою. Воно ділилося на дванадцять щомісячних пританеїв – виконавчих комітетів. Рада обирала голову, який наглядав за голосуванням. Буле мало свій власний будинок, який часто згадується у написах під назвою Булевтеріон. Помісячні групи також мали власне приміщення, що в написах фігурує як Пританейон. У цих спорудах зберігався священний посуд, яким опікувався архонт задля використання на святах[25]. Виконавчі комітети повинні були наглядати за діяльністю гієропіїв. Без їхньої співпраці не проводились жодні описи майна, не здійснювались ніякі виплати зі скарбниці[26].

Очолював же делоську державу Архонт, який обирався щорічно. Він був присутній при поповненні та видачі із казни грошей, при передачі коштів із храмової казни до загальноделоської і навпаки, керував публічними роботами. Архонт, можливо, був головним наглядачем за проведенням великих свят, таких як Аполлонії та Діонісії[27].

Коли ми говоримо про еволюцію делоських полісних магістратур із становленням незалежності, то, в першу чергу, потрібно наголосити на становленні в цей час однієї із найважливіших (після архонта) в житті делоського поліса – колегії гієропіїв. Як зазначалось вище, гієропії функціонували і в період контролю над святилищем афінськими амфіктіонами. Тоді їх функції зводились до участі у жертвоприношеннях. Тому в період афінського контролю над святилищем делоські гієропії могли здійснювати лише допоміжні функції при жертвоприношеннях.

Лише зі звільненням святилища від амфіктіонів гієропії перетворились на одну із провідних магістратур[28]. Тепер вони еволюціонували у повноцінну храмову адміністрацію із великими повноваженнями, функціями та обов'язками. Гієропії замінили у своїй діяльності афінських амфіктіонів. В написах зазначалось або двоє, або четверо магістратів, їх кількість змінювалась. До компетенції гієропіїв входило все господарсько-адміністративне управління храмовим комплексом: здача в оренду земель, будинків, видача на відкуп поборів та податків, видача позичок із храмової казни. Вони вели облік прибутків і витрат святилища, здійснювали контроль за дотриманням у цілісності храмових будівель та їх ремонт. Важливою стороною їхньої діяльності було складення інвентарів храмових скарбів та їх збереження. З початком II ст. до Р.Х. гієропії стали завідувачами полісної казни. Під їхнім наглядом діяла ціла низка дрібних храмових магістратів і слуг[29]. Буле та Екклесія частину своїх повноважень, а саме керування храмом Аполлона, делегували гієропіям. Хоча такі важливі питання сакрального характеру, як введення нових богів у делоський пантеон та заснування нових свят на честь царів, були поза межами їхньої компетенції[30].

Щодо судочинства у делоському полісі, то написи не містять обширної інформації. Є згадка про Геліею, яка, ймовірно, діяла частинами по сто. До її повноважень могли відноситись справи, пов'язані із найважливішими питаннями існування поліса та святилища. Окрім Геліеї, на острові мав місце суд Тридцяти одного, у віданні якого перебували справи торгового характеру. Також фіксувався суд епімелетів. Він займався вилученням боргів із орендаторів теменосів храму[31].

Епіграфічні написи зафіксували назви багатьох різних магістратів. Зокрема, є згадки про двох полісних скарбників, двох секретарів (один для гієропіїв, інший – для міських магістратів), їхня посада була щорічною. Невідомими залишились функції епістазів, які отримували щорічну комісію від виробництва священного посуду. Маловідомими є функції шести логістів. В одному із написів вони мали справу із оплатою дозволу на подорож.

Щорічно обирали на Делосі трьох агораномів – наглядачів за ринком. Ці посадовці контролювали ваги і міри, збирали податки із купців та накладали на них штрафи як покарання. Агораноми асоціювались із астіномами – міськими наглядачами, у віданні яких стало придушення актів насилля, особливо над рабами[32].

На Делосі, як і в інших давньогрецьких полісах, була організована державна система фізичного виховання. У написах фігурує гімнасіарх – наглядач за гімназієм, який мав асистента – гіпогімнасіарха. Він співпрацював із гієропіями і архонтом під час проведення ігор на святі Аполлона. Перша згадка про гімназій як такий на Делосі відноситься до 280 р. до Р.Х. (IG XI 2 182). Сам же гімназій був виявлений під час археологічного дослідження у 1835 р. на рівнині північно-східної частини острова[33]. У написах зазначаються палестри, одна з яких була для рабів. Гімназій утримувався коштом храмової казни, можливо, одна палестра була публічною. Але, як із храмової скарбниці, так і з полісної виділялись кошти на атлетичні змагання під час свята Аполлона.

Окрім регулярних полісних магістратур, у написах згадуються і тимчасові. До таких можна віднести сітонаїв (ID 362). До їхніх обов'язків входив продаж зерна на Делосі, але це точно не доведено.

Тимчасово обирались епімелети, які укладали контракти для публічних робіт і стежили за своєчасністю їх виконання та дотриманням архітектурного плану. Епімелети контролювали майстерні і могли накласти штрафи на тих, хто розірвав контракт.

Делос у період «незалежності» представляв собою досить типовий поліс класичної епохи. Він мав аналогічні органи влади та різноманітні магістратури, що й інші.

Ще однією важливою стороною функціонування делоського поліса стала видача ним декретів проксенії. Інститут проксенії зародився ще в архаїчний період і, досягнувши розквіту в класичну епоху, залишався засобом зв'язку та міцним політичним інструментом у відносинах між самостійними грецькими державами. Проксенія була цілеспрямованою формою громадянських відносин, що стала засобом становлення формальних контактів між полісами в V і IV ст. до Р.Х.

У випадку Делоса, більшість його проксенічних декретів припадає на період «незалежності». У той час, коли протягом класичної доби інститут проксенії як інструмент взаємовідносин між самостійними, незалежними полісами набув свого найбільшого розквіту, на Делосі виявлено кілька проксенічних декретів. Можна висунути припущення, що, на час перебування афінської адміністрації на острові, Афіни не були зацікавлені у виданні делосцями проксенічних декретів громадянам інших полісів, тому могли, якщо не повністю контролювати, то впливати на цю сферу діяльності делоських Народних зборів та Буле[34]. Декретів, що належали до IV ст. до Р.Х., дійшло шість.

Зовсім інша картина складається за елліністичного періоду. З отриманням незалежності кількість делоських проксенічних декретів різко зросла, що не можна вважати простим збігом. Як тільки афіняни залишили острів, місцева адміністрація на власний розсуд почала видавати набагато більше декретів проксенії. У цій сфері діяльності делоського поліса відбулась своєрідна еволюція, чому і сприяла власна самостійність.

Важливим у дослідженні особливостей делоського поліса є розгляд його жителів, громадянського колективу, який брав участь у житті своєї держави. Як відомо, населення Делоса належало до іонійських племен, тому мало традиційний поділ на чотири філи. У написах (IG XI 4 1026) збереглася назва лише однієї – Аргади (’Αργάδις). Кожна із філ ділилась на триттії, очолювані триктіархами. Із дванадцяти триттій (IG XI 2, 287; 199; ID 1416; 1417) дійшли назви лише п'ятьох: Твестади (Θυεστάδαι), Окюніди (Ωκυνείδαι), Пюрракіди (Πυρρακίδαι), Мапсіхіди (Μαψιχίδαι), Теандріди (Θεανδρίδαι). Проблемним залишається поділ триттій на деми – не-

велика площа Делоса робить його неможливим[35]. У кількох написах (IG XI 4 547; ID 298) є свідчення про поділ і на фратрії. Триттії і фратрії мали одну спільну рису – вони були юридичними особами, наділеними правом на володіння землею та будинками[36].

Особливістю делоського поліса було те, що традиційні підрозділи його громадян (філи, триттії, фратрії) не відігравали якої-небудь ролі в політичному управлінні. Зосередженість полісного життя навколо святилища і його важливість у свідомості делосців призвели до того, що основною формою активності філ, триттій і фратрій в елліністичний період була участь у різних видах культової діяльності[37].

Для делосців велике значення відігравали сімейні і родинні зв'язки, що підтверджується делоськими правами спадку та юридичних форм, які регулювали родинні відносини. На думку К. Віаль, внутрішньосімейна практика успадкування проектувалась на поліс в цілому. Адже успадковувались не тільки нерухомість, боргові обов'язки, зобов'язання стосовно святилища, а й і полісні магістратури. Спадкоємці померлого магістрата продовжували виконувати його посадові обов'язки аж до завершення терміну дії повноважень. Перебування на Делосі у V-IV ст. до Р.Х. амфіктіонів, які управляли святилищем, не вплинуло на структуру і функції полісних підрозділів, і не зробило їх подібними до афінських. Делоські філи не відігравали жодної ролі у розподілі політичних, адміністративних та інших посад і функцій[38].

На основі епіграфічного матеріалу була здійснена спроба вирахувати кількість населення на Делосі в період незалежності. Згідно з дослідженням К. Віаль, у першій третині II ст. до Р.Х. на Делосі було приблизно 1200 повноправних громадян[39], а загальна кількість всього населення дорівнювала 5000 осіб[40]. Проте майже неможливо визначити частку серед населення інших чужоземців, метеків, рабів. Така невелика чисельність делоської громадянської общини могла сприяти згуртованості та єдності у вирішенні головних питань життя поліса.

На Делосі мали місце і суспільні літургії громадян. Найважливішою, і чи не єдиною, літургією була організація хорів на свята. До нас дійшли так звані «хорегічні декрети», на основі яких можна детальніше розглянути цю суспільну повинність. Для прикладу, візьмемо один хорегічний декрет (IG XI, 2.105). Починається він зазначенням архонтства Арістокріта, далі вказані імена громадян, що відбували хорегію на свято в честь бога Аполлона – Аполлонії: «керували хорами Аполлоній Стесіл, син Діодота, Теофраст, син Теогнота, Анасхет, син Ермія, Алексій, син Філона». Після них перераховувались імена юнаків, які брали участь у святі на честь Діоніса[41] – Діонісіях: «на Діонісях молоді юнаки: Антифін, син Елпіна, Теорюл, син Діакторіда, Апатурій, син Лампона, Андрол, син Сатта».

На святі Аполлона був лише один хор – відомий хор делоських дівчат. На святі ж Діонісій проходили три змагання: хлопців-співаків, трагічних акторів, комічних акторів. Зазвичай четверо громадян конкурували зі своїми хорами хлопців. Для підготовки трагедій та комедій вони співпрацювали із двома метеками. Виключення метеків із хорів хлопців і дівчат могло бути через те, що лише діти вільних громадян могли співати в них[42].

Після лідерів Діонісій у згаданому декреті слідують імена акторів, музикантів (флейтистів, кіфаредів, псалтів) і поетів. Акторів комедій більше, ніж акторів трагедій. Акторам і музикантам платили із полісного фонду[43].

Окрім хорегій, У. Лейдлоу і В. Шеффер погоджуються щодо існування такого суспільного обов'язку, як перебування у якості поручителя. Коли місто робило позики із храмової казни, то заставою слугували публічні річні прибутки. Це вело до того, що певні громадяни брали на себе відповідальність і діяли як гаранти повернення позики. Зрозуміло, що такі зобов'язання могли взяти на себе тільки найзаможніші люди, котрі закладали свої власні угіддя. Одначе невідомо, чи добровільними були їх дії[44].

Як бачимо, у політичній сфері протягом IV – першої половини III ст. до Р.Х. Делос зазнав еволюції як самостійний поліс. Лише після того, як острів залишили афінські амфіктіони, і він отримав «незалежність» та управління над святилищем Аполлона, у повній мірі були реалізовані усі полісні структури та магістратури. Делосці на власний розсуд розпоряджались внутрішнім життям, видавали декрети проксенії, налагоджуючи у такий спосіб і зовнішні відносини. Цьому також сприяла міцність громадянського колективу поліса та зосередження його діяльності, головним чином, в інтересах та навколо загальногрецького святилища.

---

[1] Schoeffer, V. de. Die Deli Insulae Rebus. – Berlin: Verlag von S. Calvary& Co, 1889. – 250 s.

[2] Laidlaw, W.A. A history of Delos. – Oxford: The Kemp Hall Press, 1933. – 308 p.

[3] Vial, C. Délos indépendante. – Paris: Editions E. De Boccard, 1984. – 577 p.

[4] Лопухова О.Б. Греческий полис Делос в эллинистическую эпоху: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М., 1986. – 22 с.

[5] Лопухова О. Б. Делос во II в. до н.э. // Эллинизм: економика, политика, культура. – М., 1990. – С. 223–248.

[6] Chankowski, V. Athènes et Délos à l'époque classique. Recherchés sur l'administration du sanctuaire d'Apollon délien. – Athens: École française d'Athènes, 2008. – 588 p.

[7] Constantakopoulou, C. The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World. – Oxford – New York: Oxford University Press, 2007. – 348 p.

[8] Про Полікрата та його дарунок Делосу більше див.: Parke, H.W. Polycrates and Delos // The Classical Quarterly. – 1946. – Vol. 40. – № 3/4. – Pp. 105-108.

[9] «Острів Ренея лежить дуже близько до Делоса, що тиран самоський Полікрат, який певний час панував зі своїм флотом на морі, завоював Ренею (як і інші острови), приєднав її ланцюгами до Делоса, присвятивши Делоському Аполлону».

[10] «…всі могили з покійниками афіняни наказали вивезти з острова і заборонили перебування там тих, хто помирав, і жінкам, що мали народжувати, наказавши перевезти на сусідній острів Ренею».

[11] «…де пам'ятники померлих делосців. Справа в тому, що на Делосі не дозволяється ні хоронити, ні спалювати покійників і навіть тримати жодної собаки».

[12] Homolle, T. Documents nouveaux sur l'amphictyonie attico-délienne // Bulletin de correspondence hellénique (BCH) – 1884. – Vol. 8. – P. 287.

[13] Chankowski, V. Athènes et Délos à l'époque classique… – Pp. 169–174; Whibley, L. Amphictyony // Encyclopedia of religion and ethics. – Vol. 1. – Part 2: Algonquins – Art. J. – Hastings., 2001. – P. 396.

[14] Homolle, T. Documents nouveaux sur l'amphictyonie attico-délienne… – Pp. 282–327.

[15] Laidlaw, W. A. A history... – P. 82.

[16] Böekh, A. Die Staathaushaltung der Athener. – Berlin: G. Reimer, 1851. – 2 Ausgabe. – S. 107; Laidlaw, W.A. A history… – P. 80.

[17] Laidlaw, W. A. A history… – P. 80.

[18] Whibley, L. Amphictyony… – P. 396.

[19] Constantakopoulou, C. The shaping of the past: local history and fourth-century Delian reactions to Athenian imperialism [Electronic resource]. – Available from: http://www.academia.edu/1780231/The_shaping_of_the_past_local_history_and_fourth-century_Delian_reactions_to_Athenian_imperialism. – Pp. 7–8.

[20] Chankowski, V. Athènes et Délos à l'époque classique… – Pp. 252–253; Homolle, T. Documents nouveaux sur l'amphictyonie attico-délienne… – Pp. 292–293; Laidlaw, W.A. A history… – Pp. 168–184.

[21] Chankowski, V. Athènes et Délos à l'époque classique… – Pp. 370–371.

[22] Homolle, T. Inscriptions archaiques de Délos // BCH. – 1879. – Vol. 3. – P. 12; ID 87: …ἐβασίλευον Ἄγις, Παυσανίας. ἔφοροι ἦσαν Θυιωνίδας, Ἀριστογενίδας, Ἀρχίστας, Σολόγας, Φεδίλας.

[23] Homolle, T. Documents nouveaux sur l'amphictyonie attico-délienne… – P. 289.

[24] Etienne, R. Delos, de l'ile sacree a la place commercial: [Electronic resource]. – Available from: https://www.clio.fr/BIBLIOTHEQUE/delos_de_lile_sacree_a_la_place_commerciale.asp

[25] Laidlaw, W. A history… – P. 146.

[26] Ibid.

[27] Ibid.

[28] Спеціальні дослідження щодо гієропіїв див.: Lacroix, M. Notes sur les comptes des hiéropes déliens // BCH. – 1932. – Vol. 56. – № 56. – Pp. 372–387; Tréheux, J. Les hiéropes déliens de 171 avant J.-C. // BCH. – 1985. – Vol. 109. – № 1. – Pp. 485–497; Лопухова О.Б. Гиеропеи – должностные лица делосского храма (314–166/165 до н.э.) // Из истории социально-политической и культурной жизни античного мира и средневековья. – М., 1985. – С. 139–160.

[29] Лопухова О.Б. Греческий полис Делос… – С. 17–18.

[30] Laidlaw, W. A history… – P. 146.

[31] Лопухова О.Б. Греческий полис Делос… – С. 16.

[32] Laidlaw, W. A history… – P. 148.

[33] Детальніше про гімназій на Делосі див. статті Ж.-К. Моретті: Moretti, J.-C. Le gymnase de Délos // BCH. – 1996. – Vol. 120. – № 2. – Pp. 617-638. Moretti, J.-C. Les inventaires du gymnase de Délos // BCH. – 1997. –

Vol. 121. – № 1. – Pp. 125–152.

[34] Щодо цього існує кілька поглядів. У. Лейдлоу наголошував, що в період афінського контролю над островом Афіни не втручались у внутрішні справи делоського поліса. Делоські Народні збори та Буле видавали свої власні декрети та постанови. І це було спробою афінян піти на певні поступки у зв'язку із антиафінськими настроями, які панували на острові. В. Чанковська, як вже зазначалось, також дотримується думки, що делосці самі контролювали своє внутрішньополітичне життя, а з афінянами співпрацювали у справах, що стосувались святилища.

[35] Laidlaw, W. A history… – P. 145.

[36] Vial, C. Delos… – P. 24.

[37] Лопухова О.Б. Делос… – С. 224.

[38] Vial, C. Delos… – P. 89.

[39] Ibid. – P. 20.

[40] Ibid. – P. 289.

[41] Про походження, особливості та відправлення культу бога Діоніса див. роботу Філіппа Брюно: Bruneau, Ph. Recherches sur les cultes de Delos a l'epoque hellenistique et a l'epoque imperiale. – Paris: Editions E. De Boccard, 1970. – Pp. 295–329.

[42] Laidlaw, W. A history… – P. 151.

[43] Schoeffer, V. Die Deli… – P. 144.

[44] Laidlaw, W. A history… – P. 152.

В статье рассмотрено отличия делосского полисного устройства во время афинского верховенства на острове и в период независимости. При афинском владычестве Делос функционировал как полис, но святилищем бога Аполлона управляли присланные с Афин должностные лица – амфиктионы. В период независимости окончательно оформились все полисные магистратуры и, что самое главное, управление святилищем было передано делосским должностным лицам – гиеропеям. Представлена характеристика делосской гражданской общины, основная активность которой была сосредоточена вокруг общегреческого святилища Аполлона.

Ключевые слова: Делос, Афины, полис, святилище Аполлона, магистратуры, амфиктионы, гиеропеи, гражданский коллектив, литургии.

The article deals with differences between the polis system of Delos during Athenian supremacy on the island and in the period of independence. Under the Athenian domination Delos functioned as polis, but the sanctuary of the god Apollo was managed by amphyctiones – officials sent from Athens. During the period of independence all magistrates of polis were formed at last, and, the most importantly, the management of the sanctuary was transferred to Delian officials – hieropes. The civil community of Delos was characterized. Its main activity was concerned around the Greek sanctuary of Apollo.

Keywords: Delos, Athens, polis, sanctuary of Apollo, magistrates, amphyctiones, hieropes, citizens, liturgies.

Микола РУДЬ
Київ

РУЯНИ ТА ЇХ ВІДНОСИНИ З СУСІДАМИ У X–XII ст.

У статті, що базується на німецьких і данських середньовічних хроніках, а також даних археології, проаналізовано відносини полабо-слов'янського плем'я руян з сусідніми народами, насамперед німцями і данцями у X–XII ст.

Ключові слова: руяни, полабсько-прибалтійські слов'яни, німці, данці, раннє середньовіччя.

Дослідження останніх десятиліть значно просунули вперед вивчення середньовічної історії полабсько-прибалтійських слов'ян. Однак, окремі аспекти полабо-слов'янської проблематики, на жаль, до цього часу залишаються недостатньо розробленими. До них належать, безумовно, вузлові проблеми політичної історії полабо-слов'янського плем'я руян, зокрема їх відносини з сусідами у X–XII ст.

Дана стаття базуючись передусім на свідченнях німецьких і данських хронік X–XII ст., а також результатах археологічних розкопок німецьких вчених другої половини XX – початку XXI ст., є однією з перших спроб розгляду даного питання у вітчизняній медієвістиці.

Судячи з археологічних даних перші слов'янські поселенці на найбільшому острові сучасної Німеччини Рюген (площа 926 кв. км.) з'явились на рубежі VI–VII ст., мирно порозумівшись з місцевим населенням, яке належало до давнього германського плем'я ругіїв. Від них, на думку С. В. Алєксєєва, слов'яни прийняли і назву острова (слов'янської Руяни) і назву його жителів (руяни, рани)[1]. Згодом слов'янське населення острова поповнюється новими втікачами від невщухаючих на Полаб'ї війн, і поступово германці тут повністю розчиняються у середовищі руян.

Перші згадки про руян у писемних джерелах з'являються у VII ст. у зв'язку зі спробами англосаксонських місіонерів розповсюдити християнство на Балтиці. Так, перший англійський історик, чернець з Нортумбрії, Беда Достоповажний (672–735) у своїй «Церковній історії народу англів» повідомляє, що єпископ Еборака Егберт наприкінці VII ст. мав намір відвідати Німеччину, щоб «принести Слово Боже тим народам, котрі про нього ще не відали» і до цього часу дотримувались язичницьких звичаїв[2]. Серед цих народів Беда називає наступні: «фрізи, ругіни, данці, гунни, давні сакси і боруктуари [бруктери – М. Р.]»[3]. Проте здійснити ці плани Егберт так і не зміг, оскільки в момент коли англосаксонські місіонери мали відправитись в подорож, за повідомленням хроніста: «розігралась сильна буря, котра змила з корабля усі припаси і залишила його лежати на боці у воді»[4].

У початковий період своєї історії руяни, очевидно, не вирізнялись серед інших племен полабсько-прибалтійських слов'ян, оскільки про них у IX ст. не згадує ні англійський король Альфред Великий (871–900) у своїй «Всесвітній історії» Орозія, де він детально описав плавання англійського купця Вульфтсана по Балтійському морю, ні Анонімний Баварський Географ (866–890). У часи підкорення Полаб'я німецьким королем Генріхом I Птахоловом (919–936) про руян також нічого не чутно. Тільки чернець Корвейського монастиря у Вестфалії Відукінд (925–980) у «Діяннях саків» оповідаючи про вибух у 955 р. на Полаб'ї повстання проти німецького ярма засвідчує участь у ньому руян, причому не на боці своїх полабо-слов'янських побратимів, а на боці німецьких феодалів. Судячи зі свідчень Відукінда, у критичний момент для обложених у болотах полабами військ Оттона I (936–973) саме руяни допомогли збудувати на річці Раксі три мости і разом з силами маркграфа Герона переправитись у тил заельбських слов'ян, щоб завдати їм нищівної поразки[5]. Як відомо, у ході битви на р. Раксі у 955 р. загинув ободритський князь Стойгнев, що значно послабило опір слов'ян німецькому феодальному «Дранг нах Остен»[6]. Причини таких дій руян, на думку деяких славістів, зокрема Я.Осєнгловського, слід шукати у тому, що вони у X ст. не хотіли входити у жоден з двох основних полабо-слов'янських племінних союзів [ободрити і велети – М. Р.], прагнучи їх послаблення і разом з тим намагалися утворити третій племінний союз на Полаб'ї, у котрому б вони відігравали провідну роль[7].

З того часу писемні джерела повідомляють про руян все частіше. В основному це інформація військово-політичного характеру, оскільки саме цій сфері життя руянського соціуму середньовічні хроністи приділяли особливу увагу. Зі свідчень джерел XI–XII ст. вимальовується

© Микола Рудь

образ руян як відважних і рішучих воїнів, які охоче втягувались у численні конфлікти на Полаб'ї і в балтійському регіоні, котрі окрім слави і політичного зиску приносили їм часто і матеріальну вигоду. Адам Бременський називає руян «могутнім слов'янським плем'ям»[8], а Гельмольд додає до цього: «Руяни, котрих деякі називають ранами [рунами], це кровожерне плем'я, що проживає у серці моря, віддане безмірно ідолопоклонству. Вони займають перше місце серед усіх слов'янських народів».[9] Специфічною рисою і одночасно сильною стороною руян було володіння потужним флотом. Уміле використання його острів'янами давало їм перевагу над противником. Їх судна були легкими і мобільними, мали значні для того часу розміри. Руяни транспортували на своїх кораблях також верхових коней. Про руянський флот, який перевіз кінноту через море згадується вже в 1110 р.[10] і лише у 1136 р. таке судно вперше побудували данці.

З останньої третини XI ст. політичне значення руян у південній частині басейну Балтійського моря значно зросло. Знищення у ході загарбницького походу взимку 1067/68 р. гальберштадтським єпископом Бурхардом релігійного центру лютичів Ретри призвело до того, що головним осередком полабо-слов'янського язичництва став культовий центр руян Аркона[11], розташований на вузькому важкодоступному [висотою 46 м. – М. Р.] північно-східному мисі острова Рюген. На думку Й. Геррмана, грод було засновано у IX ст. і служив він головним чином культовою фортецею[12], у котрій уже тоді знаходився язичницький храм присвячений племінному богу руян – Святовіту, поряд з яким, – як відмічав Гельмольд, – усі решта богів ушановувались як напівбоги»[13]. Храм Святовіта вважався настільки священним, що його заборонялось згадувати навіть у клятвах. Храм був дуже багатим, оскільки сюди звозилась десятина з усіх полабо-слов'янських земель.[14] Посеред храму, за свідченням Саксона Граматика, стояв великий чотирьохголовий ідол Святовіта з рогом із різних металів у правій руці і поряд покладеною зброєю[15]. Ця зброя була необхідна Святовіту як богу воїну. В окремому приміщенні храму утримувався в пошані білий кінь Святовіта, який з допомогою жерця, що служив у храмі, виконував роль оракула. У Святовіта була своя бойова дружина, котра складалась із 300 вершників на добірних конях. Вся військова здобич дружини належала Святовіту і передавалась жерцю[16].

Святовіт був не тільки богом війни, але й богом землеробства. В честь нього, після завершення збору врожаю, влаштовувалось свято. У цей день верховний жрець храму Святовіта в присутності всього народу брав ріг з вином з рук ідола Святовіта і за кількістю напою визначав яким бути наступному року: голодному чи врожайному[17].

Крім ідеологічного чинника, острівного розташування, сильного флоту і добре підготовленого війська джерелом могутності руян було також відносно розвинуте господарство, головну роль в якому відігравали землеробство і скотарство. Велике значення руяни надавали рибальству. За повідомленням Гельмольда: «у листопаді, коли вітер дме сильніше, тут добувається велика кількість оселедців, і тоді купцям дозволяється вільний доступ, якщо раніше вони сплатять богу цієї землі належне йому»[18]. Судячи з даних археологічних розкопок, значного рівня на о.Рюген досягло ремесло і торівля. У найбільшому торгово-реміничому поселенні руян Ральсвіку виявлено залишки майстерень, у котрих будувались човни, виготовлялись гребені, обробляли бурштин і срібло, кували залізо, шили взуття і т. і.[19]. Проживали у Ральсвіку також купці тісно пов'язані з торгівлею на далекі відстані, про що, зокрема, свідчить виявлений тут скарб, що містив понад 2000 арабських монет, молодша з яких датується 842 р.[20]. Він відноситься до найбільш ранніх і крупних скарбів арабського срібла на Балтиці, яке, очевидно, надходило по Балтійсько-Волзькому торговому шляху, котрий закінчувався хазарською столицею Ітілем і берегами Каспію.

Про політичний устрій руян відомо з джерел XII ст. Вони констатують наявність на о. Рюген трьох політичних сил: князя з його оточенням, знаті і язичницького жрецтва. На чолі стояв князь, головним обов'язком якого була військова справа. Незважаючи на певну обмеженість своєї влади, князь у руян був достатньо сильним, щоб змогти утримати спадковість своєї династії, на відміну від деяких інших полабо-слов'янських племінних князівств, де князів обирало віче. У руян вічові збори, очевидно, не мали у розглядуваний період настільки важливого значення і князь, вельможі та жерці не дуже з ними рахувались.

Безсумнівно, великим впливом у руянському суспільстві користувалось язичницьке жрецтво. «Жерця, – як повідомляє Гельмольд, вони шанують більше, ніж короля»[21]. За даними джерел, жерці проводили всякого роду гадання перед важливими політичними заходами, вирішуючи, наприклад, виступати в похід чи ні, повинна відправитись експедиція по суші чи морем[22]. Сильним був голос жрецтва і під час проведення народних зборів. Жерці виконували також судові функції, а в окремих випадках (як під час переговорів руян у 1123/24 рр. з ободритським князем Генріхом Готшалком) і функції дипломатів[23]. У зв'язку з цим деякі автори, як приміром

Н. О. Ганіна, говорять навіть про рюгенську теократію[24]. Однак, не дивлячись на значні утиски князівської влади з боку язичницького жрецтва, повної сакралізації влади на о. Рюген звісно не було. А жрецтво і князівська влада тут прагнули досягти компромісу при вирішенні вузлових питань суспільно-політичного життя острова та їх відносин з сусідами у X–XII ст.

Цикл найважливіших подій в історії руян відкриває їх військовий похід 1110 р, під час якого війшовши на кораблях в гирло річки Травни вони несподівано атакували головний торгово-ремісничий і політичний центр ободритів Альт-Любек. Причиною цього походу, очевидно, було давнє суперництво руян і ободритів за верховенство серед полабсько-прибалтійських слов'ян. Лише з допомогою кінноти саксів, яка вдарила в тил руян, ободритський князь Генріх Готшалкович 1 серпня 1110 р зумів завдати острів'янам нищівної поразки. Багато з них загинули. Трупи полеглих на полі бою руян, за повідомленням Гельмольда, поховали на високому пагорбі, названому Ранібергом[25].

Наступне ободритсько-руянське протистояння припадає на 1123/24 рр., коли ободритський князь Генріх Готшалкович намагаючись помститись за смерть, загиблого в одній з битв з руянами, свого сина Вольдемара організував взимку 1123 р. широкомасштабний похід на о. Рюген, у котрому крім ободритів і підлеглих їм полабо-слов'янських племен взяли участь також 1600 важкоозброєних саксонських рицарів[26], на чолі з герцогом Лотарем Суплінбурзьким [згодом німецьким королем Лотарем III (1125–1137) – М. Р.]. Пройшовши по замерзлому льоду протоку, що відокремлювала острів від материка, німці і ободрити почали плюндрувати узбережжя Рюгена. Не будучи готовими протистояти такому сильному війську руяни вступили у тривалі переговори по укладенню миру. Верховний жрець храму в Арконі, за повідомленням Гельмольда, домігся миру лише за 4400 марок сріблом[27]. Проте, зібрати таку велику суму руяни не змогли, заплативши тільки половину обіцяного. Розгніваний цим ободритський князь Генріх Готшалкович, заручившись підтримкою саксонського герцога Лотаря, наступної зими вступив у руянські землі з великим сакcько-ободритським військом. Однак, загарбники пробули на острові Рюген, як засвідчує Гельмольд, всього лише три дні і змушені були відступити через танення льоду на морі, побоюючись потрапити в пастку[28].

Незважаючи на певні протиріччя, які існували між ободритами і руянами у розглядуваний період, їх боротьбу за верховенство серед полабо-слов'янських племен, у чи не найкритичніший момент їх протистояння німецькому феодальному «Дрангу нах Остен» – під час хрестового походу 1147 р. на Полаб'я, вони виступили спільно проти хрестоносців. Дізнавшись про участь у хрестоносному русі данського флоту, руяни вирішили укласти союз з ободритським князем Ніклотом, підтримавши його своїм військовим флотом, котрий, як відомо, нічим не поступався данському. Руяни повинні були виконати другу частину плану майстерно розробленого Ніклотом, а саме, перерізати морські комунікації хрестоносців і завдати удару по данському флоту, який, на думку М. П. Граціанського, доставляв продукти хрестоносній армії облягаючій Дубін, оскільки залишена жителями область ободритів і спустошена Вагрія не могли прогодувати хрестоносців[29]. Судячи з повідомлень писемних джерел, як ободрити так і руяни успішно справились з поставленими перед ними завданнями. Як зазначає Гельмольд: «Одного разу, коли перебуваючи в облозі слов'яни побачили, що військо данців діє в'яло, – тому що лише у себе вдома вони вояки, на чужині ж вони не відзначаються мужністю, – здійснили вони раптово вилазку, багатьох з них перебили і поклали удобрювати землю»[30].

Очевидно, одночасно з діями ободритів на суші, як це випливає з усього ходу подій, руяни атакували на морі флот сконенців підпорядкований претенденту на трон Свену Граде і розбили його. Руянам допомогла та обставина, що сконенцям не захотіли надавати жодної допомоги ютландці, яких очолював інший претендент на престол Канут[31]. До того ж, командуючий флотом сконенців – єпископ роскільдський Ассер – на самому початку битви залишив свій військовий корабель і заховався на торговому судні. За словами Саксона Граматика, «своєю ганебною втечею він викликав розгубленість у тих, кого повинен був би своїм прикладом надихнути на мужність у битві»[32]. Весь сконенський флот дістався переможцям, і руяни тим самим подвоїли сили.

Не дивлячись на те, що значна частина данського флоту уціліла, на морі все ж панували руяни. Постачання хрестоносної армії, що облягла Дубін у результаті цього припинилось і їй загрожував голод. Це охолодило войовничий запал хрестоносців. Данці, дізнавшись про поразку свого флоту, змінили свої наміри і залишили облогу Дубіна. Сакси, що залишились під фортецею, заговорили про безперспективність походу. За таких обставин вождям хрестового походу нічого не залишилось як укласти з Ніклотом мир. Умови висунуті хрестоносцями були скромними: слов'яни повинні були прийняти християнство і звільнити полонених данців[33].

Перша умова не була виконана, а друга лише частково. Гельмольд пише: «І от багато з них удавано хрестились і відпустили з полону усіх старих і непотрібних, решту ж, котрі здоров'ям були міцніші і більш придатні для праці, залишили в себе»[34]. Як бачимо плани хрестоносців провалились. Гельмольд, оцінюючи результати хрестового походу 1147 р. на Полаб'я зазначає: «Таким чином, цей великий похід закінчився поміркованим успіхом»[35].

Успіх у протиборстві з хрестоносцями був одним з останніх епізодів у довготривалій боротьбі полабсько-прибалтійських слов'ян за незалежність. Два десятиліття потому серед слов'янських племен межиріччя Ельби і Одеру одні лише руяни зберігали свою незалежність. Проте, з припиненням міжусобної боротьби у Данії і приходом до влади в країні у 1157 р. молодого і енергійного короля Вальдемара І, який став правити одноосібно, зовнішній натиск на руян значно посилився. Починаючи з 1159 р. данський флот ледь не щорічно здійснював грабіжницькі походи на о.Рюген. Вальдемар, а також його головний радник – роскільдський єпископ Абсалон уклали союз з саксонським герцогом Генріхом Левом і спільно боролись з руянами і ободритами. У 1162 р. руяни визнали залежність від данського короля і зобов'язались йому сплачувати данину[36]. Однак коли дансько-саксонський союз розпався, руяни піддавшись умовлянням Генріха Лева скинули данське верховенство, що викликало поновлення грабіжницьких походів данців на острів'ян. У 1165 р. вони тричі організовували військові експедиції проти руян. Знищивши головний торгово-ремісничий центр руян – Ральсвік і завдавши їм поразки під Гарцем, данці обложили культовий центр острів'ян – Аркону, але взяти її так і не змогли[37].

Улітку 1168 р. було завдано вирішального удару по острову Рюген. Як повідомляє Гельмольд: «… У той час Вальдемар, король Данії, зібрав велике військо і багато кораблів, щоб йти в землю руян і підкорити її собі. Йому допомагали Казимир і Богуслав, князі поморян, і Прібіслав, князь бодричів»[38]. Коли війська данців та їх союзників підійшли до Аркони стало зрозуміло, що взяти раптовим штурмом фортецю, захищену валом висотою у 25 м. не вдасться.

Перші штурми Аркони не принесли данцям бажаного результату. І тоді вони підпалили дерев'яну конструкцію укріплень валу. Пожежа перекинулась на надбрамну вежу. Згідно слів Саксона Граматика, коли забракло води, арконці використовували для гасіння пожежі навіть молоко[39]. Однак, пожежа не припинялась і захисники Аркони в ніч з 15 на 16 червня 1168 р. змушені були капітулювати. Князь руянський Чеслав разом зі своїм братом Яромаром уклали мирну угоду з данцями, згідно якої вимагалося знищити всі ознаки язичництва на о. Рюген, землі, що належали арконському храму конфісковувались на користь християнської церкви, усі руяни мали бути охрещені, на них накладалась велика данина (40 срібних монет від кожної пари волів), також було взято велику кількість заручників, для підтвердження того, що руяни виконають взяті зобов'язання[40]. Потім данці знищили святилище бога Святовіта, подібно як і прояви культу інших племінних богів руян: Руєвіта, Поревіта і Поренута. Так, припинив своє існування останній бастіон вільних слов'ян на Полаб'ї – руяни.

---

[1] Алексеев С. В. Славянская Европа VII–VIII вв. – М., 2007. – С. 62.

[2] Беда Достопочтенный. Церковная история народа англов [Пер. с лат. и примечания В. В. Эрлихмана]. V, 9. – СПб., 2001. – С. 161.

[3] Там само.

[4] Там само. – С. 162.

[5] Видукинд Корвейский. Деяния саксов [Пер. с лат. и коммент. Г. Э. Санчука]. III, 54. – М., 1975. – С. 188.

[6] Там само. – III, 55. – С. 189.

[7] Osięglowski J. Wyspa słowiańskich bogów. – Warszawa, 1971. – S. 61–62.

[8] Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви. IV, 8 // Славянские хроники. – М., 2011. – С. 104.

[9] Гельмольд. Славянская хроника [Перевод и примечания Л. В. Разумовской]. I, 36. – М., 1963. – С. 100.

[10] Там само. – С. 101.

[11] Бодрухин В. Н. О роли языческих жрецов у лютичей // Вестник Удмуртского университета. История. – 2007. – № 7. – С. 106.

[12] Херрман Й. Ободриты, лютичи, руяне // Славяне и скандинавы [Пер. с нем. Е. А. Мельниковой]. – М., 1986. – С. 350.

[13] Гельмольд. I. – 52. – С. 130.

[14] Там само.

[15] Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. Kronoika Danii / Tlumaczenie Jana Woluckiego. – Sandomierz, 2014. – L. XIV. – C. 5.

[16] Ibidem.

[17] Ibidem.

[18] Гельмольд. II, 12. – С. 237.

[19] Kahl H.D. Der ostseeslawische Kultstrand bei Ralswick auf Rügen (8.–10 h.) // Studia Mythologica Slavica III. – 2000. – S. 228.

[20] Херрман Й. Ободриты, лютичи, руяне… – С. 352

[21] Гельмольд. I, 36. – С. 100.

[22] Saxo Grammaticus. XIV, 5.

[23] Гельмольд. I, 38. – С. 105.

[24] Ганина Н.А. Тайны рюгенских славян // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – СПб., 2015. – С. 72.

[25] Гельмольд. I, 36. – С. 101.

[26] Barkowski R. Słowiani połabscy. Dzieje zagłady. – Warszawa, 2015. – S. 204.

[27] Гельмольд. I, 38. – С. 105.

[28] Там само. – С. 106.

[29] Грацианский Н. П. Крестовый поход 1147 г. против славян и его результаты // Вопросы истории. – 1946. – № 2–3. – С. 93.

[30] Гельмольд. I, 65. – С. 148

[31] Kosiarz E. Bitwy na Baltyku. – Warszawa, 1978. – S. 24–25.

[32] Saxo Grammaticus. XIV, 2.

[33] Гельмольд. I, 65. – С. 148.

[34] Там само.

[35] Там само.

[36] Strzelczyk J. Słowianie połabscy. – Poznań, 2013. – S. 103.

[37] Osięglowski J. Wyspa słowiańskich bogów… – S. 195–196.

[38] Гельмольд. II, 12. – С. 235.

[39] Saxo Grammaticus. – XIV, 5.

[40] Ibidem.

В статье, на основании немецких и датских средневековых хроник, а также данных археологии, проанализированы отношения полабско-прибалтийского племени руян с соседними народами, прежде всего немцами и датчанами, в X–XII вв.

Ключевые слова: руяне, полабско-прибалтийские славяне, немцы, датчане, раннее средневековье.

The article analyses the relations of Polabian Slavs tribes of Rujani with neighbor peoples foremost Germans and Danes during the 10th – 12th centuries according to the German and Danes chronicles and archelolgical data.

Keywords: Rujani, Polabian Slavs, Germans, Danes, Early Middle Ages.

Віталіна ЮРЧЕНКО
Київ

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА СПЕЦИФІКА ТРАДИЦІЙНИХ СЛОБОЖАНСЬКИХ ЯРМАРКІВ (XVII – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті розглядається процес зародження і тенденції розвитку ярмаркової торгівлі на території Слобідської України у XVII – на початку XX ст., розкривається її значення у економічному побуті слобожан і регіону в цілому, а також визначено чинники, які формували специфіку такого виду торгівлі.

Ключові слова: торгівля, ярмарок, асортимент товару, ярмарковий товарообмін, Харківська губернія, Слобожанщина.

На сьогодні в Україні для забезпечення економічного зростання на обласному, всеукраїнському та міжнародному рівнях актуальним є використання можливостей виставково-ярмаркової діяльності. Проведення ярмарків є важливим чинником для розвитку внутрішнього ринку та експорту країни, залучення інвестицій та інноваційних процесів. Окрім того, сучасний ярмарок є місцем поширення культурних традицій українців, прикладом збереження і популяризації матеріальних і духовних надбань українського народу. Набуваючи нових рис та ознак, сучасний ярмарок втратив більшість традиційних торговельних звичаїв і проявів обрядово-звичаєвої культури українців. Разом з тим, необхідно підкреслити, що деякі ярмаркові традиції минулого все ж таки збережено. Сьогодні ярмарки в Україні, як і колись, вдало поєднують мистецько-розважальні заходи і торгівлю, вони зберегли свою ознаку періодичності проведення (відбуваються у визначений час і у визначеному для цього місці). Тому варто звернутися до історичних витоків цього явища аби простежити зміни, трансформації та нововведення у ярмарковій культурі українців.

Ярмарки на Україні у кінці XVIII – на початку XX ст. були численними. За підрахунками І. Гуржія, у 50-х роках XIX ст. в Україні проводилося 1953 ярмарки, що становило 40% усіх ярмарків Російської імперії. Особливою густотою проведення ярмарків виокремлюється Лівобережжя. У другій половині XIX – на початку XX ст. мережа ярмарків на Лівобережжі становила 55% усіх українських[1]. Звертаючись до історії слобідських ярмарків, потрібно зазначити, що з усього Лівобережжя України регіону Слобожанщина (займає території сучасних Харківської, Сумської, північ Донецької та Луганської областей, а також південно-східну частину Воронезької, південну Курської та більшість Білгородської областей Російської Федерації[2]), належало особливе місце в торговельних відносинах. Слобожанщина вирізнялася особливою частотою проведення ярмарків: у другій половині XIX століття посідала перше місце.

Проблема виникнення, поширення та особливостей організації ярмарків на Слобожанщині викликала інтерес у багатьох дослідників. Цінні дослідження Слобідського краю належать Д. Багалію, підходи якого до вивчення ярмаркової торгівлі вирізняються комплексністю і ґрунтовністю. Йому належить ряд праць про зародження і функціонування ярмаркової торгівлі на Слобожанщині, ярмарковий товарообмін у XVII–XVIII століттях[3]. В історичній праці Д. Багалія, написаної у співавторстві з Д. Міллером «Історія міста Харкова за 250 років його існування» охарактеризовано головні ярмарки міста Харкова, зроблено детальний огляд товарів, які продавалися на харківських ярмарках у другій половині XVIII ст.[4]

Вагоме місце у вивченні слобідських ярмарків посідають доробки М. Сумцова. У своїй праці «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» окрему частину дослідник присвятив характеристиці основних ярмарків Слобожанщини у XVIII ст., проаналізував категорії продавців, які привозили товар з різних країн світу, ціни на найпоширеніші товари, визначив значення ярмаркової торгівлі у економічному побуті жителів міста і села[5].

Детально проаналізував причини виникнення головних ярмарків у Харкові К. Щелков[6]. Ґрунтовним науковим дослідженням, що висвітлило українські ярмарки другої половини XIX ст.

© Віталіна Юрченко

була праця І. Аксакова, у якій проаналізовано особливості окремих ярмаркових пунктів другої половини XIX ст., а саме: Харкова, Полтави, Ромнів, Сум, Кролівця та Єлисаветграда[7] .

До узагальнюючих праць з історії та економічного розвитку Слобідської України відносяться роботи дослідників радянського періоду: А. Слюсарського[8], Г. Діхтяра[9], Б. Кругляка[10], І. Гуржія[11].

Окремі аспекти, пов'язані з торгівельними звичаями слобідських ярмарків, вивчав І. Шаровкін, який у своїй праці висвітлив розвиток, умови здійснення, типи, звичаї обмінної торгівлі у XIX ст. у Печеніжскій волості Вовчанського повіту Харківської губернії[12]. Г. Калашникова та А. Калашникова розкрили особливості звичаїв та обрядів купівлі-продажу худоби на ярмарку у Харкові, а також народні повір'я, які прогнозували успішну торгівлю та великий виторг[13]. З праці російського вченого В. Зуєва ми дізнаємося про поширення мінової торгівлі (міньби) на ярмарку Слобожанщини у XVIII ст.[14]. Змістовним джерелом інформації є описи сіл та сільського побуту Слобідської України В. Іванова[15] та Іоганна Антона Гільденштедта[16], з яких можна дізнатися про участь селян у торговому житті. В іншому дослідженні В. Іванова розписані ярмаркові розважальні балагани для народу: розділивши їх на групи, автор досить детально висвітлив їх організацію та проведення, а також навів приклади з репертуару народного театру[17].

Специфіка традиційних слобожанських ярмарків другої половини XIX – початку XX ст. розкривається на сторінках таких періодичних видань як: «Харківські Губернські відомості», «Пам'ятна книжка Харківської губернії», «Харківський календар», газета «Південний край» тощо. Ці видання містять замітки мандрівників, які подорожували Україною, мемуари-спогади старожилів, спостереження безпосередніх учасників ярмарку, а також перелік ярмарків Харківської губернії за хронологією. Зокрема, у газеті «Харківські Губернські відомості» регулярно розміщувалась інформація про Троїцький, Хрещенський, Покровський і Успенський ярмарки Харкова і Введенський у Сумах. Дані були схожими і стосувалися місця, часу, тривалості їх проведення, предметів торгівлі та їх масштабності. Окрім того, до джерел про харківські ярмарки слід віднести «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.». Ця книга містить опис Харківщини з історичною передмовою та опис Харківської губернії за 1785 рік. Крім природних умов, розташування та загального опису кожного повіту губернії, тут також оглядово подається кількість ярмарків у кожному населеному пункті[18].

Торгівля в Слобідській Україні почалася разом із заселенням цього краю. Сюди переселялися козаки, посполиті, міщани з Правобережної та Лівобережної України, які займалися ярмарковою торгівлею. З перших днів заселення міст і сіл Слобожанщини почала налагоджуватися зовнішня торгівля регіону з іншими областями України та Росії. Ярмарки Слобожанщини були тісно пов'язані з внутрішніми російськими ринками, що зумовлювало їхню специфіку. Царський уряд з самого початку заселення не обмежував кількість ярмарків на Лівобережній Україні, і на Слобожанщині, у тому числі, а, навпаки, підтримував торгівлю на цих землях, надавав слобідським різноманітні торгові переваги. Зокрема, цар Олексій Михайлович видав грамоту, яка дозволяла слобожанам проводити безмитну торгівлю[19]. Право на проведення ярмарків мали не лише великі міста, як на інших територіях, а й малі містечка. Вже у XVII ст. при заснуванні кожному українському місту і містечкові надавалося право на відкриття щотижневих торгів та одного-трьох річних ярмарків. На «відкриття ярмарку» в населеному пункті потрібно було подати клопотання до царя і отримати дозвіл від уряду. Прохання подавалося у вигляді клопотання, яке мало підписати усе населення міста чи села. Ярмарки організовувалися: і в полкових містах, і військових містечках чи слободах, і в панських селах. Іноді траплялося так, що у невеликому містечку було навіть більше ярмарок на рік, ніж у великому. Натомість М. Сумцов, аналізуючи ставлення слобожан до торгівлі, зазначав, що торгівля у слобожан була на другому місці за значимістю. Вони неохоче бралися за неї і з більшим задоволенням займалися хліборобством та ремеслом, тож торгівлю вели скоріше не для збагачення, а з метою забезпечення побутових потреб[20].

Ярмаркова торгівля на Слобожанщині розпочалася у другій половині XVII ст. Проте тодішні ярмарки були невеликими, малолюдними, з незначними торговими оборотами. Кількість ярмарків та їх товарообіг почали збільшуватися на початку XVIII ст.[21]. Саме наприкінці XVIII ст. виникає переважна більшість слобожанських ярмарків. Це був час їх розквіту та набуття всеросійської слави. За даними Д. Багалія, у 1780 році у Слобідській Україні нараховувалося 219 ярмарків, з яких 16 великих і середніх були в містах, а решта у казенних (146) і поміщицьких (57) селах[22]. У 1817 р. в українських губерніях діяло 2346 ярмарків, з яких 508 відбувалося в містах, 1225 – у містечках і 613 – у селах. По губерніях ці ярмарки розподілялися таким чином: Волинська 714, Слобідсько-Українська – 343, Полтавська – 332, Катеринославська – 228, Подільська – 250, Київська – 216, Чернігівська – 163, Таврійські – 66 і Херсонська – 34 ярмарки[23].

Д. Багалій усі слобідсько-українські ярмарки поділив на три категорії: великі, середні та

малі. Свою характеристику вони отримували в залежності від розміру торгівлі, асортименту товарів і тривалості. До перших віднесено ярмарки, які проходили в головних містах (Харкові, Сумах, Полтаві). На такі ярмарки приїздило багато іноземних купців. Купівлю та продаж товарів торговці проводили оптом. Тривалість таких ярмарків була від 15 до 30 днів. На середніх ярмарках більше було дрібної торгівлі, хоча за кількістю товарів вони не поступалися великим, їх тривалість становила від 5 до 7 днів. На них продавали товари вітчизняного та зарубіжного виробництва, багато було худоби та вовни. На такі ярмарки приїжджали селяни з найближчих міст і сіл. На продаж вони привозили продукти землеробства та різних промислів, худобу, різну птицю тощо. Місцеві ремісники та ремісники з інших міст, містечок продавали свої вироби – кожухи, свитки, взуття, тканини, килими та ін. Малих ярмарків (як то «маловажных торжищ») було найбільше. Такі ярмарки були не довгими. Торгували на них нашвидкуруч. Люди, які тут збиралися, за деякий час роз'їжджалися по інших ярмарках, вважалося, що «такі торжища більше шкодили, аніж слугували порядковій торгівлі»[24].

Початок ярмарку, як правило, приурочували до того чи іншого релігійного свята, що і давало йому назву. Щодо тривалості ярмарків, то вона була різною: від одного-двох днів до двох тижнів. Великі ж ярмарки, які мали окремі додаткові періоди (називалися «чорними» (тривали 5–6 днів перед відкриттям офіційних торгів), «кінними», «краснорядськими» (торгівля на них починалася за 6 днів до «урочного» відкриття і тривала днів 6 після урочого дня), тривали близько місяця і більше[25]. Наприклад, Троїцький ярмарок у Харкові починався 12 травня як «кінний», а з 25 травня до 14 червня відбувалися «вовняний» і «краснорядський» ярмарки[26]. У той же час, ярмарок проходив у кілька етапів: підготовчий (обрання місця, вибудовування балагану чи палатки за днів 4–5 до початку ярмарку), «підторжжя» (торгівля, яку вели до офіційного відкриття ярмарку), початок торгівлі, пік торгівлі, «розторжжя» (кінець ярмаркового дня, після офіційного закриття ярмарку, коли всі збиралися по домівках)[27].

На Слобожанщині проходило шість великих ярмарків. Чотири з них – це були ярмарки у Харкові: Хрещенський – починався 6 січня, тривав 20 днів, а кінний торг починався раніше за місяць до краснорядного – ще у першій половині грудня; Троїцький (спеціалізувався на збуті шерсті різних сортів вовни та коней) – був перехідним, від Духового дня і діяв 15 днів; Успенський – призначався на першу Пречисту, 15 серпня, тривав 20 днів і Покровський – на другу Пречисту, 1 жовтня, був 17 днів і два ярмарки у Сумах – Федорівський збірний – починався на другому тижні Великого посту, в лютому або березні, тривав від 20 до 30 днів; Введенський – починався у Пилипівку, 21 листопада, тривав 25 днів. Середніх ярмарків на Слобідській Україні було десять: чотири в Охтирці, стільки ж в Ізюмі, два в Сумах (Троїцький і Успенський), тривалість кожного з них була від п'яти до семи днів[28].

За Відомістю «Про великі, середні і малі ярмарки в Слобідській губернії в містах, містечках і слободах 1779 року», складеної слобідською губернською канцелярією, на великі харківські та сумські ярмарки жителі з навколишніх повітових міст привозили на продаж хліб, птицю, м'ясо, сало, коров'яче і овече масло, овечу вовну, глиняний посуд, мед, патоку, гаряче вино, фрукти і овочі, масло конопляне та інші їстівні припаси. У цьому ж документі зазначається, що слобожани везли багато речей господарської діяльності – діжки, скрині, колеса, вози, дьоготь та інші вироби[29]. У вищезазначеній Відомості про ярмарки Куп'янського повіту описується, що місцеві жителі продавали та купували рогату худобу, коней, овець, хліб, вовну, селянське полотно, сукно, різні ремісничі вироби, свитки, кожухи, килими, взуття, напої місцевого виробництва та різні харчові продукти. Слід зауважити, що асортимент товарів був схожим на усіх великих, середніх і малих ярмарках Слобожанщини. Відмінністю великих ярмарків було те, що на них привозили багато промислових виробів з Росії, Лівобережної України, з-за кордону. Зокрема, на харківських та сумських ярмарках продавалися товари з Тули, Павлова та інших міст, різні металеві матеріали – полоси заліза, залізо на ободи, нарізне, листкове, зв'язне залізо, ковадла, сталь, свинець, олово, листкова мідь. Привозили і цвяхи, дверці, залізні та чавунні заслони до грубок, пили та пилки для трачів і столярні, сокири, ножі, виделки, заступи, чавунні і мідні казани, жаровні, дзвони, ваги з чавунними гирями та ін. З Москви привозили хомути, голоблі, сідла, уздечки, віжки тощо. З Орла, Бєлгорода та інших міст – ремінні вироби, мотузки, вовняні та нитяні панчохи, мило. Із Суздалі та інших підмосковних міст – тонке полотно, «крашенина» (пофарбована тканина) різних сортів та ін.[30]. З російських фабрик привозили різні сукна, шовкові тканини, хустки та хустини, галантерею, панчохи, валянки, капелюхи, шапки, взуття, хутро та хутряні вироби. З ювелірних виробів московських майстрів продавався вишуканий посуд з срібла, золота та інших металів, годинники, люстри, сервізи, вироби з уральського та іншого каміння і кришталю. З Дону та Волги привозили рибу, риб'ячу ікру. Також на ярмарках

був великий вибір різних вин, прянощів, а також фініки, виноград, мигдаль, горіхи, маслини, турецький тютюн, інші бакалійні товари. Їх здебільшого привозили з Константинополя через Ростов-на-Дону, Таганрог, Херсон, Станіслав та інші міста[31].

Хрещенський (Водохресний) та Успенський ярмарки були переважно гуртовими. На них привози найрізноманітніші російські та закордонні товари: сукно, шовк, парчу, лляні та прядивні товари, порцеляну, оксамит, венеціанський та флорентійські вироби, панчохи шовкові, дорогі табакерки, музичні інструменти та інші речі розкошів і товари широкого вжитку. З Константинополя через Ростов та Таганрог привозили виноградні вина, з Риги через Петербург – вина французькі та португальські. З Ростову-на-Дону, Таганрогу та Херсону поступали різноманітні бакалійні товари (фініки, родзинки, волоські горіхи, мигдаль, оливи, маслини), цитрусовий сік, турецький тютюн тощо. Такі товари продавали на ярмарках у роздріб місцевим купцям, які відвозили їх у Курськ, Бєлгород, Єлець та Москву. З Москви російські купці, які жили у Харкові, привозили «цивільні» та церковні книги, срібне, мідне та цинове начиння, кришталевий та кам'яний посуд, сукно, шовкову тафту, стрічки, хустки та інші вироби московських фабрик. З Суздалі та інших підмосковних міст привозили різне полотно, з Тули – залізний та мідяний крам, зброю, з Павловського – замки, ножі, виделки, з надволзьких міст та Донського краю – різну рибу. Оборот Хрещенського та Успенського ярмарків упродовж XVII–XIX століть щороку зростав і на початок XIX ст. становив на Хрещенському ярмарку – 10 млн. крб., на Успенському – 8 млн. крб. З часом, як стверджує І. Кушнаренко, Хрещенський ярмарок ще збільшується. У XIX ст. на нього з'їжджалося до 100 тис. підвід, хур, возів та саней з Нижегородської губернії, Бессарабії, Риги, Кавказу тощо. У 1836 р. продаж товарів становив більше 14 млн. крб., в 1879 р. – вже майже 23 млн. крб.[32]. Хрещенський ярмарок у XIX ст. був найбільшим та найкращим з-поміж харківських ярмарків, і він так само як і два інших – Успенський і Покровський, не мав певної спеціалізації, так як Троїцький. Саме у XIX ст. Хрещенський ярмарок вирізнявся величезними оборотами: за даними К. Щелкова, у 1880 р. на Хрещенський ярмарок було привезено товарів майже на 35 млн. крб., з них продано на суму більше 24 млн. крб.[33].

На ярмарки Слобожанщини приїжджали за покупками не тільки місцеві жителі, а й купці з інших областей України, з Росії, часто з Криму, Польщі. Вони закуповували тут овечі шкури та вовну, сало. Окрім того, користувалися попитом продукти винокурного виробництва – горілка, пиво, мед, які купці вивозили на Дон, у Крим, у Новоросію. На літніх і осінніх ярмарках скуповували багато рогатої худоби, овець, коней, яких відправляли в різні міста Росії[34].

Дні ярмарків в тому чи іншому населеному пункті визначалися так, щоб вони не збігалися з часом проведення ярмарків у найближчих селах чи містах. За описами М. Сумцова у праці «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка», головні слобідські ярмарки (їх було десять), у купі робили один круг по території Слобожанщини. Самим крайнім на півночі був ярмарок в Кролевці – Хрестовоздвиженський (14 вересня); крайніми південним – харківські; крайнім західним – ярмарок в Єлисаветграді – Георгіївський (21 квітня). У цьому колі були ще ярмарки в Ромнах – Іллінський (20 липня – 1 серпня) та в Полтаві – Покровський (1 жовтня)[35]. І. Аксаков дослідив шлях російських та українських купців, який у 50-х роках XIX ст. проходив по ярмарковим місцям: Введенський ярмарок у Сумах – Хрещенський у Харкові – Масляний у Ромнах – Георгіївський у Єлисаветграді – Троїцький у Харкові – Корінний у Курську – Іллінський у Полтаві – Покровський у Харкові і т.д. Таким чином створювався ярмарковий ланцюг, ланками якого були великі ярмарки Лівобережної України, що постачали товари на цілу мережу середніх і малих ярмарків[36]. Звичайно не всі купці відвідували всі ярмарки, але ті, що встигали побувати на усіх десятьох, за рік проїжджали майже 2 405 верст. На ярмарки приїжджали купці з Росії, траплялись навіть торговці з Німеччини – з Гданська та Любека. Чимало товару йшло з Заходу. Наприклад, наприклад, сіножатні коси – з Граца, сукна – з Бреславля, шовк та оксамит – з Венеції й Туреччини. Пізніше, у XIX ст., – здебільшого з московського мануфактурного району. З місцевих ярмарків найбільшу вагу мав харківський Водохресний, роменський, згодом полтавський Іллінський, сумський Введенський. З часом, коли в Україні з'явилася залізниця, великі ярмарки почали занепадати і зникати. Втрималися тільки малі ярмарки по селах[37]. Така тенденція не є випадковою, оскільки проведення великого ярмарку у місті потребує великих ресурсних затрат, на відміну від малого ярмарку місцевого значення.

Окремої уваги потребує опис ярмарків, які проходили у Харківській губернії та в Харкові, й мали для Росії важливе значення. У другій половині XVIII ст. орієнтовна сума річного обороту харківських ярмарків складала 825 тис. крб.[38]. У 1854 р. в Харківській губернії налічувалося 452 ярмарки, у Полтавській – 372, у той самий час, у Володимирській губернії – їх було всього 9[39]. За зібраними даними Д. Багалія, у 1779 р. лише у чотирьох повітах (Ізюмському, Охтирсько-

му, Харківському, Сумському) Слобідсько-Української губернії (у 1835 році перейменовано на Харківську) було 271 ярмарок. Велика кількість ярмарків у Харківській губернії обумовлена відсутністю у Харкові судноплавної річки, і тому у місті не було розвиненої промисловості, й процвітало ярмаркове життя. Харків був центром, до якого сходилися всі чумацькі і поштові шляхи, з'єднуючи Новоросійський край, Південні губернії з Північними[40]. Спочатку у торговому плані Суми стояли вище Харкова. Але з другої половини XVIII ст. Харків перебирає на себе роль найбільшого центру торгівлі Росії з Молдавією, Волощиною та балканськими країнами[41]. На Хрещенському ярмарку у Харкові у 1800 р. товарообіг становив 10 млн. крб., а в 50-х рр. XIX ст. він збільшився до 25 млн. крб. Варто відзначити, що харківський Хрещенський ярмарок за обігом торгівлі у Російської губернії займав третє місце після ярмарків Нижнього Новгорода та Ірбіту[42]. Загалом річний товарооборот усіх харківських ярмарків перевищував 40 млн. крб. Це становило майже 50% товарообороту усіх ярмарків України[43].

Існує кілька версій щодо часу виникнення харківських ярмарків. Це питання вивчали Д. Багалій, а згодом І. Кушнаренко. Як вважають дослідники, ярмаркова торгівля у Харкові виникла за чотири роки після його заснування. Уже в 1659 р. на прохання харків'ян (прохання йшло до уряду від козаків і всіх мешканців міста, сотників, рядових козаків і отамана Тимохвія Лаврінова), які просили дозволу на відкриття в місті по четвергам щотижневого базарного торгу та річного ярмарку, було запроваджено Успенський щорічний ярмарок (15 серпня) і базари щочетверга. Згодом цей ярмарок отримав велике значення не тільки для Харкова, але й для усієї Слобожанщини і навіть для всієї України. За припущеннями Д. Багалія, Успенський ярмарок у Харкові був офіційно затверджений у 1659 році, проте фактично почав діяти із заселенням міста. У 1666 році цар дозволив харків'янам і приїжджим з українських і степових міст без мита торгувати усякими товарами, окрім тютюну і горілки. За таких же умов відкривалися щотижневі торги і річні ярмарки по всій Слобожанщині і ярмарки почали поширюватися по всіх містах, містечках та слободах[44]. Уряд надавав слобожанам тимчасові пільги для розгортання торгівлі: їм дозволялося з 1660 року торгувати без податків 3-5 років. У 1684 році ці пільги були підтверджені, тим самим уряд заохочував нових людей переселятися на Слобожанщину[45]. У цей час почали зростати й обороти ярмаркової торгівлі і роль Харкова як торговельного посередника між Північчю і Півднем. Серед усіх ярмарків, які проводилися по усіх регіонах України, харківські були найбагатшими і вирізнялися різноманітністю товарів[46]. Натомість К. Щелков розглядає причини і фактори, що сприяли виникненню та розвитку харківських ярмарків, з іншої позиції. На його думку, вони виникли з великих базарів і торжків. Під час великих з'їздах продавці і покупці, які активізували обмін товарами між північним та південними регіонам Російської імперії, мусили домовлятися про наступний час зустрічі. Так, наприклад, Троїцький ярмарок виник з початком вівчарства на Півдні Росії, тому він з давніх часів спеціалізується на збуті вовни[47].

Слід відзначити, що Харків був всеросійським центром торгівлі вовною, оскільки у цей час у південних степових повітах Слобожанщини активно розвивається вівчарство. За даними М. Сумцова, у 1841 р. за кількістю овець Слобожанщина посідає друге місце після Таврії. На Троїцький і Покровський ярмарки вовну звозили з Харківської, Полтавської, Таврійської, Новоросійської губерній та з Бессарабії. Троїцький ярмарок називався «шерстяним» або «панським», бо на нього звозили найбільше вовни з панських маєтків[48]. Щорічні прибутки від збуту вовни офіційно становили 2 млн. крб. і більше як мільйон приплоду овець. Баранина продавалася від 3 до 7 коп. за фунт. Але вже з 60-х років XIX ст., коли проклали залізницю і почало розвиватися фабричне виробництво, вівчарство занепадає. До остаточного занепаду вівчарства призвело зростання земельної ренти наприкінці XIX ст., і Харків перестає бути всеросійським місцем торгівлі вовною. Проте збільшується оборот продажу промислової продукції – цукру, технічного устаткування та ін.[49].

Підсумовуючи, варто відзначити, що в кінці XVIII – на початку XIX ст. Лівобережна Україна була найрозвинутішою з усіх господарсько-адміністративних регіонів України. В торговельних відносинах регіону особливе місце посідала Слобожанщина. Великі слобожанські ярмарки мали загальноросійське значення і були відомими не лише по всій країні, а й за її межами. Функціонування ярмарків у тогочасній Росії зумовлювалося такими чинниками як велика територія, мала густота населення, поганий стан шляхів сполучення, відсутність залізниці, слабкий розвиток постійної торгівлі[50]. У XVII–XIX ст. за рахунок існування ярмарків населений пункт збагачувався і розвивався економічно. За відсутності розвинутої сфери торгівлі ярмарок був посередником між постачальником продукції та її споживачем. По мірі того, як розвивалося товарне виробництво, ярмаркова торгівля теж продовжувала розвиватися поряд з постійно діючою (стаціонарною) торгівлею, яка постійно розширювалася[51]. Історію розвитку слобожан-

ських ярмарків варто показати за періодами: у другій половині XVII ст. відкриваються щотижневі торги та річні ярмарки у регіоні; на початку XVIII ст. кількість ярмарків та їх товарообіг почали збільшуватися; наприкінці XVIII ст. виникає переважна більшість слобожанських ярмарків, це час їх розквіту та набуття всеросійської слави; упродовж XIX ст. оборот великих харківських ярмарків щороку зростав (у XIX ст. Хрещенський ярмарок був найбільшим та найкращим з-поміж харківських ярмарків); у другій половині XIX – на початку XX ст. з появою залізниці, великі ярмарки почали занепадати і зникати, відбуваються зміни форм і методів ярмаркової торгівлі, збільшується кількість і роль дрібних ярмарків, що призвело до поступового зменшення питомої ваги ярмарків в загальному товарообігу внутрішнього ринку.

[1] ~~Гуржій І. О. Розви~~ток товарного виробництва і торгівля на території України. – К., 1962. – С. 84.

[2] Сергійчук В. І. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – С. 45.

[3] Багалей Д. И. Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XVII и XVIII вв. – Харьков, 1888. – 25 с.; його ж. Культурное состояние Харьковского края до открытия университета // Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): В 2 т. – Харьков, 1893. – Т. 1: (1802–1815 гг.). – С. 13–52; його ж. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний: В 2 т. – Харьков, 1890. – Т. 2. – 436 с.; його ж. Торгівля. Слободсько-українські ярмарки. Великі ярмарки. Середні ярмарки. Малі ярмарки. Ярмарковий товарообмін // Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харьков, 1990. – С. 135–142; його ж. Харьковские ярмарки в прошлом столетии // Харьковские гебернские ведомости. – 1888. – 28 января; його ж. Ярмарки г. Харькова в XVIII столетии // Багалей Д. И. Очерки из русской истории: Моногр. и ст. по истории Слободской Украины. – Харьков, 1913. – Т. 2. – С. 50–79; його ж. История Слобожанщины, XVII – начало XX века. – Харьков, 2011. – [1311] с.

[4] Багалей Д. И. Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Историческая монография. В 2-х т. – Харьков, 1905. – Т. 1. (XVII–XVIII вв.) – 572 с.

[5] Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / [під ред. Д. І. Багалія]. – Харків, 1918. – 144 с.

[6] Щелков К. П. Харьков. Историко-статистический опыт. – Харьков, 1881. – 72 с.

[7] Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – 383 с.

[8] Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис XVII – XVIII ст. – Харків, 1954. – С. 133–226.

[9] Дихтяр Г. А. Внутреннях торговля в дореволюционной России. – М., 1960. – 237 с.

[10] Кругляк Б. А. Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дис. … доктора іст. наук. – К., 1993. – 395 с.; його ж. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1974. – № 3. – С. 36–43; його ж. Ярмарочная базарная торговля в конце XIX – начале XX ст. (На материалах Украины) // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 16–175.

[11] Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівля на території України. – К., 1962. – 207 с.; його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968. – 192 с .

[12] Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – Харьков, 1896. – 38 с.

[13] Калашникова Г. А. с. Никольськое / Г. А. Калашникова, А. М. Калашникова // Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерк этнографического края / [под ред. В. В. Иванова]. – Харьков, 1898. – Т. 1. – С. 287–288.

[14] Зуєв В. Подорожные записки Василя Зуева с Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г. – СПб., 1787 / Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К., 1992. – С. 178–179.

[15] Иванов В. В. Современная деревня Харьковской губернии. – Харьков, 1893. – 28 с.

[16] Путешествие академика Гильденштедта по Слободсько-Украинской губернии. – Харьков, 1892. – 89 с.

[17] Иванов В. В. Комедіант // Харьковский сборник. Приложение к Харьковскому календарю на 1898 г. Вып. 12. / под ред. В. В. Иванова. – Харьков, 1898. – С. 1–8.

[18] Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Опис.-стат. джерела / АН УРСР. Археографічна Комісія та ін.; Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій; Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред) та ін. – К., 1991. – 221 с.

[19] Багалей Д. І. Торгівля. Слободсько-українські ярмарки… – С. 135.

[20] Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка… – С. 78.

[21] Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис…. – С. 188.

[22] Багалей Д. И. Краткий исторический очерк торговки… – С. 16.

[23] Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст…. – С. 86.

[24] Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст….. – С. 39; Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній… – С. 398–401; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис… – С. 188; Багалий Д. И. История Слобожанщины, XVII – начало XX века…– С. 128.

[25] Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст… – С. 43.

[26] Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст…. – С.87.

[27] Записала В. Юрченко 04 жовтня 2017 р. у с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. від Іллінської Марії Іванівни, 1941 р. н.

[28] Багалей Д. И. Материалы… – С. 398–413.

[29] Там само. – С. 402.

[30] Там само. – С. 400–401.

[31] Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис … – С. 190.

[32] Кушнаренко І. І. Торгівля і промисли в Харкові [17–20 ст.] // Кушнаренко І. І. Місто Харків та його околиці: Довідник. – Харків, 1931. – С. 59–60.

[33] Щелков К. П. Вказ. праця. – С. 65–66.

[34] Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис… – С. 190.

[35] Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка… – С. 79.

[36] Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – С. 14–15.

[37] Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка … – С. 79.

[38] Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис… – С. 188.

[39] Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка… – С. 83.

[40] Щелков К. П. Вказ. праця. – С. 81.

[41] Багалей Д. И. Краткий исторический очерк торговки… – С. 8; Барвинский В. Исторический очерк Харьковской губернии. – Харьков, 1918. – С. 17.

[42] Король В. Ю., Перерва В. С. З історії виникнення і діяльності біржі в Україні. – К., 2003. – С. 35.

[43] Історія міст і сіл УРСР: В 26 т. Харківська область. – К., 1967. – С. 70.

[44] Багалий Д. И. История Слобожанщины, XVII – начало XX века. – Харьков, 2011. – С. 127.

[45] Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історико-етнографічний нарис… – С. 187–188.

[46] Кушнаренко І. І. Вказ. праця. – С. 58–59.

[47] Щелков К. П. Вказ. праця. – С. 65.

[48] Кушнаренко І. І. Вказ. праця. – С. 60.

[49] Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка… – С. 55; Кушнаренко І. І. Вказ. праця. – С. 60.

[50] Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівля на території України… – С. 22.

[51] Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст…. – С. 140.

The article deals with the process of origin and the tendencies of development of trade fairs in the territory of Sloboda Ukraine in the 17th – early 20th centuries. Revealed is their importance for the economic life of the Sloboda residents and the region as a whole. Determined are the factors that shaped the specifics of trade fairs in the region.

Keywords: fair, trade, assortment of commodity, fair trade exchange, Sloboda Ukraine, Kharkiv province.

В статье рассматривается процесс зарождения и тенденции развития ярмарочной торговли на территории Слободской Украины в XVII – начале XX в., раскрывается ее значение в экономическом быту слобожан и региона в целом, а также определены факторы, которые формировали специфику такого вида торговли.

Ключевые слова: торговля, ярмарка, ассортимент товара, ярмарочный товарообмен, Слобожанщина, Харьковская губерния.

Оксана КОВАЛЕНКО, Ігор СЕРДЮК
Опішне, Полтава

ХРИСТИЯНСЬКІ РЕЦЕПЦІЇ ГОНЧАРСЬКОГО РЕМЕСЛА У РАННЬОМОДЕРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ

В статті розглядається проблема уявлень про гончаря, гончарство та ремісничу працю, які побутували в Гетьманщині в ранньомодерний час. Йдеться саме про осмислення цих явищ в християнській культурі. Вирізнено кілька рівнів тлумачень – від релігійної філософії до народної побожності. Розгляд здійснено на основі творів Йоанікія Галятовського, Климентія Зіновіїва тощо.

Ключові слова: гончарство, глина, гончар, Гетьманщина, ранньомодерний час, Йоанікій Галятовський, Климентій Зіновіїв, Біблія.

У своїй розвідці ми хотіли б торкнутися уявлень про гончаря, гончарство та його працю, які побутували в Гетьманщині в домодерний час. Досліджень з цієї проблеми, нехай не хронологічно вирізнених, особливо в етнографічній керамології достатньо. Переважно погляд дослідників звернений на пошук та вирізнення давніх дохристиянськіх уявлень та їх збереження в писемних та етнографічно зафіксованих текстах. В такому аспекті здійснене дослідження в ґрунтовних монографічних працях Олеся Пошивайла[1] та Ігоря Пошивайла[2]. Серед робіт останніх років намітилася ще одна тенденція в студіях з цієї проблеми, а саме збирання та тлумачення фольклорних текстів, що містять різноманітні гончарські сюжети, це наприклад монографії Костянтина Рахна[3] та Марії Пошивайло[4]. Ми ж надалі говоритимемо саме про християнські рецепції гончарства, проте, спочатку зробимо екскурс в інші ремесла.

Сучасна християнська традиція має значне різноманіття персоналій, котрі вважаються покровителями якихось видів діяльності, або ж їх втіленням. Наприклад образ св. Йосипа Обручника сьогодні чітко асоціюється з теслею. Проте грецьке слово «тектон» може бути перекладене і як зокрема «зодчий», із широким трактуванням як «будівничий». Про ці нюанси знали у другій половині XVII століття, в «старій» Україні, оскільки й Памво Беринда та Йоанікій Галятовський тлумачать його саме так[5] . Це глибоко метафорично – земний батько Ісуса поза строками ототожнюється із будуванням його особистості. Тобто, визнавши диво, виховавши Христа він ніби підготував фундамент, або ж споруду, яку Ісус наповнив християнським сенсом. За бажанням, використовуючи фрейзеровський принцип, можна було б знайти відповідні приклади як в самому Євангелії так і в античній, єгипетській міфологіях. Це у свою чергу дозволило б стверджувати про кількатисячолітні традиції, котрі існували «з давніх-давен», тільки дещо трансформовані християнством, а на закріплення підібрати якийсь сюжет зафіксований етнографами XIX століття десь на Полтавщині чи Поліссі.

Тоді б вийшла дуже гарна, логічно струнка і приємна картина безперервного побутування певних ідей, котрі несуть досвід із «сивої давнини». Є одна проблема – Йосип став теслею лише у XII столітті, у так званому «дерев'яному середньовіччі», коли відбувся будівельний бум церков. До того він був ковалем – представником найдавнішого спеціалізованого професійного ремесла, що також глибоко символічно. Добре досліджено якими міфологічними уявленнями оповита постать коваля в традиційних додержавних суспільствах.

Цей приклад яскраво витлумачений всесвітньовідомим французьким істориком Жаком Лє Гоффом. Він є класиком у вивченні саме історії уявлень про засадничі речі людського буття у середні віки[6] . Тривале вивчення популярної та християнської культури дало йому підстави дійти висновків, що в середньовіччі, поряд з давньою ментальністю, емоційним сприянням світу, в основі яких лежало магічне, розвинулася й нова система світосприйняття, яка взяла в гору в XII–XIII століттях. Говорячи метафорично, християнські уявлення домодерного часу не є пирогом з родзинками, де родзинки – застиглі уламки міфологічної, магічної свідомості, а більше схожі на гарячий пиріг із сиром, де все сплавилось, набувши нових якостей.

Вищенаведений приклад та міркування, показують, що працюючи з християнськими сюжетами, пов'язаними, у тому числі і з гончарством ми можемо вбачати у них збережені фрагменти

© Оксана Коваленко, Ігор Сердюк

дохристиянської міфології, але не маємо забувати при цьому, що людина домодерної доби не могла розглядати їх поза християнством. Вона тлумачила їх на ґрунті Святого Письма та його трактувань на різних рівнях – від релігійної філософії до народної побожності. Зрозуміло, що християнство є сплавом попередніх релігій та міфологій, але для християнина це вже нове, цілісне явище. Для сучасних археологів та антропологів жодна культура та її елементи не розглядаються як стале явище. Вона «дійсно володіє характерними для неї віруваннями, нормами та цінностями, але всі вони є у постійному русі»[7]. Як влучно зауважив Жак Ле Гофф «погляд історика культуролога на зміну ментальностей та емоційного світу неминуче відрізняється від погляду історика уявлень та релігії, якого в усіх цих трансформаціях цікавить перш за все, стабільний інваріант релігійної віри»[8].

На основі такого підходу ми хочемо поглянути на вплив християнства на формування уявлень про гончаря і його ремесло в суспільстві Гетьманщини. Нам йдеться про час, коли у свідомості населення закладалися стереотипні образи, котрі будуть успадковані й в XX ст. З другої половини XVII, а особливо у XVIIII столітті на теренах Гетьманщини стався величезний релігійний злам – священики – основні «носії» святого письма в маси – стають освіченими. Наявність освіти, спочатку в Києво-Могилянській академії, а потім у Переяславському чи Харківському колегіумах стає обов'язковою для заняття парафії, а це у свою чергу означає системність – вони читали релігійні тексти через призму певних авторів та навчалися складати проповіді за «шаблоном» на курсі гомілетики.

Що ж вони могли запропонувати пастві? Як вже неодноразово наголошувалося[9], Святе Письмо, доволі рясно просякнуте гончарською тематикою, починаючи від сприймання Бога як гончаря: *«Тепер же, о Господи, Ти наш Отець, ми глина, а Ти наш ганчар, і ми всі чин Твоєї руки! »* (Ісая 64:8). Думається саме тому, Климентій Зіновіїв починає свій цикл про ремісників із гончарів: *Пє(р)вы(и) на свѢтѢ гонча(р) рємє(с)никъ тру(ж)да́тє(л):са(м) г(с)дь бг҃ъ, Ада́ма и Е́*ѵ(*ъ)вы создатєл(ъ)*[10]. Окрім того Святе Письмо має й інші сюжети, в яких використані гончарські алегорії: про гріховність суперечок із Богом, про тлінність людського життя, про творення добра і зла, тощо: *«Горе тому, хто з Творцем своїм свариться, черепок із земних черепків! Чи глина повість ганчареві своєму: Що робиш? а діло його: Ти без рук!»* (Ісая 45:9); *«Чи ганчар не має влади над глиною, щоб із того самого місива зробити одну посудину на честь, а одну на нечесть?»* (До Римлян 9:21); *«Ти їх повбиваєш залізним жезлом, потовчеш їх, як посуд ганчарський…»* (Псалми 2:9); *«І Він поруйнує його, як руйнується посуд ганчарський, розбиваючи без милосердя його, і в уламках його не знайдеться ані черепка, щоб із огнища взяти огню чи води зачерпнути з кринички…»* (Ісая 30:14*).*

Усі ці глибоко символічні сюжети на шляху до вух звичайного реципієнта проходили через кілька рівнів, які їх тлумачили відповідно до потреб і когнітивних можливостей тих, кому адресували. Подивимось на ці рівні детальніше.

На рівні високої філософії ми можемо навести Йоанікія Галятовського, для якого та його сучасників релігійний символізм був такою самою реальністю, як і матеріальний світ навколо, а творчість якого, на думку Наталі Яковенко, є «ідеальним матеріалом» для розуміння символічні коди мислення людей XVII століття[11]. В Сказаннях про Чуда Єлецької Божої матері, Галятовський умістив розповідь про знайдення під час ремонту Єлецької церкви різнокольорової посадзки (польською – долівки), вочевидь викладеної з глиняних плиток, що спонукало розказати про зцілення чернігівського міщанина, райці Федора Тихоновича. *«Глиною человече ти есть, поневеж през Ієремію пророка Бог мовить: Яко бреніє в руку скуделичну* (тобто гончарську, від скудельник – гончар) *так ви в доме Ізраієлев в руку мою»* (це автор умістив до сказання цитату із Єремії 18:6). *«Удавайся ж ти человече з покорою до простой Богородици Єлецкой, називаючи себе глиною, певне за молитвами і одержиш ласку Божую, яку потребуєш»*[12].

Настанова вважати себе глиною в руках Божих, визнати його владу і свою «меншість». Це цілком суголосно із тогочасними уявленнями про хвороби, котрі вважалися наслідками гріха, тобто суперечки з Богом. А відповідно треба було визнати гріх і покаятися для свого зцілення. Це потужний приклад і посил для носіїв віри, а також гарний сюжет для складання проповідей.

Прикладом другого рівня (проміжним між високою філософією і народним світоглядом) може бути творчість Климентія Зіновіїва – його вірші. По-суті вони є авторським переказом філософів рівня Й. Галятовського, але більш доступними словами, на які ніби накладалися реалії тогочасного народного життя. Адже домодерна людина не мислила абстрактним, тож сакральне підлягало перекладу мовою предметних земних категорій[13]. Наприклад, порівняємо вірші Зіновіїва про гончарів із іншими ремісниками. В першому випадку він не знаходить жодного приводу дорікнути, хоча в більшості знаходить, що закинути різним майстрам. Наприклад,

музики *«до повної скляниці горілки випивають»*, ткачі не знають молитов, шевці – погано поводяться із дружинами: *«А я(к) схо́чє(т) шєвчиху поби(т), нищо̀ чи(мъ) би(т) нє шука́єтъ: єсли чобо(т) клєсує(т) тоєю (ж) клєса́чкою пото(р)каєтъ. І иє да(и) бж҃є на свѢтѢ жо(н)камъ го́ршои му́ки: я(к) попасти(с) якому часомъ шєвцу у ру́ки»*[14].

До речі, це перегукується із латинськими європейськими текстами. Говорити про це напевне треба обережно, але певну спільність уявлень про ієрархію ремісників, де на різних кінцях швець і гончар (не рахуючи катів та гицелів), для Європи та Гетьманщини можна все ж побачити [див. наприклад аналіз праці Бернольда Регенсбурзького у Арона Гуревича][15].

Гончарська праця свята, але, водночас, важка. *«І вони огірчували їхнє життя тяжкою працею коло глини та коло цегли, і коло всякої праці на полі, кожну їхню працю, яку змушували тяжко робити»* (Вихід 1:14). В реаліях життя Гетьманщини, ця свята праця виглядає зовсім не святою, а навпаки надзвичайно важкою, на яку важко знайти добровільно людину, тому під час потреби, коли у XVIII столітті розпочався будівельний церковний бум, на виготовлення цегли віддавали засуджених, безпаспортних, тощо. Але К. Зіновіїв про це не пише, може тому, що у християнстві гончарство, це не лише просто важка праця, але й сподвижництво.

На низовому рівні ці ідеї циркулювали в «популярній культурі» з її народною побожністю (термін ужито за Пітером Берком[16]). До речі її трансляторами теж могли бути священики, але на рівні усного мовлення, адаптованого до вуха мирянина. Рядові священики попри свою освіченість були складовою і середовища простолюду. Або ж точніше – містком між простолюдом і освіченою культурою. Пересічні вірячи не читали полемічних чи богословських трактатів, але радо сприймали послання, у тому числі й зашифровані у вигляді «чуд», що проникли до руських церков в першій третині XVII століття[17]. Адже священик говорив мовою своєї пастви, а не дисциплінованою мовою письма. З іншого боку, навіть слова простолюду, котрі потрапляли на письмо, вже не були оригінальними, бо транслювалися словами і смислами особи, котра тримала перо. Тому уявлення цього рівня простежити найбільш проблематично.

Однак автентичним прикладом цього рівня теж може слугувати «творчість» Зіновіїва, але вже не вірші, а Приповісті посполиті. У них теж є гончарські елементи наприклад: «Помага(и) бо Гриню коплю глину»[18] тощо. На жаль, таких записів XVII–XVIII ст. обмаль, тому більш продуктивним може бути дослідження потужних напрацювань етнографів та фольклористів XIX ст., які до речі широко використовуються в етнографо-керамологічних дослідженнях. Тут мова може йти навіть про творчість відомих письменників, однак ґрунтовану на народних мотивах. Лише один приклад, казка Івана Франка «Фарбований лис». Пам'ятаєте, як казав лис Микита звірам: *«Слухайте, любі мої, — говорив Лис Микита, — і тіштеся! Сьогодні рано святий Миколай уліпив мене з небесної глини — придивіться, яка вона блакитна! І, ожививши мене своїм духом…»*[19].

Однак, використовуючи цей пласт джерел, ми мусимо бути дуже обережними, особливо в сенсі автоматичного перенесення уявлень і конструктів XVII–XIX ст. на давні часи та дохристиянське суспільство, котрі в етнографічних працях часто хронологічно маркуються «з давніх-давен». Вочевидь, із великою долею вірогідності можемо говорити про своєрідну традицію сприймання ремесла та соціопрофесійної групи (саме групи, а не окремих і конкретних її носіїв) котра була перервана у XX ст., коли комунізм як релігія замінив собою християнство. Те, що ці традиції в XIX ст. повсюдно фіксуються українськими етнографами може не означати їхнє давнє побутування на «низовому» рівні, адже як прекрасно показав Пітер Берк, популярна культура часто є відбитком, реплікою освіченої культури, однак із запізненням на якийсь час, приблизно на століття. Тобто те, що було притаманно високій «філософії», або ж матеріальному світу знаті, за якийсь час успадковує простолюд, трансформувавши відповідно до власних потреб, наповнивши власними поняттями і тлумаченнями[20].

Наприкінці, наведемо дуже розлогу цитату із видатного Арона Гуревича *«Вместе с тем мы не в состоянии обнаружить в имеющихся средневековых текстах фольклорную культуру «в чистом виде», и не только потому, что ее носители были лишены возможности запечатлеть свои взгляды в письменности. Причина коренилась, видимо, в том, что такой «беспримесной» народной культуры в Средние века уже не существовало. В сознании любого человека эпохи, даже самого необразованного и темного, жителя «медвежьего угла», так или иначе, имелись какие-то элементы христианского, церковного мировоззрения, сколь ни были они фрагментарны, примитивны и искажены. С другой же стороны, в сознании даже наиболее образованных людей, опирающемся на Священное писание и прошедшем выучку у патристики, библейской экзегетики и аристотелизма, не мог не таиться, пусть в угнетенном, латентном виде, пласт народных верований и мифологических образов»*[21].

Таким чином, в Гетьманщині уявлення про гончарство, гончарську працю та особу гончаря, сприймалися крізь призму канонів християнства, в першу чергу Святого письма витворивши дуже цікаве та специфічне злиття народних вірувань та біблійного церковного світогляду. Ці світоглядні уявлення проявлялися як мінімум у трьох взаємопов»язаних площинах: релігійній філософії, тлумачені Святого письма парафіяльними священиками та народній побожності.

---

[1] Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. Лівобережна Україна (Гетьманщина). – К., 1993. – 395 с.

[2] Пошивайло І. Феноменологія гончарства: семіотико-етнологічні аспекти. – Опішне, 2000. – 412 с.

[3] Рахно К. Перунове полум'я. Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів. – Полтава, 2012. – 434 с.; його ж. Свистопляска і Ренкавка (Глиняні вироби в традиційно- побутовій культурі як джерело формування національної ідентичності слов'янських народів). – Полтава, 2013. – 488 с.

[4] Пошивайло М. Гончарний код українського фольклору (семіотика, образність, атрибутика, текстологія). – Полтава, 2015. – 462 с.

[5] Галятовський І. Ключ розуміння / упор. І. П. Чепіга. – К., 1985. – С. 47.

[6] Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. /общ. ред. Ю.Л. Бессмертного; послесл. А. Я. Гуревича. – М., 1992.– С. 232.

[7] Харари Ю. Sapiens. Краткая история человечества. – М., 2016. – С. 176.

[8] Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада /общ. ред. Ю. Л. Бессмертного; послесл. А. Я. Гуревича. – М., 1992. – С. 243.

[9] Пошивайло І. Феноменологія гончарства: семіотико-етнологічні аспекти. – Опішне, 2000. – С. 126–129.

[10] Зіновіїв К. Вірши. Приповісті посполиті. – К., 1971. – С. 131.

[11] Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Ґалятовського. – К., 2017. – С. 17, 227.

[12] Галятовський І. Ключ розуміння / Іоанікій Галятовський / упор. І. П. Чепіга. – К., 1985. – 446 с.

[13] Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. Лівобережна Україна (Гетьманщина). – К., 1993. – С. 268.

[14] Зіновіїв К. Вірши. Приповісті посполиті. – К., 1971. – С. 133, 136, 137.

[15] Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990. – С. 226.

[16] Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – К., 2001. – С. 262.

[17] Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Ґалятовського. – К., 2017. – С. 248.

[18] Зіновіїв К. Вірши. Приповісті посполиті. – К., 1971. – С. 243.

[19] Франко І. Фарбований лис та інші казки. – К., 2015. – С. 48.

[20] Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – К., 2001. – С. 260–265.

[21] Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990. – С. 13.

В статье рассматривается проблема представлений про гончара, гончарство и ремесло, существующие в Гетьманщине в домодерное время. Речь идет именно об осмыслении этих явлений в христианской культуре. Выделено три уровня толкований – от религиозной философии к народной набожности. Рассмотрение осуществлено на основе произведений Йоаникия Галятовского, Климентия Зиновиева.

Ключевые слова: гончарство, глина, гончар, Гетманщина, раннемодерное время, Йоаникий Галятовский, Климент Зиновиев, Библия.

In the article problem of the conceptions of a potter, pottery and craftwork, which were in the Hetmanate early modern society, are deals. This is research about conceptions of a pottery in the Orthodox Christian culture. Some specific levels of the receptions are outlined: from the religion philosophy to the «popular religion». The base of analyze were the books of the Ioanikiy Halyatovsky and Klimentiy Zinoviyv.

Keywords: pottery, clay, potter, Hetmanate, early modern time, Ioanikiy Halyatovsky, Klimentiy Zinoviyv.

Людмила СОРОЧУК
Київ

РОДИННІ ТА КАЛЕНДАРНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ: СВІТ ДИТИНСТВА

У статті розглядаються традиції родинного виховання та навчання які базуються на досвіді народної педагогіки. Показано роль і місце дитини в родині й громадському оточенні, використовуючи обрядодійства родинних та календарних свят як етнокультурне самовираження українців. Досліджуючи традиційну культуру нашого народу переконуємося, що родина є самобутнім національно-культурним середовищем для всебічного розвитку дитини .

Ключові слова: народні традиції, обрядодійства родинних та календарних свят, етнопедагогіка.

Невичерпним джерелом родинного виховання та навчання дитини була народна педагогіка. Без сумніву великий пласт знань про світ і людину, моральні й етичні цінності, які виробили українці протягом віків, знайшли своє відображення в народних традиціях і обрядах, усній поетичній творчості, народних ремеслах. Всі ці культурні надбання стали маркерами родинної школи та практичної підготовки дитини до життя. Великий педагог К. Ушинський, досліджуючи українську етнопедагогіку, зауважив, що виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу... Виховання, якщо воно не хоче бути безсилим, має бути народним. У кожного народу своя особлива національна система виховання[1].

Дотримуючись традицій, черпаючи народні знання про світ, в родині дитина дістає перші уроки життя й формується як особистість та носій культурних цінностей, адже саме в родині закладаються підвалини духовно-морального, фізичного, інтелектуального розвитку, а також відбувається трудове виховання дитини (долучення до виконання посильної праці).

Нашою метою є розкриття феномену родинних та календарних традицій, які забезпечують всебічний розвиток підростаючого покоління й розкривають унікальний світ дитинства, зберігаючи родинно-побутову культуру та самобутність українців. Показати почесне місце дитини в родині, громадському оточенні й вагому роль в родинній та календарній обрядовості.

Для багатьох є цікавим саме поняття «народна педагогіка» та його тлумачення. Відомо, що педагогіка в загальному розумінні слова – це наука про виховання й навчання підростаючого покоління. Отже, народна педагогіка – це галузь педагогічних знань і досвід народу, система поглядів на навчання і виховання дитини; це система методів і засобів виховання, які передаються від покоління до покоління і засвоюються як певні знання, вміння і навички. Засоби народної педагогіки знайшли своє відображення й втілення у рідній мові, традиціях, фольклорі, народних святах та обрядах, символах, у народних іграх та іграшках, а також, у практиці трудового виховання, народних ремеслах тощо. Зародження української етнопедагогіки сягає далекого минулого. Повчання, застереження, поради для дітей знаходимо в усній народній творчості: приказках, прислів'ях, колискових, казках, народних іграх тощо. Перші писемні джерела, у яких висвітлюються норми народного виховання, з'являються в період Київської Русі. Прикладом є «Повчання Володимира Мономаха дітям» (1096 р), спрямованого на осмислення нащадками суті й сенсу народних чеснот і норм моралі.

Видатний український філософ Г. Сковорода відстоював думку про здатність простого народу до самостійної творчості у вихованні дітей. «Правильне виховання криється у природі самого народу, як вогонь і світло в кремені», – зауважував Г. Сковорода[2]. За словами мислителя, кожен має пізнати свій народ, а в народі – себе. І прекрасне все те, що чисте, природне, тобто не фальшиве, що ґрунтується на моралі народу «Хто серцем чистий і душею». Отже, виховання дітей повинно відповідати природі свого народу, і це є незамінним засобом ширення знань та пізнання навколишнього світу.

В контексті дослідження традицій родинного виховання, вчені почали оперувати новими термінами та визначеннями. Прикладом є дефініція «народна педагогіка». В науковий обіг цей

© Людмила Сорочук

термін впровадив О. Духнович. Культурно-освітній діяч Закарпаття один із перших в Україні теоретично і практично довів, що народна педагогіка є золотим фондом наукової педагогіки, надрукувавши перший підручник з народної педагогіки у 1857 р. під назвою «Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельських». У вступному слові до «Народної педагогії» (педагогіки) автор писав, що людину представляють натура, наука і звичай[3]. Дослідник у своїх шкільних підручниках, букварях, книгах для народного читання широко представляв засоби української народної педагогіки. Він особливо звертав увагу на роль рідної мови у навчанні та вихованні дітей.

Видатний український педагог М. Стельмахович, який присвятив родинному вихованню чимало праць, відзначив: «Народна педагогіка – це багатотомний усний посібник навчання і виховання, який зберігається в пам'яті народу, постійно ним використовується, систематично збагачується й удосконалюється, народна педагогіка наймудріша, найбагатша, найавторитетніша, найгуманніша, найдемократичніша»[4].

Теоретичні проблеми і практичні питання освіти і виховання в Україні, а саме народної педагогіки, в кінці XIX – на початку XX століття розглядали такі відомі дослідники як Ю. Федькович, С. Васильченко, С. Русова, Т. Лубенець, Б. Грінченко та інші. Велике значення для збирання і популяризації надбань української народної педагогіки мала науково-дослідницька діяльність М. Драгоманова, В. Гнатюка, Ф. Колеси, Н. Заглади. Картини народного виховання, дитячий побут і обряди, присвячені важливим подіям у житті родини, зокрема дитини, детально описані й проаналізовані у праці українського етнографа Марка Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу», яка вийшла у Львові в 1906–1907 рр[5]. Безцінні матеріали, зібрані Марком Грушевським, обробив доктор Зенон Кузеля, додавши пояснення про етнологічні зв'язки студій над українською дитиною з місцевими явищами в різних краях і в різних народів. І. Франко в рецензії на працю, з цього приводу зауважував: «Таким способом зроблено все, що може дати сучасний стан науки для дослідження і вистудіювання тих явищ, таких многоважних для розуміння традиції і життєвих звичок народу... Таку збірку зумів наш збирач (М. Грушевський – Л. С.) згромадити тільки завдяки своїм близьким і сердечним зносинам з селянами...»[6].

Науковий інтерес до проблематики родинного виховання відновився в кінці 60-х рр. XX століття і був нерозривно пов'язаний з іменем В. Сухомлинського, творчість якого значною мірою базувалася на життєдайних джерелах народної педагогіки. Крилатою фразою стали його слова «Народ – живе, вічне джерело педагогічної мудрості»[7]. Талановитий педагог втілив свої ідеї в працях «Серце віддаю дітям», «Батьківська педагогіка» та інших, де неодноразово підкреслював, що народна педагогіка – це втілення духовного життя народу. Таким чином В. Сухомлинський підтвердив концепцію виховання особистості на основі культурно-історичних традицій рідного народу, вважаючи що дитина найкраще засвоює матеріал, коли емоційно його переживає, обігрує або використовує у своїй практиці.

Найбільш активно в останні десятиліття досліджував українську народну педагогіку М. Стельмахович. Він підготував цілий ряд праць, де ґрунтовно описав проблеми української етнопедагогіки та результати глибоких наукових досліджень, виконаних на основі застосування науково-педагогічних методів: «Мудрість народної педагогіки», «Народна дидактика», «Народна педагогіка», «Українська родинна педагогіка» та інших численних наукових розвідках. Заслуговують на високу оцінку дослідження дитячого фольклору, дитячої субкультури, а саме наукова розвідка Г. Довженок «Діти і пісенний фольклор»[8]; М. Гримич «Дитяча субкультура як моделююча система»[9]; О. Боряк «Творення дитини як семіотичного феномена»[10].

Народження і виховання дітей, безперечно, відбувається в родині й пов'язане з родинними традиціями та побутом. Головною метою виховання і навчання молодшого покоління був реальний процес побутового і трудового життя людей, тобто підготовка до трудової діяльності через передавання досвіду старійшин роду – від покоління до покоління. Безперечно, виховання дитини починається в родині. Це є те природне оточення, де дитина змалку усвідомлює свою належність до роду. З сивої давнини у свідомості українців утвердилося поняття родини, роду як святині, а виховання дітей – як першорядний обов'язок батьків. Досліджуючи українську міфологію, аналізуючи фольклорні тексти, можна простежити, що поряд із божественним культом Сонця, Води, Вогню, Землі у свідомості наших предків жив культ Матері, Роду. Погляди на батьків, родину в праукраїнців тісно переплітаються з оцінкою роду – тобто єдності ряду поколінь, які генетично походять від одного предка. Дуже часто в усній народній творчості поширені стійкі вислови: *«вести рід», «з роду до роду», «від самого роду», «так на роду написано», «ні роду, ні плоду»*. В українському фольклорі зафіксовано багато народних афоризмів, де наголошується на важливості роду й родинних зв'язків: *«Який рід, такий плід», «Яке коріння, таке й насіння», «Навіщо клад – коли в родині лад», «Без роду немає народу», «З родини йде життя людини»* тощо.

М. Стельмахович, досліджуючи українську родину, взаємини між її членами та вплив батьківського авторитету на дитину, писав: «Рід мав свої традиції, шанував своїх предків і в цій пошані виховував молоде покоління. Коли народжувалася дитина, то її до складу приймали окремим обрядом. Ще складнішим і більш розвинутим був весільний обряд, яким об'єднували молоду пару з двох родів»[11]. Фактори, які впливають на формування характеру дитини, її навиків, інтелектуальний розвиток, досить різноманітні. Це насамперед атмосфера у родині, доброзичливе ставлення до всіх членів сім'ї, гарний приклад батьків, дитячі забави та ігри, народні казки, пісні, колискові, звичаї та обряди, в яких дитина не просто бере участь, а виступає головною особою. Це – цілий дитячий світ, де є традиція й пам'ять багатьох поколінь.

Найближчим і найріднішим соціальним оточення дитини є її батько і мати. Від того, як батьки виховають своїх дітей, навчать працювати, передадуть свої знання (моральні цінності, культуру збереження та зміцнення здоров'я, підготовку до сімейного життя) залежатиме формування особистості. Це природний шлях: батьки навчають і виховують своїх дітей, передаючи свій досвід і надбання. В українській етнокультурні є величезний пласт обрядів, повір'їв, пов'язаних із вагітністю та народженням дитини. З першого дня народження, дитина й матір-породілля були під опікою інших членів родини: чоловіка-батька, бабусі, дідуся. В Україні повсюдно побутували звичаї вшанування матері новонародженого, що мали назву *«родини», «одвідки», «радосник»*[12].

Особлива роль у становленні та вихованні дитини належить матері. Жінка-матір стоїть на сторожі доброзичливої атмосфери в родинному середовищі, є джерелом знань, доброти, тепла і любові. Матір часто називають матуся, неня, матінка, ненька, матка, мама, а в українському фольклорі матір порівнюють з образом Сонця, Зірки, Голубки, Чайки та ін. В народі кажуть: *«Дитині заболить палець, а матері – серце», «Нема батька – напівсирота, нема матері – повна сирота», «Тільки в світі й правди, що рідна мати», «Нема у світі цвіту цвітнішого над маківочки, нема ж і роду ріднішого над матіночки», «Матір не купити, ані заслужити».*

Батько, чоловік в українській родині є авторитетом, життєвим прикладом і захисником для матері та дітей. Одночасно він є уособленням духовно-моральних цінностей, трудової спрямованості дітей (переважно хлопчиків).

Народна мудрість чітко вказує на співвідношення соціальних і педагогічних ролей чоловіка та дружини в сім'ї, батька та матері у вихованні дитини: «*Чоловік у домі голова, а жінка – душа*». Справжніми батьками вважалися ті, хто не лише народив дитину, а й виростив, виховав, «до ума довів». У громаді батьків, які були гарним прикладом не тільки для своїх дітей, а й для чужих, поважали й шанували. Часто старші люди казали: «*Який прут, такий тин, який батько, такий син*», «*Од доброго коріння добрий і поганець одійде, од доброго батька – добра й дитина».*

З огляду на життєву мудрість та досвід не менш відповідальна роль у народній педагогіці, зокрема у вихованні дітей, належить бабусям та дідусям. Старші члени родини уособлювали єдність поколінь і ставали для дітей справжніми вчителями. Маючи великий життєвий досвід, передавали свої знання малечі: розказували казки, співали колискові та дитячі пісні, виготовляли іграшки, загадували загадки а також долучали до посильної праці. Адже з перших днів народження дитина була включена в життєдіяльність родини і набирала досвіду від батьків, старших братика чи сестрички, від бабусі та дідуся. «Слово батьків або старших у родині було законом для молодших. Вони вже змалку мали свої обов'язки, вчилися різної роботи, посильно працювали. Дівчатка переймали науку від матері, хлопчики вчилися чоловічого ремесла від батька чи діда, – зауважувала Лідія Орел, описуючи родинний і громадський побут. Дітей любили, але завжди ставилися до них вимогливо, дозволяли далеко не все, за провини часом карали. Існували певні правила поведінки для дітей. Малим не завжди дозволяли слухати розмови дорослих, а тим паче втручатися в них»[13]. В українських родинах традиційно підготовка дітей до трудової діяльності ґрунтувалася на прямій передачі досвіду – від батьків до дітей. Вдалими методами навчання були особистий приклад дорослих, практична участь дітей у виробничому процесі та спільна праця. Недарма батьки долучали дітей до виконання якоїсь легкої роботи, особливо працюючи по господарству чи на землі. Український етнограф, фольклорист Микола Ткач наголошував, що розвиваючи і вивершуючи споріднену справу, людина тим самим дає потужний ріст дереву роду[14].

Хотілося б ще звернути увагу на родинну обрядовість, де дітям належить важлива місія як продовжувачам роду, носіям родинних цінностей та культури сім'ї. Загалом родинні традиції і родинна обрядовість є складовою народної педагогіки, що містить цілісну систему засобів й різних методів передачі інформації та життєвого досвіду від батьків до дітей.

Вагомою складовою в народній педагогіці є дотримання та святкування в родині календарно-обрядових свят упродовж року. Календарна обрядовість українців – це своєрідна унікальна енциклопедія етнокультури. «Обов'язковим компонентом календарних свят українців були обрядовий стіл, господарська і сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, розваги тощо», – наголошує О. Курочкін[15]. Календарна обрядовість супроводжується проведенням відповідних обрядів та виконанням пісень, приурочених до кожної пори року: зимою – колядки, щедрівки, віншівки; весною – веснянки, хороводи, заклички, гаївки; літом – троїцькі, купальські, жниварські та обжинкові пісні.

Важливим є той факт, що дітям під час проведення та святкування календарних свят належить визначальна роль в обрядодіях. «Малі діти та молодь були активно включені в усі сфери життєдіяльності українського соціуму: громадську, обрядову, календарну, магічну тощо... це було пов'язано з віруванням, що дитина чиста, безгрішна істота» – зауважує І. Ігнатенко[16]. Прикладом є свято Різдва, де наймолодший хлопчик вносив Коляду, Дідуха. Це було ознакою продовження роду й добробуту в родині. Колядувати починали діти, першим мав бути хлопчик, а вже після дітей –продовжували обряд і дорослі. Перед Великоднем діти долучалися до роботи під час приготування до свята, розписували писанки й разом з батьками освячували в церкві. На свято Маковія у церквах освячували колоски пшениці, головки маку та квіти. «Маковійську квітку» переважно освячували дівчатка, а потім ці букетики тримали в оселі як оберіг. 14 вересня на «Семена», ще за козацькою традицією, справляли пострижини молодих хлопців і вперше садовили їх на коня. Під час проведення такого обряду головними були хлопці. «Обрядові форми участі дітей у ритуальному житті громади зумовлювалися традиційними уявленнями про можливість використовування цієї верстви до повноліття і символізували її причетність до процесів стадії зародження та початку космобіологічного світу»[17].

Отже, під час проведення родинної обрядовості, календарно-обрядових свят у такий спосіб наші предки долучали дітей до народних традицій. Виконувалася основна мета – виховання молодого покоління, відтворення і продовження традицій родинного. Народна педагогіка, починаючи з паростків свого зародження й до сьогодення, прагнула навчити, виховати і підготувати дитину до самостійного життя і, водночас, висувала потребу всебічної підготовки до нього. Культурне буття українців у всіх його виявах переконує, що родинне виховання є феноменальним чинником збереження етнокультури, примноження традицій народного виховання дітей та показує національно-культурну самобутність українців.

---

[1] Ушинський К. Д. Про народність у громадському розвитку // Вибр. твори: У 2 т. – К., 1983. – Т. 1. – С. 102.

[2] Сковорода Г. Педагогічні ідеї Г. Сковороди / За ред. О. Г. Дзеверіна. – К., 1972. – С. 154.

[3] Духнович О. В. Народна педагогіка // Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Упор. О. О. Любар; За ред. В. Г. Кременя. – К., 2003. – С. 200–206.

[4] Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. – К., 1997. – С. 4.

[5] Марко Грушевський. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / упоряд. та автор післямови Я. Левчук. – К., 2006. – 256 с.

[6] Франко І. Я. Рецензія на працю «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа» // Марко Грушевський. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2006. – С. 8.

[7] Сухомлинський В. Вибрані твори. У 5 т. – Т. 1–5. – К., 1976–1977. – С. 269.

[8] Довженок Г. Діти і пісенний фольклор // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Том І. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К., 2008. – С. 117–137.

[9] Гримич М. Дитяча субкультура як моделююча система // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Том І. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К., – С. 175–190.

[10] Боряк О. Творення дитини як семіотичного феномена // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Том І. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К., 2008. – С. 13–31.

[11] Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка. – К., 1996. – С. 13.

[12] Борисенко В. К. Традиції і життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000. – С. 105.

[13] Орел Л. Українська родина: Родинний і громадський побут. – К., 2000. – С.100.

[14] Ткач М. М. Дерево роду. – К., 1995. – С. 66.

[15] Курочкін О. Свята й обряди календарного циклу // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К., 1994. – С. 182.

[16] Ігнатенко І. Діти в обрядово-магічних практиках сільського соціуму. Життєвий цикл людини в обрядах та віруваннях українців: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. – К., 2015. – С. 43.

[17] Щербак І. Обрядові функції дітей і підлітків // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Том І. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К., 2008– С. 116.

В статье рассматриваются традиции семейного воспитания, которые основываются на опыте народной педагогики. Показано роль и место ребенка в семье и общественной среде, используя обрядодействия семейных и календарных праздников как этнокультурное самовыражение украинцев. Исследуя традиционную культуру нашего народа, убеждаемся в том, что семья есть уникальной национально-культурной средой для всестороннего развития ребенка.

Ключевые слова: народные традиции, обрядодействия семейных и календарных праздников, этнопедагогика.

The traditions of family education and training based on the experience of folk pedagogy are considering in the article. The role and place of the child in the family and the public environment, using ritual actions of the family and calendar holidays as an ethnocultural expression of Ukrainians, is shown. By studying the traditional culture of our people, we are convinced that the family is a distinctive national and cultural environment for the comprehensive development of the child.

Keywords: folk traditions, ritual actions of the family and calendar holidays, ethnopedagogy.

Тетяна ОРЛОВА
Київ

САЛАТ «ОЛІВ'Є» З ТОЧКИ ЗОРУ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Виходячи із засад соціальної історії, історії повсякдення, одним із напрямів якої є історія харчування, розглядається культова на пострадянському просторі страва. Аналіз, здійснений у статті, показує, що салат «олів'є» – це не просто змішаний набір продуктів. Цей об'єкт дослідження являє собою сукупність культурних, соціальних, економічних, ідеологічних, політичних сенсів суспільного й індивідуального буття. Страва стала основою стандартизації практик харчування масових соціальних груп, на котрій формувалися радянські габітус та ідентичність. Висвітлено умови виникнення і трансформацій цієї їжі як компоненту радянської масової культури, а також «скріпи», покликаної сприяти євразійській інтеграції, що насправді є спробою відновлення російської імперії, втягнення до її орбіти України.

Ключові слова: соціальна історія, історія повсякдення, історія харчування, практика харчування, габітус, ідентичність.

Останнім часом у вітчизняній історичній науці відбуваються цікаві зміни. Вчені звертаються до нових тем, використовують нові підходи, намагаючись розширити дослідницькі обрії. Часом це відбувається через звуження, тобто вивчення «великого» у «малому». Приклад – пропонована до уваги розвідка. Вона виконана в плані соціальної історії, яка набуває все більшої популярності в нашій країні[1], є вельми розвиненою за кордоном. Соціальна історія надає широке поле діяльності, оскільки вона є історією соціального, тобто усього комплексу відносин між людьми[2]. У її палітрі особливе місце займає історія повсякдення, в центрі уваги якої – комплексне дослідження повторюваного, «нормального» і звичного, що конструює стиль і образ життя у представників різних соціальних верств, охоплюючи емоційні реакції на життєві події і мотиви поведінки[3]. Від часів появи школи «Анналів» у концепцію «історії повсякдення» вписано «історію харчування».

Харчування – це та галузь, дослідження якої будуть актуальними завжди, оскільки є одним із найважливіших індикаторів стану суспільства. Усі процеси, які мають місце у суспільстві, віддзеркалюються у повсякденних практиках людей. Харчування – це теж частина повсякдення людини, що несе у собі соціально значущу інформацію, яка піддається інтерпретації. Ідею відповідності між їжею та суспільством проілюстрував у своїй відомій праці «Голод і достаток. Історія харчування в Європі» італійський дослідник М. Монтанарі[4].

Процес вживання їжі на перший погляд здається звичайною повсякденною практикою, хоча насправді харчування містить глибокий культурний, соціальний, економічний і навіть політичний контексти. Тому історія харчування тісно переплітається з «іншими» історіями, певним чином визначає їх, і сама визначається ними. Дослідження цього напряму є міждисциплінарним, чому підтвердженням може бути розвідка «До психосоціології сучасного споживання їжі» Р. Барта. У цій праці зазначається, що їжа – це не просто набір продуктів, це образи і знаки, визначений спосіб поведінки. Споживаючи дещо, сучасна людина цим обов'язково щось позначає. «Їжа – це система комунікації, де одиницею є не самі продукти, а сенси і властивості, що надаються продуктам»[5].

Серед етнографів існує думка, що саме із вивчення кухні слід починати дослідження того чи іншого етносу. Їжа надає етнічним/національним культурам неповторні риси, слугує своєрідним соціальним маркером, зближує і роз'єднує. Практики харчування сприяють формуванню ідентичностей, які зберігають стійкість впродовж тривалого часу: вони, з одного боку, віддзеркалюють історично сформовані соціальнокультурні вподобання, що визначаються доступними способами адаптації до соціальний умов буття, у тому числі матеріальними можливостями, родом діяльності і рівнем культури. З іншого боку, практики харчування стають знаками, що інтерпретуються у контексті конкретних культур в якості символічних маркерів різних соціальних позицій[6]. Харчування виступає інститутом соціалізації і механізмом соціального (а не тільки фізичного) відтворення групи. В цих процесах соціальна група відтворює єдність й ідентичність своїх членів, але водночас і диференціює їх від інших груп. Люди включені у незчисленні

© Тетяна Орлова

матеріальні структури світу повсякдення (просторові, часові, фізичні), однією з них є харчування. Водночас виробництво продуктів харчування, пов'язана із цим економіка, технологія приготування їжі, звичаї її споживання тощо вплетені у людські відносини, тобто вони соціально обумовлені і виступають в якості «структур повсякдення» людського світу. Така думка істориків, зокрема француза Ф. Броделя[7]. Його славетна праця «Структури повсякдення»[8] сприяла переорієнтації історичних розвідок на аналітичне дослідження історико-культурних, історико-демографічних, історико-психологічних сюжетів.

На разі можна помітити прояв однієї з провідних тенденцій сучасної науки взагалі, а саме – її міждисциплінарність. Вивченням харчування займаються різні науки: медицина, психологія, соціологія, економіка, історія, культурологія, етнографія, антропологія. Видається доцільним у вивченні історії харчування використовувати досягнення кожної з них. Задля стимулювання і координації етнографічних, історичних та антропологічних досліджень харчування у 1960–1970-х роках були створені наукові товариства, такі як Міжнародний комітет із антропології їжі і особливостей харчування – 1968 р. (International Committee for the Anthropology of Food and Food Habits) або Міжнародна комісія з антропології харчування – 1977 р. (International Commission on the Anthropology of Food).

В світі видається чимало праць з історії харчування, які є дуже цікавими. Прикладом може бути книга К. Стіл «Голодне місто. Як їжа формує наші життя»[9] (однією із ідей, яка буде аргументуватися у даній статті, є вплив названої страви на лад життя у минулому і нині). Або «Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів» (автор – В. Шивельбуш)[10], сама назва якої підкреслює задіяність соціальної історії. Українські науковці також мають певний доробок у цій галузі. Зокрема, часопис «Етнічна історія народів Європи» періодично приміщує відповідні публікації[11]. Проте заявлена тема є оригінальною і ніколи не висвічувалася у зазначеному аспекті. У мережі Інтернету можна знайти матеріали стосовно салату «олів'є»[12]. Вони з'явилися у 2016–2017 рр. і насамперед показують зміни рецептури страви. Однак варто звернути увагу на те, що цей салат називається «російським» і шанується як культурна спадщина разом із «Чайковським, балетом і Львом Толстим». Також показово, що деякі автори усвідомлюють вплив соціально-політичних процесів на історію харчування.

Мета пропонованої до уваги розвідки полягає у виявленні взаємозв'язку практик харчування і повсякдення, з одного боку, а з іншого – взаємовпливів їх із економічними, соціальними, політичними факторами суспільного й індивідуального буття. Хронологічні рамки дослідження обіймають період від 1860-х рр. до сьогодення, оскільки салат «олів'є» залишається улюбленою стравою багатьох наших сучасників, особливо під час святкування Нового року. На меті – аналіз і декодування «шифру», закладеного у цій страві, що продовжує діяти в якості своєрідної соціально-культурної «матриці» на пострадянському просторі, зокрема в Україні, в чому міститься певний політичний сенс. За простою заявою: «А мені смакує салат «олів'є» приховується громадянська позиція індивіда, ідентифікація себе як часточки цілісної аксіологічно значущої соціальної, територіальної, часової системи, що і буде показано у статті. Звичайно, пересічний любитель цієї страви навряд чи над подібними речами замислюється. Однак історик має замислюватися, оскільки його призначення полягає не тільки у вивченні минулого, але й у визначенні траєкторій розвитку на майбутнє, яку минуле певним чином зумовлює.

Пропонована до уваги студія відходить від традиційних етнографічних методів/підходів до вивчення їжі. В етнографічних дослідження переважає емпіричний матеріал. Проте корисно було б додати до збирання фактів аналізу, інтерпретацій, узагальнень і висновків іншого рівня, близького до соціологічного. До речі, на нинішньому етапі розвитку історичної науки її взаємодія із соціологією представляється дуже продуктивною. Також здається слушною ідея французького культуролога А. Лефевра, який у своїй праці «Повсякденне життя у сучасному світі»[13] показав, наскільки продуктивним може бути співставлення суб'єктивного переживання конкретної життєвої ситуації із загальними моделями, а також очікуваного із дійсним[14]. Такий підхід також здійснюватиметься у даній статті.

Почати слід із фактів. Історія салату бере свій початок у 1860 р., коли до Москви із французького міста Діжон приїхав молодий кухар Люсьєн Олів'є. Доля звела його із місцевим купцем Яковом Пєговим, який взяв француза працювати до свого трактиру «Ермітаж». В той час європейська, а саме французька кухня в Росії набувала все більшої популярності. В цьому можна побачити один з проявів тодішніх намагань Росії модернізуватися на європейський лад. У 1855 р. почалося царювання Олександра II з реформами, які мали тому сприяти. Однак, черговий етап модернізації країни закінчився невдало. Виявилася одна із провідних рис російської цивілізації, а саме: прагнення до спрощення. Реформи ж ускладнювали лад життя, до

якого суспільство призвичаїлося. Так само стало із салатом, названим на честь французького кухаря. Згідно легенді, одного разу він спробував здивувати компанію купців, які зайшли до трактиру, і подав вишукану страву «Майонез з дичини». Її рецепт навіть закарбувався у віршах:

Люблю тебя, салат французский
На майонезе «провансаль»,
Ни сои для тебя кабульской,
Ни банки пикулей не жаль.
Полфунта свежего салата,
Штук двадцать пять отварных раков,
Двух рябчиков, язык тельца.
Плюс пять яиц, икры паюсной,
Каперсов горьких всё же вкусных
И два-три свежих огурца[15].

Хоча у різних джерелах складові варіюються, проте включають такі вишукані інгредієнти, як ракові шийки, каперси або «соя кабуль». Остання готувалася на основі соєвого соусу із додаванням чорносливу, ізюму, печінки, духмяного перцю, гвоздики, кориці і вина[16]. Тобто склад страви був дуже складним. Так само складною, на французький манер, була подача. Та відвідувачі «Ермітажу» на те не зважили, і просто перемішали все, тобто спростили «ситуацію». Кулінар був збентежений, та його здивування зросло, коли наступного дня купці знов завітали до трактиру із вимогою повторити. Слава «французького салату» поширювалася Москвою і не тільки. Пізніше він став відомий в світі під назвою «російський».

Відтоді пройшло багато часу. Рецептура продовжувала спрощуватися і дійшла до такого варіанту: варена ковбаса, курячі яйця, зелений горошок, солоні огірки, морква, картопля, цибуля і головне – майонез. У такому вигляді салат «олів'є» був відроджений у 1950-х роках в Радянському Союзі і став улюбленою стравою на два найважливіші свята – 7 листопада – річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції і Новий рік. Його склад змінювався разом із умовами життя. Кав'яр, дичину, ракові шийки замінила варена ковбаса. Вагоміший вміст – картопля, морква, горошок, цибуля. З точки зору соціальної історії можна зазначити, що великий обсяг коренеплодів завжди був притаманний практикам харчування селянства. А Радянський Союз утворився саме в аграрній країні. І досі аграрний чинник, попри індустріалізацію і пов'язану з ним урбанізацію, залишається відчутним на пострадянському просторі, насамперед, у ментальності населення. А салат «олів'є», можна сказати, став однією із складових габітусу.

За П. Бурд'є, габітуси це – «системи сталих і переносних диспозицій, структуровані структури, які налаштовані функціонувати як структури, що структурують, тобто як принципи, що породжують і організують практики і уявлення, котрі, хоча і можуть бути об'єктивно адаптованими до їхньої мети, однак, не передбачають усвідомлену спрямованість на неї і неодмінне оволодіння необхідними операціями для її досягнення»[17]. Габітус породжується середовищем, умовами існування, шляхом їх інтеріоризації (формування внутрішніх структур людської психіки через засвоєння зовнішньої соціальної дійсності, присвоєння життєвого досвіду, становлення психічних функцій і розвитку в цілому) індивідом. Важливо зазначити, що габітус забезпечує відтворення соціальних інститутів: структура інституту вписується у внутрішню структуру індивіда і потім відтворюється у майбутніх його практиках (на разі – у практиці харчування). Водночас габітус вписує індивіда у відповідні соціальні структури, генеруючи практики і уявлення так, що вони виявляються об'єктивно адаптованими до соціальних відносин, продуктом котрих і є. І ще: практики членів групи від початку координовані подібністю габітусу, що виступає основою спонтанної солідарності[18].

Перед святкуванням Нового року зазвичай готується «тазик олів'є», тобто багато салату. Так, щоби і на наступний день вистачило. Бо вважається: «Як Новий рік зустрінеш, так його і проведеш». Що можна сказати з цього приводу, виходячи з засад соціальної історії? Від давнини і дотепер для соціальних груп, габітус яких сформувався за умов нестач, недоїдання і голоду, саме кількість їжі та її «ситність» сприймалася як головна ознака добробуту. П. Бурд'є на прикладі Франції показав, що нижчі соціальні верстви, зайняті тяжкою фізичною працею і сформовані за умов бідності, віддають перевагу «ситній» важкій їжі, здатній швидко втамувати голод і відновити працездатність, і в самому процесі поживи цінують насамперед задоволення від насичення. При чому представники цих груп зберігають свої смаки і за умови підвищення статусу, набуття економічного благополуччя і повної відсутності голоду[19].

Хіба це не підходить для характеристики практик харчування за часів радянських і пострадянських? Габітус переважної більшості населення Російської імперії, і практично усього населення СРСР формувався спочатку одвічних продовольчих нестач і часом голоду. Ця «спадщина» продовжує впливати на практики харчування тих, хто народився після 1991 року (з дитинства – спогади про страви, приготовані мамами і бабусями). Разом із тим в Радянському Союзі було здійснено чергову спробу модернізації, що мало різноманітні наслідки. Ті самі індустріалізація і урбанізація. З плином часу практики харчування набували все більше міського характеру (у рецепті салату з'явилися промислово вироблені майонез, ковбаса, консервований зелений горошок). Стандартизація торкнула і моделей проведення свят, в неодмінним «багатим» застіллям. Салат «олів'є» став і залишається «культовою стравою», без якої «дуже складно уявити собі новорічний стіл»[20]. Можна сказати, що це не просто салат, це – символ.

Російська письменниця І. Кузнецова у своїй книзі «Печворк. Після прочитання спалити» пише: «Як символ ситої сталості салат олів'є завжди викликав у мене спротив; від самого початку, тільки-но виявилося його існування, я зрозуміла, що у нашому рухливому світі він неможливий, він недоладний; що ці приготування, ця ґрунтовність – брехня; що, здається, сама ідея такої страви – тупикова гілка, на кшталт апендиксу, що веде в бік від якогось сенсу – чого? Салат олів'є це символ (несквапності, Нового року, задоволеності, статики…)»[21]. Можна додати: це – символ російської цивілізації, символ радянщини із дуже важливими соціально-політичними і культурними сенсами.

Насамперед, за допомогою практики харчування завжди відбувалося формування ідентичності людей. Це безпосередньо стосується улюбленої багатьма страви. П. Бурд'є зазначав, що смак – це «практичний оператор» перетворення речей або продуктів харчування у характерні знаки[22]. Як можна дешифрувати те, що позначав смак «олів'є»? Насамперед, без цієї страви радянські люди не уявляли собі «справжнього свята». Тобто вона стала «основою стандартизації практик харчування масових соціальних груп, на котрій формувався радянський габітус»[23]. Радянська влада завжди прагнула до створення соціально однорідного суспільства. Вона діяла як своєрідний соціальний «бетонозмішувач», з якого мав виходити єдиний «радянський народ» – її непохитна основа. Така настанова насправді суперечила законам синергетики, за якими успішнішою є складна система. Проте російська цивілізація, а потім Радянський Союз, а тепер Російська Федерація відкидають зайві складності. Навіть інгредієнти салату мали бути «об'єднані». Чим? Майонезом. Можна також побачити прагнення до лакування дійсності, що особливо виявлялося за радянських часів. Адже із майонезом все здається смачним.

Наявність цього салату на святковому столі мало не тільки демонструвати соціальну єдність, приналежність кожного до «великого народу» («у нас, як у всіх»), але й соціальну стабільність, а також зростання добробуту і очікування покращення у майбутньому. Не дарма це була центральна страва новорічного столу. А Новий рік – це сподівання на краще, коли бажають здійснення мрій і всіляких успіхів.

За радянських часів успішність, зокрема, визначалася можливістю дістати «дефіцитні» товари, до яких відносилися майонез, ковбаса, консервований зелений горошок, часом і яйця. Про дефіцит в СРСР можна було б написати окрему статтю. Але, якщо стисло, він був необхідністю, «скріпою» суспільства. Постійні нестачі найнеобхіднішого, насамперед, продуктів харчування, визначалися не тільки руйнацією, спричиненою революціями і війнами, але й державною політикою. З одного боку, вона не давала нормально розвиватися економіці, але з іншого, зміцнювала власні підвалини, концентруючи в руках партії-держави розподіл матеріальних благ. Люди ж були зайняті постійним пошуком «дефіциту» і вважали за велике щастя придбання того ж майонезу чи туалетного паперу. Той, хто мав доступ до дефіциту, вважався більш успішним, ніж той, кому це не вдавалося. Тобто салат «олів'є» із дефіцитними інгредієнтами мав засвідчувати успішність у придбанні того, що не кожному дано. У програмі комуністичної партії Радянського Союзу було задекларовано мету – побудову комуністичного суспільства, де «єдиним потоком поллються матеріальні блага» і буде здійснено принцип «Від кожного – за здібностями, кожному – за потребою»[24]. Та меті не судилося реалізуватися. І однією з причин краху радянського ладу стала несила громадян терпіти одвічний дефіцит. Тобто ця «скріпа» разом із «єдино вірною марксистсько-ленінською ідеологією» виявилася хибною.

Так само виявилося хибним прагнення нав'язати світові свою владу, свою модель буття, адже «перемога комунізму на всій земній кулі» передбачалася під орудою Москви. Що ж стосується салату, так слушною здається думка російської дослідниці Н. Зарубіної: «Характер трансформації практик харчування у радянському суспільстві визначався тим, що не тільки політична, але й символічна влада, тобто можливість нав'язувати іншим свою картину світу, як

раз передбачали цінність насичення за відмови від зайвих кулінарних, ритуальних і етикетних ускладнень»[25]. Населення в Радянському Союзі постійно ідеологічно оброблялося. Ця робота здійснювалася на різних рівнях. Зокрема, маніпулювання свідомістю велося на рівні повсякденних практик. Це продовжується і в сучасній Російській Федерації. При цьому індивіди піддаються йому непомітно, приписів додержуються автоматично, не надаючи цьому значення. Контроль з боку влади трансформується у самоконтроль і самодисципліну.

Салат «олів'є» – це деталь радянського побуту, прикмета радянської ментальності. Це такий своєрідний маркер, що мітить територію радянського впливу. Зокрема, в сучасній Україні. Так на початку 2018 р. письменниця, блогер, юрист О. Степова, яка висвітлює стан справ в ОРДЛО, написала, що в «гетто «новоросів» «особиста миска олів'є на столі – це особистий підтверджений добробут»[26]. Крім салату до подібних маркерів можна віднести пам'ятники В. Леніну (які в Україні вже знесли). Фільм «Іронія долі», після трирічної перерви знов продемонстрований деякими українськими телеканалами напередодні 2018 року. В наш час відбувається переоцінка цінностей. Показовим в цьому плані є матеріал Ю. Гудименка стосовно стрічки Е. Рязанова. В ньому тонко викриваються сутнісні риси радянщини, над якими – вірші Цветаєвої і Пастернака: «Ці вірші – як жирний майонез в салаті «олів'є» із дешевою ковбасою і продуктом «зелений горошок» Підкреслюють мерзенність смаку»[27]. Проте не мізерність зазіхань. Насамперед, на відновлення величі імперії, що подається під іншими «соусами». Наприклад, «євразійської інтеграції». Ось уривки із матеріалу К. Озимка під промовистою назвою «Чому радянські культурні коди є основою проекту ЄАЕС»: «Радянська спадщина культурно відособлює нас від Заходу і Сходу, дає підґрунтя вести мову навіть про наявність окремої цивілізації, неважливо, як її називають – радянською, пострадянської або євразійською. Одне слово, нашої цивілізації… Радянські культурні коди, по суті, є оплотом нашого євразійського проекту: багато в чому завдяки їм ідеї нових інтеграцій на пострадянському просторі знаходять підтримку серед населення… Незабаром Новий рік, і я готовий битися об заклад, що на ваших столах не обійдеться без шампанського («Советського», до слова), мандаринів і салату олів'є. Справа у тому, що наведені приклади, які об'єднують громадян країн Євразійського союзу, змушують нас відчувати єдність і тісний взаємозв'язок між собою... Коли справа торкається політики, глибинні культурні коди відіграють набагато важливішу роль, ніж може здатися»[28].

Перед Новим Роком в Україні засоби масової інформації з'ясовували, як змінився «індекс олів'є» за рік[29], як це відбиває стан економічних справ пересічних українців[30]. Хоча зазвичай ходовим є «індекс борщу». Подібні індекси певною мірою слугують показниками економічної ситуації в країні, зокрема активності споживання. Споживацька активність є показником добробуту суспільства. При чому часто виявляється одна з рис українського національного характеру: прагнення не бути, а здаватися. Так, показові фрази, які можна було почути від відвідувачів (найчастіше, відвідувачок) біля кас супермаркетів: «Таке все дороге! А що поробиш? Не хочеться осоромитися». Пояснення: у нашому суспільстві залишається чимало рис суспільства архаїчного, в якому кількість їжі, яка поглинається, і асортимент продуктів на столі символізують високе соціальне становище. Більшість пересічних українців насправді є бідними. А бідність підтримує традиційний габітус, про який йшлося вище. Натомість перед святами на телебаченні було багато сюжетів про натовпи в українських магазинах. Соціологи проводили опитування: скільки тисяч планує витратити той чи інший респондент на новорічні свята? Прихований сенс: створити у громадськості враження, що життя в Україні налагоджується.

Сформовані за минулих часів габітуси продовжують в нашому суспільстві зберігати інерцію життєвих стилів. За кордоном існують словосполучення «український січень» або «хворий місяць». Іноземці знають, що у цей час ніякої серйозної роботи не буде (умови ведення бізнесу в сучасній Україні в цілому – тема окремої розвідки). Економіка, яку навряд чи можна назвати здоровою, втрачає через велику кількість неробочих днів і непрацездатність значної маси населення. Лікарі констатують кількаразове збільшення звернень по медичну допомогу. Причинами є надмірне вживання алкоголю і нездорової їжі. До такої відноситься і салат «олів'є», що визнають самі медики. Даються рецепти, як зменшити його шкідливість[31]. Те, що практики харчування у сучасній Україні не є здоровими, свідчить маса реклами ліків взагалі, і тих, які мають лікувати розлади травлення, зокрема. Наприклад: «Я до столу тільки сів і відразу переїв – Дорміл…». Або реклама мезиму, в якій головний вельми огрядний персонаж закликає: «Навчимо Європу бенкетувати!»

На найвищому рівні заявлено, що Україна повертається до європейської цивілізації. Треба розуміти: які її основи. Зокрема, практики харчування. Відмінність наочно показано у тій самій рекламі мезиму. М. Монтанарі у своїй книзі зазначає, що модель харчування, пов'язана із есте-

тичним ідеалом худоби і збагачена міркуваннями здоров'я, поширилася у Європі ще у першій половині XX століття. І що у сучасних європейців в культурному плані ставлення до їжі змінило знак: вони бояться переїдання, як їхні предки боялися голоду[32]. Така зміна виявляє глибинні тенденції розвитку суспільства. Практика харчування віддзеркалює наявність або відсутність економічного і культурного капіталу як в окремої особистості, так і у всієї спільноти. При зростанні економічного капіталу споживання рухається від дешевих продуктів (призначених для відтворення робочої сили) до дорогих и легких (здебільшого для задоволення), від простих до вишуканих, від комплексу «солоне – жирне – важке – міцне – тушковане» до «витонченого – нежирного – легкого – делікатесного». Чим вище рух по осі економічного і культурного капіталу, тим більше цінується так зване «здорове харчування»[33]. Коментарі стосовно рівня економічного і культурного капіталу сучасного українства здаються зайвими.

Зрозуміло, що практики харчування, його основні моделі і типи визначаються суспільством, у якому ми живемо. В ньому вельми відчутні впливи російської і радянської культурно-історичних спільнот, традицій аграрно-патріархального суспільства. Хоча з плином часу додаються новації, пов'язані із рухом до європейського співтовариства і постіндустріального суспільства, де постматеріальні цінності мають пріоритет над матеріальними. Також зміни зумовлені зміною поколінь. В населенні України велика питома вага людей похилого віку, у яких габітус вже не змінити, та перспективи нашої країни визначає молодь. Святкуючи Новий рік, молоді люди прагнуть нових вражень, не сидять годинами за столом, на який витрачено не одну тисячу гривень, а виходять на майдани або їдуть у подорожі. Навіть у кафе і ресторанах віддають перевагу салатам грецькому або «Цезарю», уникаючи замовляти «олів'є». Цей салат у декого з молодих людей асоціюється із «зомбоящиком», тобто телевізором, який вони не дивляться. Певний сенс тут є: і перше, і друге впливає на свідомість. Це добре розуміють російські фахівці, часом із українськими прізвищами. Так К.Озимко пише: «Ну а найголовніше, що необхідно зробити для збереження нашої культурної спадщини, – це усвідомити силу впливу продуктів масової культури на світогляд людей, зокрема на їх політичні преференції і геополітичну орієнтацію. І не забувати, що спільні культурні коди є оплотом євразійської інтеграції»[34]. До якої Москва намагається втягнути Україну.

Вивчення соціальної історії, історії повсякдення дозволяє розгледіти типологію там, де вона найгірше видна: в індивідуальних рішеннях, що приймаються у різних ситуаціях. І тоді виявляється, що історія рухається повільно тому, що повільно змінюються її творці, пересічні і непересічні особи.

Призначення історика полягає не тільки у тому, щоби фіксувати факти, але й пояснювати тенденції. На прикладі традиційної новорічної страви було зроблено спробу перевести мікроісторичні розвідки у єдину систему взаємозв'язків, аби маленькі елементи допомогли відповісти на великі запитання. Серед них: які обставини зумовлюють сучасну ситуацію і перспективи розвитку України в цілому і кожного її громадянина зокрема? Уважне вивчення мікро-фрагментів має допомогти історикам скласти цілісну картину минулого і сучасного, аби допомогти визначити траєкторію руху на майбутнє.

---

[1] Орлова Т. В. Актуальність проблем соціальної історії // Історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 106–114.

[2] Зидер Р. Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении социального // Thesis. – 1993. – Вып. 1. – С. 164.

[3] Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http:www.perspektivy.info/print.php?ID=50280

[4] Монтанари М. Голод и изобилие. История питания в Европе. – М., 2009.

[5] Barthes R. Toward a Psychosociology of Contemporary Food Consumption // Food and Culture: A Reader (2nd ed.) – New York, 2008. – P. 21.

[6] Зарубина Н. Н. Практики питания как маркер и фактор социального неравенства в России: история и современность // Историческая психология и социология истории. – 2014. – № 2. – С. 48.

[7] Веселов Ю.В. Повседневные практики питания // Социологические исследования. – 2015. –№ 1. – С. 98.

[8] Бродель Ф. Структуры повседневности: Возможное и невозможное // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. В 3-х т. – М., 1986. – Т. 1.

[9] Steel C. Hungry City: How Food Shapes Our Lives. – L., 2013.

[10] Шивельбуш В. Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів [пер. з нім.]. – К., 2016.

[11] Дмитренко А. Символіка меду в родинній обрядовості українців // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 8. – С. 26–29; Лозинська І. Зерно у зимовій обрядовості українців // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 10. – С. 70–74; Бартуш Д. Етнографічні аспекти виготовлення і споживання сиру у Франції // Етнічна історія народів Європи. – 2004. – Вип. 17. – С. 105–110; Алієва М. Роль народної кухні в збереженні етнічної ідентичності азербайджанської національної меншини України // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – Вип. 20. – С. 73–77; Бартуш Д. Погляди вчених на місце і роль вина у побуті французького селянина // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – Вип. 20. – С. 78–84; Стасюк О. Харчування та замінники їжі українського селянства на початку 30-х років XX ст. // Етнічна історія народів Європи. – 2006. – Вип. 21. – С. 97 – 102; Ігнатюк І. Етнографічні матеріали. Про хліб. Знахарство // Етнічна історія народів Європи. – 2006. – Вип. 21. – С. 168–172; Латиш Ю. Впровадження безалкогольної обрядовості на Донеччині в роки перебудови // Етнічна історія народів Європи. – 2010. – Вип. 31. – С. 39–46; Коцур Ю. Харчування населення Роменщини на початку 30-х років XX століття // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – Вип. 34. – С. 55–64; Пивоваренко О. Різновиди горілчаних напоїв у XVIII столітті (на матеріалах щоденників Якова Марковича) // Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вип. 47. – С. 20–24; її ж. Виноградне вино у житті козацької старшини в першій половині XVIII ст. (на матеріалах щоденників Я. Марковича) //Етнічна історія народів Європи. – 2016. – Вип. 48. – С. 18–23; її ж. Їжа у повсякденному житті козацької старшини як природна необхідність та соціальна ідентифікація // Етнічна історія народів Європи. – 2016. – Вип. 49. – С. 27–33; її ж. Традиційні застільні практики козацької старшини (на матеріалах щоденників Якова Марковича) // Етнічна історія народів Європи. – 2016. – Вип. 50. – С. 18–23; Брайченко О. Культура харчування українців у 1920–1930-х рр.: тенденції та зміни // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – Вип. 53. – С. 107–115.

[12] Певзнер Г. Салат оливье как зеркало русской революции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.rfi.fr/rossiya/20160107-salat-olive-kak-zerkalo-russkoi-revolyutsii; От рябчиков до горошка – как менялся главный символ новогоднего стола [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://life.ru/t/праздники/1074196/olivie_ot_riabchikov_do_ghoroshka_kak_mienialsia_ghlavnyi_simvol_novoghodniegho_stola; Каурова М. Оливье. История русского салата. В одном ряду с Чайковским, балетом и Львом Толстым [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://greenbag.ru/russia/olive-istoriya-russkogo-salata

[13] Lefebvre H. Everyday Life in Modern World. – L., 1971.

[14] Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований.

[15] Самый настоящий «оливье» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://esokoloff.wordpress.com/2012/12/10/salad-olivier/

[16] Певзнер Г. Салат оливье как зеркало русской революции.

[17] Бурдье П. Структура, габитус, практика // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Том I, выпуск 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.old.jourssa.ru/1998/2/4bourd.html

[18] Батурчик М.В. Габитус [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bourdieu.name/content/gabitus-enciklopedija-sociologii

[19] Бурдье П. Различение: социальная критика суждения. Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики. – М., 2004. – С. 553–559.

[20] Медики розповіли, як зробити олів'є дієтичним і корисним салатом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eizvestia.com/uk/news_society-ukr/full/2012-mediki-rozpovili-yak-zrobiti-olivye-diyetichnim-i-korisnim-salatom

[21] Кузнецова И. «Пэчворк. После прочтения сжечь» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rumvi.com/products/ebook/пэчворк-после-прочтения-сжечь/de9e0e2f-6f20-4e42-8d54-b950020aad96/preview/preview.html

[22] Бурдье П. Различение: социальная критика суждения. – С. 543.

[23] Зарубина Н. Н. Практики питания как маркер и фактор социального неравенства в России: история и современность. – С. 53.

[24] Программа Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1974.

[25] Зарубина Н. Н. Практики питания как маркер и фактор социального неравенства в России: история и современность. – С. 52–53.

[26] Степова О. «Гетто «новороссов» и Новый год: ожидания не оправдались» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.obozrevatel.com/society/getto-ordlo-ozhidaniya-novorossii-ne-opravdalis.htm

[27] Гудименко Ю. Ирония говна, или Танго ничтожеств [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://news-front.info/2016/12/31/ironiya-govna-ili-tango-nichtozhestv/

[28] Озимко К. Почему советские культурные коды являются основой проекта ЕАЭС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rusevr.asia/pochemu-sovetskie-kulturnye-kody-yavlyayutsya-osnovoj-proekta-eaes/

[29] Мичковская Н. На инфляцию досье составит «индекс оливье» // Комсомолькая правда в Украине. – 2017. – 17 декабря; Індекс олів'є: Цього року символ новорічного столу здешевшав на 3 гривні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mukachevo.net/ua/news/view/185455; Новый год 2018: Салат оливье подорожал на четверть [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://fakty.ictv.ua/ru/ukraine/20171128-novyj-rik-2018-salat-oliv-ye-zdorozhchav-na-chvert/

[30] Салат «Оливье» бьет по бюджету днепрян [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://dnepr24.com.ua/news/salat-olive-bet-po-bjudzhetu-dneprjan; Оливье дороже, елок меньше, зато Ирония вернулась. Как украинцы встречают 2018-й [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://antikor.com.ua/articles/212593-olivje_dorohe_elok_menjshe_zato_ironija_vernulasj._kak_ukraintsy_vstrechajut_2018-j

[31] Медики розповіли, як зробити олів'є дієтичним і корисним салатом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eizvestia.com/uk/news_society-ukr/full/2012-mediki-rozpovili-yak-zrobiti-olivye-diyetichnim-i-korisnim-salatom

[32] Монтанари М. Голод и изобилие. История питания в Европе.

[33] Веселов Ю. В. Повседневные практики питания. – С. 101–102.

[34] Озимко К. Почему советские культурные коды являются основой проекта ЕАЭС.

Исходя из позиций социальной истории, истории повседневности, одним из направлений которой является история питания, рассматривается культовое на постсоветском пространстве блюдо. Анализ, проведенный в статье, показывает, что салат «оливье» – не просто смешанный набор продуктов. Этот объект исследования являет собой совокупность культурных, социальных, экономических, идеологических, политических смыслов общественного и индивидуального бытия. Блюдо стало основой стандартизации практик питания массовых социальных групп, на которой формировались советские габитус и идентичность. Освещены условия возникновения и трансформаций этой еды как компонента советской массовой культуры, а также «скрепы», призванной содействовать евразийской интеграции, что в действительности является попыткой восстановления российской империи, втягивания в ее орбиту Украины.

Ключевые слова: социальная история, история повседневности, история питания, практика питания, габитус, идентичность.

From the standpoints of social history and history of daily life, which includes the history of food, evaluated is a signature dish of the post-Soviet space. The analysis that follows demonstrates that the salad «Olivier», is not just a mix of foodstuff. The subject constitutes a combination of cultural, social, economic, ideological and political senses of social and individual being. The dish became the basis of standardization of nutritional practices of mass social groups, whereupon the Soviet habitus and identity were built. A review is given to the conditions of emergence and transformation of this food as a component of Soviet mass culture as well as a «link» to Eurasian integration, which is, in fact, an attempt at restoring Russian empire and involving Ukraine into its orbit.

Keywords: social history, history of daily life, history of food, nutritional practice, habitus, identity.

Юлія КРИКУН
Київ

ШЛЮБНІ ЗВИЧАЇ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ З ПОГЛЯДУ МІЖКОНФЕСІЙНИХ КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН (ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ З СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ)

У статті зроблено огляд та попередню систематизацію матеріалів про взаємовпливи у шлюбних звичаях та побуті в змішаних міжконфесійних українсько-польських сім'ях Середнього Полісся кінця XIX – середини XX ст. Багатостолітні міжетнічні і міжконфесійні стосунки українців і поляків, які проживали на території з однаковими географічними, історичними, соціально-економічними умовами життя, сприяли розвитку процесів їх взаємного зближення в сфері звичаєвих норм буття, у т. ч. пов'язаних з утворенням сім'ї. В пам'яті місцевих жителів збережено багато спогадів про традиційні елементи спільного родинного побуту, які у трансформованому вигляді збереглися й до сьогодні.

Ключові слова: українці, поляки, змішані сім'ї, сімейні традиції, побут, міжконфесійні культурні взаємини, Середнє Полісся, етнологія.

Одним із аспектів вивчення звичаєвого права є міжетнічні та міжконфесійні процеси на території Середнього Полісся, де поруч з українцями проживають представники інших національностей. Зокрема, ідеться про поляків, які належать до однієї із найдавніших і кількісно великих етнічних меншин України.

Культурні взаємовідносини українців і поляків на території України мають досить довгу історію, обумовлену процесами польської міграції різностадіального і різноспрямованого (з Польщі в Україну і навпаки) характеру. Формування цих взаємин сягає часів Речі Посполитої, зокрема XVII–XVIII ст., коли поляки внаслідок різних чинників: історико-політичних, соціально-економічних, пов'язаних з посиленням феодально-кріпосницького гноблення, зростанням відробіткової ренти, а також завдяки географічній близькості кордонів, переселялись на сусідні українські землі.

Назвати точну цифру польських переселенців неможливо, оскільки на початку XX ст. відбувалися великі міграційні й асиміляційні процеси, що діяли протягом тривалого часу. Відомо, що магнати та правлячі кола Польщі з метою посилення свого панування намагалися ополячити українців[1]. В. Наулко пише про значну кількість окатоличених українців: «Поэтому так называемые поляки с родным украинским языком в значительной мере являются ополяченными украинцами»[2]. Польські дослідники, зокрема Е. Чинський[3], Е. Ромер[4] вважали, загарбані панською Польщею, землі східнослов'янських народів частиною польської національної території (зокрема, до складу Польщі повинна начебто входити Правобережна Україна). Відомо, що на Волині було багато католиків, які розмовляли українською мовою. А також в Київський губернії, за даними перепису 1897 р. про мову, нараховувалося 47,2 тис. поляків. Наступний перепис, який проводився 1926 р. за ознакою народності показав «збільшення» числа поляків. В. Наулко вказує на подальші зміни, які відбулися в етнічному складі населення Радянської України, зокрема чисельність поляків зменшилася майже у 6 разів. Варто звернути увагу саме на територію Середнього Полісся. За даними вченого найбільше поляків (близько 6% населення) проживало в Житомирській області[5]. Інший дослідник – О. Калакура, відзначає, що в 1989 р. проживало 219 тис. поляків, а станом на початок 2001 р. їхня кількість скоротилася до 144 тис. осіб, тобто майже на 28 %[6]. Можна погодитися з думкою Л. Шкляра, що одним із головних мотивів повернення поляків на землі своїх предків був набагато вищий рівень життя внаслідок успішних реформ, здійснюваних у Польщі[7].

Стосовно перебування українських земель у складі Польщі 1921–1939 років та особливостей переселення поляків у ті чи інші села наші респонденти розказували: «Колись була граница з Польщею, де Олєвськ… Поляки наїзжали так, приходили з других сел... Тут мало було украинцов, поляков большинство» (с. Кривотин, Ємільчинський р-н, Житомирська обл.); «Там православних було чотири сім'ї, а то – все католики» (с. Перемога, Народицький р-н, Житомирська обл.).

© Юлія Крикун

Місцеві респонденти-поляки розповідаючи про переселення своїх дідів, прадідів (це час середини-кінця XIX ст.), виділяли сприятливі господарсько-економічні умови життя: «Приїхали сюди, тут була річка така велика і тут дуже була хароша земля і вони сюди понаєзжали, і дід мій сюди приїхав: купив собі землю, і купив ліс, і собі обробляли, хати строїли – і жили собє» (с. Каленське, Коростенський р-н, Житомирська обл.); «Мій прадід воював з українцем і той сказав, що добре живеться на Україні. Їхав з війни і подивився, що дійсно добре живеться і привіз забрав сюди свою сім'ю і сестру» (м. Малин, Житомирська обл.)[8]. Літературні дані також свідчать про те, що поляки переселялися цілими сім'ями, оскільки фіксувалася приблизно однакова кількість чоловічого і жіночого населення серед переселенців[9]. Цікаво, що 1925 року на території Житомирщини було започатковано єдиний в Україні польський національний район з центром у м. Довбиш, де проживало близько 40904 мешканців, серед яких поляки складали 28332 особи. Нині там проживає 75% поляків із загального національного складу[10].

Таким чином, для зміцнення свого панування шляхетська Польща в різні історичні періоди посилено заселяла українські землі поляками. До цього часу в Житомирській обл. збереглися назви двох груп поляків, що мали відмінності в культурі і побуті: «мазури» – у минулому бідні селяни, переселенці переважно з Мазовшаі і «шляхта» – нащадки дрібної польської шляхти, яка, «несла військову службу по охороні польських кордонів»[11]. Наприклад, за свідченнями місцевих жителів села Бехи, Ходаки, Чоповичі, Каленське Коростенського р-ну Житомирської обл. і сьогодні населені шляхтою. Є і компактні польські поселення, основна їх група яких зосереджена на території Житомирської обл. у Малинському та в Ємільчинського районах. За даними, які показує «Карта сучасного етнічного складу населення Української РСР» В. Наулка, видно, що поселення зі змішаним населенням є в Коростенському, Малинському, Овруцькому, Радомишльському, Ємільчинському районах Житомирської обл. Загалом у довіднику «Польські поселення Житомирщини» зібрано інформацію про 85 поселень Житомирської області, де згідно перепису 1989 року проживали поляки[12].

В особливостях співжиття українців і поляків простежується колишня традиція називати поляків *панами*, а українців *мужиками* або *шляхтичами*: «Поляки – це самі собою, а шляхтичі – це українці, а поляки – це пани» (с. Щербатівка, Малинський р-н, Житомирська обл.)[13]; «Казали на нас [поляків – *автор*]: пани, хазяйни…» (м. Малин); «А вже дочку [польку – *автор*] як бере українець, вони [поляки – *автор*] нічого не суперечили. А син [поляк – *автор*], шоб українку не брав, бо не ті будуть обичаї: вона вже не буде додержуваться, бо мужичка. Мужики вони нас називали… Мужики, вони сильно обзивали нас мужики. Це для них було нас образить» (с. Кривотин, Ємільчинський р-н). У згаданих вище термінах можна бачити залишки колишнього зневажливого ставлення з боку поміщиків, польського панства, до дрібнопомісної української шляхти і селянства як до свого роду нижчої соціальної категорії[14].

Тим часом, змішані польсько-українські шлюби були досить численними, особливо після підписання Берестейської унії (1596 р.), коли зникли канонічні перешкоди в цій ділянці. Про пізніші часи та причини переміщення поляків, зокрема на Житомирщину, сучасні респонденти згадують: «Це десь у 1864 чи 62-й рік вони [прадіди-поляки – *автор*] приїхали сюди, бо тут добре жилося, а в Польщі бідували. Мій прадід познайомився з українцем на якійсь війні, що разом воювали. І він розказав, що на Україні добре живеться. Мій прадід з війни тої заїхав подивися, шо дійсно добре живеться і забрав сюди свою сім'ю і сестру-вдову...» (м. Малин). Щодо орієнтації поляків на шлюби з українцями пояснювали так: «У 1840-х роках одружувалися тільки із своїми, чужих не брали. Мої дідусь і баба, тато і мама... і так дуже багато, тому шо не хотіли розводить кров свою, просто як уже в євреїв» (с. Щербатівка, Малинський р-н); «Де польські сем'ї – брали невісток із Польщи. Не хотіли змішувати кров, до брав з польських багатих» (с. Каленське, Коростенський р-н). Це відповідно проявляється і у побутових стосунках: «Мати Миклухи Маклая була з польської родини і вони шукали, де б поспілкуватися з поляками. Щербатівка було зовсім польське поселення...» (с. Щербатівка, Милинський р-н).

Якщо ж говорити про першу половину XX ст., то, з окремих усних свідчень респондентів, випливає, що і самі поляки відчували свої окремі побутові у порівнянні з українцями. Вони казали так: «У неділю – мама і бабуся біла сорочечка, білий фартушок, біла хусточка і сидять на лавочці... Оце польські від українських дворів відрізнялися порядком… Були й українські сім'ї такі вже порядні, охайні такі, шо було гарно все, але більше ж... якщо по селі хочеш познать, де, хто живе – як де порядок, то родина польська живе» (с. Щербатівка, Малинський р-н). В більшості сіл, де проживало змішане українське і польське населення орієнтація на відповідні змішані шлюби сприймалася позитивно і зростала. Досить частими є свідчення такого зразка: «Да, весь час женилися поляки на українцях» (с. Кривотин, Ємільчинський р-н); «Одружувалися поляки з нашими» (с. Каленське, Коростенський р-н).

Одруженню поляків з українцями передусім сприяло спільне гуляння молоді на вечорницях – «По-польські «забава» називался» (с. Проходи, Любешівський р-н, Волинська обл.); «Один до одного ходили на гостини, так на посідєлки ходили, на вечорниці колись ходили одне до одних, ходили. <...> Допомагали одне одним в роботі, чи щось там треба допомогти – то допомагали одне одним. Одним словом, до війни жили дружно, до того всього. А хто наробив тої біди – я не знаю. І пісень співали, і все було, я скажу... В школу разом ходили з дітьми. Були, мішані шлюби <...>. Добре жили, і одне одному не мішало то, що вони були різної національності»[15].

В першій половині XX ст. найпопулярнішими серед молоді стають польські танці: «краков'як», «полька», «падіспанець», «ферік». Зафіксовано український звичай ставити «могорич» від хлопців-поляків, які приїздили гуляти до місцевих дівчат: «З свого села, з цих чужих [приходять – *автор*] – як ти нашу дівку хочеш, то викуп зроби. Ну, там який викуп – як там бутилку вина чи може чвертку горілки» (запис А. Ніколаєвої, с. Кленова, Ємільчинський р-н). Спільне проведення дозвілля молоді сприяло пристосуванню поляків до місцевих традицій українців. Зі свідчень респодента: «Ми ходили до них, вони до нас гулять. Дружили, жили. Брали наших в жонки поляки» (с. Великий Мидськ, Костопільський р-н, Рівненська обл.); «Подружку свою українку запрошувала на Різдво, всі знали у школі, що у нас ялинку ставлять 24-го грудня…» (м. Малин).

Як вже зазначалося вище, у період середини – кінця XIX ст. для поляків було принципово зберігати родинну традицію і відповідно одружуватися лише з поляками – «Це було родинне право – виходити тільки за католиків» (м. Малин); «Бабця Кунегунда якби подивилася за кого ми зараз повиходили заміж!?» (м. Малин). Тобто у польських селах батьки іноді обмежували вибір пари, виходячи з клерикальних міркувань, бо обрана наречена чи наречений були іншої релігійної належності. Навіть на початку XX ст. батьки не дуже зважали на вподобання дітей, а самі вирішували їхню долю, виходячи з економічних розрахунків. Так само траплялося і в українських сім'ях. Але історичні обставини змінювалися і кількість шлюбів між поляками українцями зросла.

Фото з сімейного архіву Катерини Павлівни Двораковської.

Важливу роль відігравали критерії щодо вибору подружньої пари. Повідомлення отримане від респондентки польки, свідчить про те, що чоловік українець обов'язково мав бути хазяйновитим: «Як я виходила заміж, то дідусь сказав: «Хай-но вона мені його приведе!». Дідусь був такий гоноровий хазяїн, порядок вищої міри і хвіртка защіпувалася на три защіпки. Ми зайшли у двір. Мій Коля закрив хвіртку і на всі защіпки позащіпкав. Дід сміється і каже: «Можеш іти за нього, виходь-виходь, хазяїн буде!» (с. Щербатівка, Малинський р-н). При виборі українки як дружини чи не основну роль відігравала її згода змінити релігію: «Дядько поляк, тітка українка, то вона приймала католицьку віру в костьолі» (м. Малин).

Загалом, з утвердженням влади Другої Речі Посполитої постало питання про об'єднання католицької та православних церков у єдиній державі. У зв'язку з цим починається будівництво костьолів: «Костьол тут строїли, ще навєрно батько строїв. Построєний був двадцять восьмого года, якраз у моєї мами родився брат мій, якраз святили того костьола. І война шла і все, і його ніхто не розбив, содержали, община своя була» (с. Кривотин, Ємільчинський р-н). На території Житомирщини спостерігалося будівництво костьолів, чисельність яких переважала 200 осіб:

«Тут недалеко було село і там костьол був, то дід туди в костьол їздив» (с. Каленське, Коростинський р-н); «Батьки ходили в костьол, а його у Малині не було, а був в Житомирі, до батько їздив до Житомира... Потім у Малині, у якийсь хаті люди почали молитися і батько виступив на сесісії, щоб костьол отдали. Дуже поляки всі дякували батьку» (зап. Н. Телегей, с. Вишів, Малинський р-н, Житомирська обл.). Варто зауважити, що серед поляків старших поколінь певне число сповідують католицизм і вважають себе поляками («Батько казав: «Я поляк – ніхто не уб'є мою віру, ніхто не уб'є мою національность» (с. Грамарня, Малинський р-н)), серед поляків молодшого покоління цього не спостерігається і більшість з них вважає себе українцями. Про це свідчать і дані про поширення рідної мови серед поляків у 1960-х – 1970-х рр.[16].

Окреме питання становить пристосування католицьких священиків (ксьондзів) до культурних традицій поліської громади, основою яких є православна віра. Цікавою для розуміння теми є інформація, яка міститься в архівних матеріалах щодо переходу місцевих жителів в католицьку віру. Зокрема стосовно приходу «в с. Вычово Овручского уезда» зазначалося (1910 р.): «… в приходе <…> проживает Михаил Е., обьявить последнему, что ходатейство его о разрешении перейти изь православия в лютеранскую веру оставлено без удовлетворения…»[17]; «В канцелярию Волынского Епархиального Архиерея… по прошению жителя хутора «Преварь» Христиновской волости Григория Сычевского о разрешении ему перейти из православья в католицизм…»[18]. В більшості матеріалів основною причиною є «непонимание сущности православной христианской религии…»[19], «Так Володя приходить в костьол – він хреститься по-православному. Жоден ксьондз його не поправить» (м. Малин). Щодо переходу у іншу віру в змішаних шлюбних сім'ях, то тут питання дещо складніше. Зазвичай кожен залишався у своєму віросповіданні або переходив у іншу віру: «Мій чоловік ходив зі мною в костьол. Я не наполягала ні на чому. При можливості він ні одної служби не пропускає» (м. Малин). Проте досить часто ознака причетності до віросповідання простежується у спадковому праві або в дотриманні поховальних традицій: «Найбільше, шо відрізнить православне від католицького, шо [у католиків – *автор*] гроб має бути закритий… Я навіть це своїм дітям у заповіті напишу» (с. Щербатівка, Малинський р-н). Це і не дивно, оскільки поляки старших поколінь твердо сповідують католицьку віру.

Проте спостерігаємо й поєднання духовних традицій з обох сторін, як української, так і з польської. Зокрема яскравим прикладом є збереження родинної католицької каплиці (склепу) на території православного цвинтаря у м. Малин: **«**Там православне кладбіще і стоїть ця каплиця, дуже гарна. Був пан Гіжицький, який мав свої володіння землі аж до Києва. Коли була революція 37, 36 роки, репресії... я вже точно не пам'ятаю, але діти збудували каплицю.

Діти для батьків збудували каплицю. Гіжицьких ховали у цьому склепі, а дві могили там стоять тоже їхні, але невістки були українського походження – їх не поховали в склепі, а по-

ховали біля нього» (с. Щербатівка, Малинський р-н). Також, на старому польському цвинтарі у 1998 р. було побуловано храм св. Дмитрія у м. Малині, але на території залишили декілька плит – польських поховань: «Тут, де церква – це колись було польське кладбіще. Казалі, то старе-старе кладбіще було і на ньому поставили православну церкву... Люди, православні прихожани добилися, порізали дерева і... Ну воно [кладовище – *автор*] таке заброшене було...» (м. Малин, матушка).

Фото православної церкви св. Дмитрія у м. Малин та, збережених біля неї, надгробних плит старого католицького кладовища (2017 р.).

Звичайно існування на одній території костьолів і православних церков, як в компактних польських поселеннях, так і в змішаних селах ставала причиною зближення елементів церковно-релігійного життя: «Хрестились поляки по-своєму, а наші по-своєму, а батюшка один правив – ходили в одну церкву» (с. Каленське, Коростенський р-н); «Разом у нас ховають і наших, і поляків. Наш батюшка відспівує, бо поляків мало, то вони ходили у нашу церкву» (с. Краснобірка, Радомишльський р-н, Житомирська обл.). Звичайно переслідування священнослужителів та масові закриття і руйнування культових споруд у 50–60-х роках ХХ ст. негативно вплинуло на стан збереження католицьких і православних традицій у громаді: «Костьолу не було, люди тоді на хатах збиралися» (м. Малин, Житомирська обл.); «Поспівали «Різдво Христове» – тато так на піч [показує – *автор*], ми вже розуміємо, що на вулиці цю пісню не можна нам співати, тільки в хаті. Великдень, Трійця, ще яке свято – було своє таємне свято в хаті» (с. Щербатівка, Малинський р-н).

Проте загалом будівництво костьолів сприяло певним змінам у шлюбній польсько-українській традиції. В першій половині ХХ ст. змішаних шлюбів було так багато, що, за свідченням респондентки польки, майже повсюдно на території Середнього Полісся святкували подвійні свята: «Я готую і на 24-те грудня і на 6-те січня. Так само ми збираємося за одним столом. Так само і Паска, якщо разом співпадає – це дуже добре. Якщо в різний час, значить спочатку відсвяткували католицьку, потім святкуємо православну – ті самі яйця крашу, ті самі паски печу...» (м. Малин). Відбувається обопільне зближення і в святкуванні родинних свят: «Не розуміли українських свят православних, взагалі не розуміли. Але коли я одружилася, чоловік-українець, то на польський празник ми їмо страви мого приготування, а на український – його батьків приготування. А коли вже не стало батьків – я готувала і на те, і на те» (с. Щербатівка, Малинський р-н). Проте є записи-свідчення про розбіжності, зокрема у календарній обрядовості: «У польськой національності праздників Сави і Варвари немає, це в українцов є. Ми великії праздникі токо справляли» (Зап. Н. Телегей, с. Вишів, Малинський р-н).

Католицьке духовенство завжди проводило посилену релігійну пропаганду. Як зауважив П. Чубинський, «шлюб католиків з православними у вищих прошарках населення натрапляв на сильний спротив зі сторони ксьондзів»[20]. Тому бувало, що такі пари не вінчалися. Зокрема, інформантка повідомила: «Не вінчані, він же українець, а я полячка. Тепер він мене всігда називає польськая морда» (с. Кривотин, Ємільчинський р-н). Наприкінці XIX – на поч. XX ст. вихрещування було заборонено церквою, що перешкоджало шлюбам між українським та польським селянством. Незважаючи на заборону ксьондза, батьків, у змішаних українсько-польських селах такі шлюби все-таки мали місце. Знову ж таки відбувається поєднання католицьких і православних традицій: «Моя свекруха тута прожила, то вона молилася і по-польські, ходила і на поминки все і по-українські вона вміла і по-польські. І вона на старость щє й повінчалась у костєлі, свекруха. Українкою, щє й повінчалася, а діти всі ополячениє були, два сини і та. Всі за поляков повиходили» (с. Малий Кривотин, Ємільчинський р-н). Змішані польсько-українські шлюби тепер мають спрощені весільні традиції: «Коли весілля, то запрошують тільки самих рідних, близьких і сусідів. Колись було до триста осіб, бо не можна було когось відкинути» (м. Малин). Окремим спірним питанням залишається узгодження щодо вінчання: «Як поляк бере, то треба польське подданство принімать» (с. Проходи, Любешівський р-н, Волинська обл.); «Але треба було вихрищуватися, бо поп так не вінчав» (с. Великий Мидськ, Костопільський р-н, Рівненська обл.). Католицьке вінчання відрізняється від православного і йому відводиться дещо інша роль у житті католицької громади. Адже у католиків немає двох окремих понять «весілля» та «вінчання» – вони рівнозначні. Тоді як у православних основним питанням залишається узгодженість двох типів санкцій шлюбу – народного (через весілля) і церковного (через вінчання)[21].

Простежено, що шлюб відбувався в тому обряді, який визнавала наречена: якщо вона була українкою, то часто шлюб брали в церкві, якщо ж полькою, то в костелі: «Я не наполягала. До нас прийшов священик, наш ксьондз отець Ярослав і запропонував вінчатися. А мій Коля каже: «Да нема проблем, зараз будемо вінчатися чи завтра»» (с. Щербатівка, Малинський р-н); «Ми хотіли вінчатися в один день і весілля і вінчання в один день, але його родина була проти і ми пізніше повінчалися в церкві. Мамка моя дуже раділа, що ми повінчалися» (м. Малин). В такій релігійній сім'ї існували дві релігійні конфесії, дві народності.

Тому зрозуміло, що взаємних культурних впливів у таких сім'ях уникнути було неможливо, як і у спільному громадському побуті: «Моя прабабуся була повитухою, то вона іще прийняла свою правнучку роди в неї. Вона розбиралася дуже на зіллях і її кликали і поляки, і українці» (м. Малин).

В першій половині XX ст. у поляків, що проживали на території Середнього Полісся, так само як і в українців переважали багаточисельні сім'ї з залишками патріархальності: «У родині мами було дев'ять дітей, а так було по шість, по сім дітей. Три дитини – це було не родина. А у тата в сім'ї були великі родини» (с. Щербатівка, Малинський р-н). Головою сім'ї зазвичай був старший чоловік: «Приходили з костьолу, обідали, лягали – дід казав: «Сорок хвилин на одпочинок» – це був літній час – далі гребти, згрібать сіно і робили роботу...корови були, коні, сім'ї були великі» (с. Щербатівка, Малинський р-н, Житомирська обл.). За отриманими даними, у змішаних шлюбах батьки-діди часто вживали польську мову, оскільки вчились в польських школах у 1930-х роках, що сприяло спадкоємності поколінь стосовно національних традицій, хоча основною мовою спілкування все ж була українська: «Мої батьки часто вживали слова польською мовою, а так в основному – українська...» (с. Щербатівка, Малинський р-н). У змішаних шлюбах, згідно з розповідями очевидців, в основному, відбувалося пристосування до родинних традицій чоловіка: Цікавою є розповідь Анни Голод (1926 р. н.):

«Колись було за Польщі то вже так женили і українка і поляк, бо в нас було п'ядесят номерів поляків. І народилася дівчина, мама українка, то хрестилися в церкві. Тато поляк, народився хлопчик – хрестили в костелі. У нас же костел був»; «За чоловіком – Руденко прізвище. Поміняла із Двораковської на Руденко – свекруху послухала... Взяла чоловіка, бери і прізвище!» (с. Щербатівка, Малинський р-н). У змішаних шлюбах, як і в суто в українських, простежується домінування хазяїна над дружиною стосовно побутових відносин та розподілу гендерних ролей у сім'ї: «Мій чоловік, як сердитий казав на мене: «поляцюра вредна», а як хороший – «а, мой полячок»; «Ми з свекрухою прожили 35 років разом, жодного разу не посварилися. Цурочку свою батьки відправили до свекрухи...» (с. Щербатівка, Малинський р-н).

Проте у разі відсутності костьолів і за шанобливого ставлення до різнонаціональних сімейних традицій існував урівноважений підхід, зокрема до хрещення дітей: «Хрестила своїх дітей в церкві, у нас не було в селі костьола. Ну так сказала свекруха, а я порядна невістка! Тато сказав –«Не возмущайся, аби діти були перехрещені, а там своє місце в житті найдуть!»»; (с. Щербатівка, Малинський р-н); «Наш татко був Ян, а нас перехристили – на Іванівні» (м. Малин). Цікаво, що часто у різнонаціональних сім'ях змішаних українсько-польських сіл національність дітей записували залежно від статі: сина – за національністю батька, дочки – за національності матері. Таким чином, рідні брати і сестри часто були різної національності.

Змішання елементів традицій помітні і на прикладі відзначення релігійних свят: «Свекор був гуморист. Як я була вагітна казав: «На православні свята – неси до своєї мамки стірати, а на католицькі – неси до свекрухи»» (м. Малин).

Щодо спадкового права, то у польських сім'ях на території Середнього Полісся успадкування й наділення землею в першій половині XX ст. ще зберігало національні особливості. У всіх досліджуваних польських селах землю ділили порівну між синами і, що є обов'язковим для польської традиції, дочками: «Коли моя бабуся виходила заміж за Матеуша, то її тато Мурга Іван Григорович купив у Миклухи Маклая сорок десятин землі і подарував своїй доньці...» (с. Щербатівка, Малинський р-н). Навіть у тих випадках, коли сестри виходили заміж у інше село. Відзначимо, що формою сімейного договору, гарантією майнових прав на Середньому Поліссі були заповіти, які у поляків мають назву «тестаменти»: «Я знайшла у словнику, що таке тестамент – це заповіт… Я навіть напишу це своїм дітям у заповіті [щоб гроб закривали кришкою у хаті за католицькою традицією – *автор*]». Такі духовні заповіти розповсюджені серед польського населення і практикуються, як у письмовій, так і в усній формі. Проте вони складалися не часто, а лише у тих випадках, коли майно, що залишалося, було дуже значущим, або спадкодавець хотів передати частину свого майна стороннім особам, окрім найближчих родичів.

Підсумовуючи зазначу, що основними фактамми є історична пам'ять про родинні традиції та їх збереження сьогодні на прикладі окремих сімей. Таким чином, шлюбні звичаї в побуті і змішаних міжконфесійних сімей Середнього Полісся кінця XIX – середини XX ст. окрім національних особливостей мали і чимало спільних рис. І досі збережені в свідомості місцевих українців і поляків позначення українців як «мужиків», а поляків як «панів» – свідчить про стійкість історичної пам'яті обох народів та їх не таке вже давнє минуле. Тим не менше багатостолітні міжетнічні і міжконфесійні стосунки українців і поляків, які проживали на території з однаковими географічними, історичними, соціально-економічними умовами життя, спряли розвитку процесів їх взаємного зближення в сфері звичаєвих норм буття, у т. ч. пов'язаних з утворенням сім'ї.

---

[1] Борисенко В. Етнокультурні зв'язки українців та поляків Східного Поділля (кінець XIX – початок XX століття: історико-етнологічне дослідження. – К., 2014. – С. 12.

[2] Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К., 1975. – С. 37.

[3] E. Czynski. Etnograficzno-statystyczny zarys liczebnosci I rozsedlenia ludnosci polskiey. – Warszawa, 1887. – S. 23.

[4] Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР (статистико-картографічне дослідження). – К., 1965. – С. 31

[5] Там само. – С. 81.

[6] Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. – К., 2007. – С. 407.

[7] Шкляр Л. Українська етнополітологія: становлення, теоретикометодологічні засади // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? — К., 2002. — С. 13–84.

[8] Матеріал записаний від Франциски Станіславівни, 1956 р. народж. Полька, жителька м. Малин.

[9] Шкляр Л. Українська етнополітологія: становлення, теоретикометодологічні засади // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? — К., 2002. — С. 13–84.

[10] https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%B2%D0%B1%D0%B8%D1%88

[11] Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР (статистико-картографічне дослідження). – К., 1965. – С. 14–15.

[12] Польські поселення Житомирщини: довід.- інформ. вид. / Ред.-упоряд. Ю. С. Кондратюк. – Житомир, 2011. – 232 с.

[13] Матеріал записаний від Катерини Павлівни Двораковської, 1951 р. народж. Народилася в с. Щербатівка Малинського р-ну Житомирської обл. Полька, нині жителька м. Малин.

[14] Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К., 1975. – С. 87.

[15] Pojednanie przez trudną pamięć. Wołyń 1943, – Lublin 2012. – S. 193.

[16] Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР (статистико-картографічне дослідження). – К., 1965. – С. 86.

[17] Державний архів Житомирської області. – Ф. 158. – Спр. 25. – Оп.18. – Арк. 31.

[18] Там само. – Арк. 55.

[19] Там само. – Арк. 32.

[20] Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край… – Т. 7. – Вып. 1. – С. 227.

[21] Гримич М. Вінчання у весільній обрядовості українців другої половини XIX – початку XX ст. // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 19. – К., 2005. – С. 5.

В статье осуществлен обзор и предварительная систематизация материалов о взаимосвязи в брачных обычаях и быте в смешанных межконфессиональных украинско-польских семьях Среднего Полесья в конце XIX – середине XX в. Многовековые межэтнические и межконфессиональные отношения украинцев и поляков, проживавших на территории с одинаковыми географическими, историческими, социально-экономическими условиями жизни, способствовали развитию процессов их взаимного сближения в сфере обычно-правовых норм быта, а также, связанных с образованием смешанной семьи. В памяти местных жителей сохранено много воспоминаний о традиционных элементах общего семейного быта, которые в трансформированном виде сохранились до нашего времени.

Ключевые слова: украинцы, поляки, смешанные семьи, семейные традиции, быт, межконфессиональные культурные взаимосвязи, Среднее Полесье, этнология.

The publication deals with the rewiew and tentative data systematization in the relationship of marriage customs and everyday life in mixed interconfessional Ukrainian-Polish families of the Middle Polissia in the late XIX – mid XX century. The geographical, historical, socio-economic conditions of life that developed in the general territory where Ukrainians and Poles lived to their mutual rapprochement in the sphere of customary norms of everyday life, as well as related to the formation of a mixed family. In the memory of local old-timer residents, memories of the traditional elements of a common family life that have been preserved in a transformed form to our time are preserved.

Keywords: Ukrainians, Poles, mixed families, family traditions, everyday life, inter-confessional cultural relationships, Middle Polissia, ethnology.

Олена ПИВОВАРЕНКО
Київ

РОСІЙСЬКІ ВПЛИВИ НА ЗАСТІЛЬНІ ПРАКТИКИ КОЗАЦЬКИХ ЕЛІТ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст. (НА МАТЕРІАЛАХ ЩОДЕННИКІВ ЯКОВА МАРКОВИЧА)

У статті на основі матеріалів щоденників Я. Марковича вперше прослідковано динаміку російських впливів на застільні практики козацьких еліт Гетьманщини. Класифікація здійснена за приводом, типом, способом новації у святкових трапезах. Доведено, що запровадження російськими представниками нових застільних традицій було дієвим засобом суспільної легітимізації нової влади.

Ключові слова: Російська імперія, Гетьманщина, Я. Маркович, застілля, свято, повсякдення.

Застілля – це одна з тих соціокультурних форм, без яких не обходиться жоден з нас. Воно є однією з найбільш репрезентативних практик повсякденності, оскільки супроводжує людство всю його історію.

Дослідження й інтерпретація застільних практик являє собою одну з найбільш динамічних галузей сучасного гуманітарного знання. У межах різних дисциплін формуються різні підходи до його вивчення, покликані осмислити цей феномен, розкрити його історичний аспект, його роль у соціальних і історичних змінах[1]. Сучасні дослідження змушують по-новому поглянути на співвідношення традиційного й інноваційного в культурогенезі, на процеси самоідентифікації, що виявляється важливим для прояснення загальних питань історії. Роботи представників школи Аналів, в яких історія розглядається через призму гастрономічних практик, зокрема, Ф. Броделя[2], Ж. Ле Гоффа[3], Н. Еліаса[4], М. Монтанарі[5] на сьогодні стали вже класичними.

Придворні застільні практики стали предметом досліджень і сучасних російських істориків[6]. Однак подібних досліджень на українському матеріалі, як загальних, – з історії харчування, так і окремих її аспектів, вкрай бракує. Це стосується, зокрема, і застільних практик, хоча останнім часом інтерес до цієї тематики серед вітчизняних дослідників пожвавився[7]. З-поміж інших хочеться особливо відзначити дослідження Ольги Васильєвої[8].

На території Лівобережної України на початок XVIII ст. вже існували досить сталі застільні традиції з формалізацією типів і практик[9]. Традиційні обрядові застілля були дуже добре регламентовані, а от світський сегмент цих практик постійно еволюціонував під впливом зовнішніх факторів. До традиційних вже західноєвропейського та турецько-татарського наприкінці XVII ст. приєднався ще один вектор впливу – російський.

Російською новацією було відзначення публічним застіллями іменин (День Янгола – Авт.). Першими з місцевих, хто почав їх таким чином святкувати, були найбільш лояльні до царського уряду. При цьому влаштовували застілля, в першу чергу, для російських представників[10]. Однак ця традиція дуже швидко прижилась і вкоренилась, тому буквально за п'ять-десять років набула абсолютно сталих форм.

Започатковані, як певний символ лояльності до проросійської влади, святкові обіди, обов'язково з випивкою, спершу влаштовувались іменинниками, як засіб зблизитись через застілля з представниками російської адміністрації. Детальний перелік Я. Марковичем присутніх російських можновладців може свідчити на користь того, що влаштовуючи їх, хазяї переймались тим, щоб їх обов'язково відвідали російські представники[11]. Ця новація увійшла в практику не тільки світських, а й духовних осіб. Показовим був святковий обід у архієрея «…того ради, что он тазоименит сегодняшний Лаврентий, где были на обеде губернатор Фамендин, племянники князя Долгорукова, Кобылин, Змейов, Веселовский адъютант, и Остафьев секретарь»[12].

Росіяни, варто зазначити, і самі подавали приклад, запрошуючи місцеву еліту на такі обіди[13]. Ми маємо всі підстави вважати, що подібна практика була важливим елементом соціального простору, слугуючи налагодженню нових та актуалізації усталених зв'язків різного рівня.

Влаштовувались святкові обіди з нагоди іменин, як правило, самим іменинником у власному домі й за особистим бажанням. Однак і це було необов'язково. Прийнятним вважалось

© Олена Пивоваренко

збирати гостей як у домі близьких родичів – батьків, дітей, братів, сестер[14], так і знайомих, що скоріше було виключенням, коли особа, перебуваючи у відрядженні, не мала свого власного помешкання[15]. У такому разі святкування ініціював власник помешкання. Та й узагалі, для веселої гулянки присутність винуватця торжества була не обов'язковою. Часто рідні відзначали цей день у компанії товаришів, перебуваючи далеко від дому[16].

Іменини святкували переважно чоловіки, але росіяни поступово розповсюджували цю моду й на жінок. Тон у цьому задавали російські князі, що регулярно влаштовували святкові обіди і навіть бенкети на честь іменин своїх дружин[17]. Не відставали від них і менш значущі російські піддані[18]. Щодо місцевих жінок, то не можна стверджувати, що їхні іменини ніяким чином не відзначались, більш того, це робили задовго до появи в Україні російських панянок, однак є всі підстави вважати, що це був всього лиш привід запросити в гості росіян[19].

Більш широко святкувались іменини дітей. Подібна практика виникла у 30-х рр. XVIII ст. Вірогідно, це було пов'язано з матримоніальними інтересами, оскільки зі згаданих Я. Марковичем подій такого типу рівно половина відбулася на честь хлопців[20], а половина – на честь дівчат[21]. Щоправда слід зазначити, що і в цьому випадку перед вели росіяни. З усіх згаданих на сторінках щоденників подібних святкувань, тільки в одному випадку святковий обід влаштовував місцевий, власне, сам Я. Маркович «ради именинницы Пази дочери»[22].

Святкові обіди проходили як безпосередньо у день іменин, так і могли бути відтермінованими, навіть без причин, на наступний день[23]. Ніхто не мав упереджень щодо переносів таких свят, то ж звичним явищем було зібратися «для заврашних… именин»[24].

Абсолютно обов'язковим цей захід був для вищих російських посадовців[25] та гетьмана. На відміну від інших, російські керівники найвищого рангу в Україні й гетьман на порядок більше за інших давали бенкетів. Особливо урочисто святкувались гетьманські іменини за часів гетьмана Д. Апостола. На честь своїх іменин, що припадали на 17 грудня, гетьман давав як парадні обіди, так і бенкети. Не дивлячись на те, що ця подія припадала на піст, святкування були гучними й супроводжувались чималою кількістю спиртного. Гетьман запрошував на іменини не лише козацьку старшину, а й вищих російських чинів, чия участь у святкуванні сприяла налагодженню персональних зв'язків гетьмана з ними та додавала ваги гетьманській владі[26].

Усвідомлюючи величезний комунікативний потенціал святкових обідів, росіяни не обмежувались святкуванням лише іменин. Вони впровадили практику відзначати і день народження[27], чого очевидно взагалі не було в місцевій традиції, оскільки сам Я. Маркович, який швидко переймав будь-які російські новації, пишно відзначаючи іменини, ніколи не святкував день народження, не зважаючи на те, що ці дати не збігались[28]. Вперше ж він узяв участь у такому святковому застіллі з нагоди дня народження полковника Дебринея, що тривало до опівночі 25 грудня 1725 р.[29].

Хоча в щоденниках Я. Марковича відсутні вказівки про попереднє запрошення на іменини чи дні народження, є всі підстави вважати, що вони планувались якщо не заздалегідь, то напередодні напевне. Навіть тоді, коли відзначали у вузькому колі рідних, це був не звичайний обід[30]. Вочевидь, винуватці свята розраховували і на незапланованих гостей, якщо запрошували залишитись на святкування осіб, що заїхали зранку привітати[31]. Оскільки так вчиняли лише російські урядовці, можна припустити, що це була не випадковість. Це надавало можливість як перевірити свою впливовість, так і в неофіційний спосіб продемонструвати своє ставлення. З огляду на те, що ці запрошення й відвідини чітко співвідносились з наявністю або втратою впливовості, можна стверджувати, що подібні заходи були елементом легітимізації та репрезентації влади[32].

Ще однією новацією, привнесеною росіянами у застільні практики українців, було відзначення подій, пов'язаних з царською родиною. Відзначати застіллям іменини, дні народження, тощо російських царів від початку не було заведено. За свідченнями Я. Марковича, навіть день Ангела Петра І відзначали лише молебнем і трьома гарматними залпами[33]. Та і сходження на престол наступниці Петра І Катерини І відзначався за подібним сценарієм. Проте для росіян, очевидно, було природнім влаштовувати застілля на відзначення святкових подій царської родини. Однак тривалий час українці до цього не залучались. Зокрема, у поході 1725 р. іменини імператриці святкували тільки штабні російські офіцери[34]. Але за гетьмана І. Скоропадського на Лівобережній Україні починає впроваджуватися застільні практики відзначення знаменних дат царської родини[35].

Якщо розповсюдження нових традицій на широкий загал потребувало часу, найбільш лояльні до Росії, як от А. Маркович, швидко сприйняли цей посил і почали відзначати знаменні події царської родини на приватному рівні. Так старший Маркович послав навздогін своєму

сину конюшого, який привіз пляшку «дорогого венгерского» з нагоди весілля Цесарівни Анни з принцем Гольштинським, яке відбулась у Санкт-Петербурзі[36]. Навіть складання присяги Її Імператорській Величності відзначалась за власною ініціативою «довольно персон кушали у родителя при музеце войсковой»[37].

Зі збільшенням російського впливу, починаючи з 30-х рр. XVIII ст. відзначення знаменних дат царської родини набирають системного характеру. Простежується абсолютна регулярність і повторюваність бенкетів на честь царських осіб. Влаштовували їх як гетьмани, так і представники російської адміністрації А. І. Шаховський, І. Ф. Борятинський, П. О. Румянцев, Я. Кейт у своїх помешканнях[38]. Спочатку святкування організовував переважно гетьман[39], виключенням були випадки, коли «гетьман болен и слаб был»[40]. Але з часом влаштування святкових обідів та бенкетів на честь царської родини стала прерогативою російських чиновників[41]. Можна припустити, що святкування на честь царської сім'ї навіть контролювались. Так «Ради тазоименитства Ея Величиства (Анни Іоанівни – Авт.) был банкет у князя и подпияхом зело. У вечеру ездил князь по разным дворам, в том числе и у нас был с Боратинским и Хрущевым»[42].

Існувала й певна ієрархія масштабу святкувань. Особливо гучними були бенкети з приводу річниць коронації. Так 28 квітня 1733 р. «у гетьманських нових будинках был банкет и подпияхом ради коронации ее величества, и сам гетьман більше всех пян и слаб стал, что понесли его до постели с креслом, где як сказуют и спать не могль от лому в руках и ногах, а после уведомился, что паралеж заразил его левую руку и ногу и мало рота скривило…»[43]. Така нестриманість була абсолютно типовим явищем. Так на честь коронації Її Величності Государині Анни Іоанівни давались бенкети, де «обьедались с подпияхом»[44].

Не менш важливими були бенкети на «ради тазоименитства Ея Величиства», де обов'язковим також було гарно випити[45]. Очевидно ступінь сп'яніння запрошених мав підтверджувати особисту лояльність. Не можна сказати, що алкоголем не зловживали, але на подібних бенкетах упитися до безпам'ятства не тільки виглядало політкоректно, але й очевидно всіляко заохочувалось з боку російських представників. В результаті цього рік від року ступінь сп'яніння гостей зростав.

Обов'язково відзначали званим обідом «тазоименитство государыни принцесы Анны»[46], що не заважало за бажання відсвяткувати цю подію ще раз у себе вдома у вужчому колі гостей[47]. Не меншим застіллям відзначався день «рождения ея высочества цесаревны Елизаветы Петровны»[48]. Серед календарних свят такого типу траплялися і неочікувані. Як от коли «ея императорскому величеству родился внук з племянницы ея, ее высочества принцесы Анны, … и …у генерала Кейта обедали и подпияхом до ночи»[49]. Такі бенкети, поза сумнівом, слугували засобом легітимізації та утвердження влади російських царів, принаймні в очах козацької старшини. Нова політична реальність закріплювалась таким чином на рівні повсякденних практик.

У свою чергу, гетьманська влада, наслідуючи існуючі традиції гетьманських бенкетів і використовуючи російський досвід офіційних церемоніалів, намагалась впроваджувати на теренах України нові святкові практики. Перше масштабне святкування, що згадується у щоденниках, відбулося 1 жовтня 1727 р. з нагоди обрання гетьмана Даніила Апостола. «Вишедши из церкви пошол гетьман с министром и архиереями и всеми в двор гетьманский, где все и кушали при стрельбе пушечной». Цим святкування не обмежились і на наступний день зранку «все знатнейшие» зібрались для привітань гетьмана, а по обіді «у третьем часу, зехались все з знатнейших до министра. Где вечеряли и гуляли до полночи при пушечной стрельбе»[50].

Новації торкнулися і військових застільних практик. Хоча основний очевидний привід (перемога над ворогом) не змінився, формальна частина цих трапез зазнала значних змін. На початку своїх записок Я. Маркович фіксує невимушену атмосферу загальних трапез, позбавлену багатьох умовностей. Так у похідних умовах обідали в місцях стоянок, які влаштовували задля обіду. На місці дислокації військ обідали переважно у себе, традиційно в компанії трьох-чотирьох друзів[51]. Обіди у військовому таборі не були обмежені правилами. Можна було вільно не ходити на обід, на який запрошували[52], або навпаки, пообідавши у себе, завітати незвано на обід до інших, навіть до начальства «обедали у себя… а потом пошли до генералов на банкете у полковника Сомова сидевших и тут довольно посидевши пошли на квартиру к Кочубею…»[53].

За давньою традицією хмільною вечіркою з пивом, медом і вином відзначали з'єднання в поході військових підрозділів, як, наприклад, під Харковом, коли «соединились со Скоропадским и Лизогубом» підрозділи Я. Марковича[54]. А от військові смотри – це була вже російська новація, тому й святкові обіди по закінченні останніх також можна вважати новацією[55].

На особливі святкування заслуговували військові перемоги. Так на честь взяття Гданська був «банкет у Хрущова, где хочай немного нас было, однако ж подпияхом очень»[56]. Вдалі вій-

ськові операції в Криму відзначалась не тільки безпосередньо у військах[57], а і в тилу. Російські можновладці всіляко намагалися підкреслити військові здобутки імперії. Особисто Я. Маркович брав участь у бенкеті і святковому обіді, які давав князь І. Ф. Борятинський у Глухові: перший на честь «виктории, что генерал фельдмаршал граф фон-Миних 20 мая Перекоп взял и внутре Крыму войшол и хана Крымского со сто тысяч татар разбил и прогнал далей в малом числе…»[58] і другий з приводу взяття Кримскої лінії[59]. З особливим розмахом відбувалось відзначення підписання «Вічного миру» з турками. Святковому бенкету передувала літургія, після якої вся еліта прийшла у «столовую гетьманскую», де відбулося щедре обдаровування генерал-майора Левина, який привіз радісну звістку, «потом был банкет и подпияхом, и после обеда танцы отправлялись, а в городе и за городом по знатнейшим домам чинина в окнах и близ ворот иллюминация свечами и бором украшено было»[60].

Але й згадки про минулі перемоги були гідним приводом зібратися. «Обедали у князя и обедали с подпияхом зело ради воспоминания Турецкой акции и для приехавшаго сюда полевых полков майора Ивана Юрьевича Трубецкого»[61]. «У Кишкина… ми с родителем и многие были, и подпияхом ради воспоминаний бывшой акции воинской з поляки в Польше под командою князя Шаховского»[62].

Ще однією підставою для святкування було отримання чергового військового звання. Святковий обід з цього приводу влаштовував у себе, як правило, безпосередній підлеглий, куди запрошував і винуватця події[63]. Подія ця вважалася настільки вагомою, що гостей на подібні обіди терміново скликали одразу після отримання звістки. Не прибути, вочевидь, було неможливо, оскільки декому доводилось навіть відлучатися для цього з весілля[64].

Особливим чином організовано було святкування на честь генерал-лейтенанта, сенатора, Московського губернатора й кавалера, князя Івана Федоровича Борятинського, який прибув до Глухова на місце покійного А. І. Шаховського для управління Генеральною військовою Малоросійською канцелярією і слобідськими полками. Його супроводжували: «обозный генеральный з знаком, з бунчуковыми верхи, протчие старшина генеральная и господа великороссийские колясками; и вьехал просто в дом гетьманский и там со многими и с нами кушал обед; умеренности своей в начале вид показал, что великороссийский персон по правой себе стороне а Малороссийскую генеральную старшину по левой стороне у столу посадил и про здравие пить обецал, до обозного генерального и протчих следовательно»[65]. За декілька років ці традиції зникнуть і вже небагатьох з генеральної старшини будуть запрошувати до себе за стіл російські можновдалці. Навіть на честь військових перемог на бенкетах фельдмаршала Мініха буде присутнім переважно російський генералітет[66].

Представники російської адміністрації не лише започатковували нові традиції, але й опікувалися тим, щоби задавати тон і в традиційних для місцевих застіллях. Охочі виявити свою лояльність з числа козацької старшини, визнаючи таким чином впливовість російських урядників, почали наносити їм візити на церковні свята з привітаннями та іноді залишатися й на обід[67]. А от на Водохреще це стало практично правилом. Якщо на початку XVIII ст. святковий бенкет на Водохреще давав гетьман, то починаючи з 30-х рр. традиційно після служби на річці обідали в головного на той час російського урядника[68].

Отже, російські впливи на застільні практики гетьманської України були надзвичайно потужними. Нововведення у цій сфері, запроваджені представниками російської влади, слугували важливим громадським регулятором. За їхньою допомогою непомітно демонструвались та укріплювались нові соціальні ієрархії. Запровадження нових застільних традицій значною мірою змінило соціальну реальність. За рахунок введення нових приводів для застіль росіянам вдалось утвердитись на місцевому ґрунті, укріпивши таким чином потрібні соціальні зв'язки, впевнено впроваджуючи свою політику. При цьому застільні практики відігравали активну роль в соціальному конструюванні реальності.

---

[1] Веблен Т. Теория праздного класса. – М., 1984. – 367 с.; Лич Э. Культура и коммуникация: логика взаимосвязи символов. – М., 2001. – 142 с.

[2] Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Т. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М., 1986. – С. 203–285.

[3] Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М., 1992. – С. 216–223.

[4] Элиас Н. Придворное общество: исследование по социологии короля и придворной аристократии. – Пер. с нем. А. П. Кухтенкова, К. А. Левинсона, А. М. Перлова, Е. А. Прудниковой, А. К. Судакова. – М., 2002. – 368 с.

[5] Монтанари М. Голод и изобилие. История питания в Европе. – М., 2007. – 288 с.

[6] Захарова О. Ю., Пушкарев С. Н. От княжеского пира до кремлевского банкета. – Симферополь, 2007. – 143 с.; Захарова О. Ю. Власть церемониалов и церемониалы власти в Российской империи XVIII – начала XX века. – М., 2003. – 400 с.; Романов П. В. Застольная история государства Российского. – М., 2002. – 607 с.

[7] Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 197–206; Яременко М. Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина) // Київська Академія, 2012. – Вип. 10. – С. 117–184.

[8] Васильєва О. Формування традицій придворного бенкету в Гетьманщині (друга половина XVII — перша третина XVIII ст.) // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відповідальний редактор Віктор Горобець. – К., 2013. – С. 57–68.

[9] Детальніше див. Пивоваренко О. Традиційні застільні практики козацької старшини (на матеріалах щоденників Якова Марковича) // Етнічна історія народів Європи. – 2016. – Вип. 50. – С. 18–23.

[10] Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. − 1 ч. – С. 30, 54.

[11] Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. − 1 ч. – С. 257; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729) [Т. 2] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1895. – С. 332, 257.

[12] Там само. – С. 77.

[13] Там само. – С. 332; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1730–1734) [Т. 3] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1897. Ч. – С. 95, 221; Дневник Якова Марковича. (1735–1740) [Т. 4]. − Джерела до історії України-Русі /Видав В. Модзалевський / К.-Львів, 1913. – С. 13, 42, 55, 90.

[14] Дневные записки… – С. 257; Дневник… [Т. 2]. – С. 91; Дневник… [Т. 3]. – С. 68; Дневник… [Т. 4]. – С. 296.

[15] Там само. – С. 62.

[16] Дневные записки… – С. 163, 193; Дневник… [Т. 2]. – С. 330; Дневник… [Т. 3]. – С. 65.

[17] Дневник… [Т. 3]. – С. 77; Дневник… [Т. 4]. – С. 44, 70, 126.

[18] Там само. – С. 3.

[19] Дневные записки… – С. 30. 54. 163.

[20] Дневник… [Т. 2]. – С. 337; Дневник… [Т. 3]. – С. 69; Дневник… [Т. 4]. – С. 99, 107.

[21] Дневник… [Т. 2]. – С. 287, 310; Дневник… [Т. 4]. – С. 69, 331.

[22] Там само. – С. 69.

[23] Дневные записки… – С. 180; Дневник… [Т. 3]. – С. 334, 368.

[24] Там само. – С. 239, 287.

[25] Там само. – С. 95. 221. 317; Дневник… [Т. 4]. – С. 13, 42, 55, 94, 338.

[26] Дневник… [Т. 3]. – С. 72, 156, 253.

[27] Дневник… [Т. 4]. – С. 55, 90.

[28] Дневник… [Т. 2]. – С. 326; Дневник… [Т. 3]. – С. 325; Дневник… [Т. 4]. – С. 41.

[29] Дневник… [Т. 1]. – С. 317.

[30] Дневник… [Т. 2]. – С. 326; Дневник… [Т. 3]. – С. 325; Дневник… [Т. 4]. – С. 41.

[31] Там само. – С. 13, 42.

[32] Дневник… [Т. 3]. – С. 260; Дневник… [Т. 4]. – С. 41.

[33] Дневные записки… – С. 22.

[34] Дневник… [Т. 1]. – С. 308.

[35] Ханенко Н. Дневник генерального хорунжаго Николая Ханенка, К., 1884. – С. 71–72.

[36] Дневные записки… – С. 71.

[37] Дневник… [Т. 2]. – С. 149.

[38] Дневник… [Т. 2]. – С. 103; Дневник… [Т. 3]. – С. 104; Дневник… [Т. 4]. – С. 183.

[39] Дневник… [Т. 3]. – С. 150, 166, 260.

[40] Там само. – С. 104.

[41] Там само. – С. 285, 366.

[42] Дневник… [Т. 4]. – С. 6.
[43] Дневник… [Т. 3]. – С. 285.
[44] Дневник… [Т. 4]. – С. 19, 68, 107.
[45] Там само. – С. 6, 56, 109.
[46] Там само. – С. 49, 88, 100.
[47] Там само. – С. 101.
[48] Там само. – С. 383.
[49] Там само. – С. 364.
[50] Дневник… [Т. 2]. – С. 180–181.
[51] Дневные записки… – С. 72–74.
[52] Дневник… [Т. 2]. – С. 7.
[53] Там само. – С. 4.
[54] Дневник… [Т. 4]. – С. 74.
[55] Там само. – С. 269, 271.
[56] Дневник… [Т. 3]. – С. 388.
[57] Дневник… [Т. 4]. – С. 271, 276, 284.
[58] Там само. – С. 77.
[59] Там само. – С.80 .
[60] Там само. – С. 328.
[61] Там само. – С. 29.
[62] Там само. – С. 56.
[63] Там само. – С. 57, 110.
[64] Там само. – С. 110–111.
[65] Там само. – С. 80.
[66] Там само. – С. 271, 276.
[67] Дневник… [Т. 3]. – С. 185, 417; Дневник… [Т. 4]. – С. 16, 51, 68.
[68] Там само. – С. 2, 232, 313.

В статье, на основе материалов дневников Я. Марковича впервые прослежена динамика российского влияния на застольные практики казацких элит Гетманщины. Классификация проведена по поводу, типу, способу новации в праздничных трапезах. Доказано, что введение российскими представителями новых застольных традиций было действенным средством общественной легитимизации новой власти.
Ключевые слова: Российская империя, Гетманщина, Я. Маркович, застолье, праздник, повседневность.

The article is based on J. Markovych diaries. For the first time it reflects the dynamics of Russian influences on the practice of Hetmanate Cossack elites. These influences are classified by the occasion, type, way of innovation regarding feasts. It is proved that implementation of new feasts by Russian representatives was an effective way of public confirmation of the new government legitimacy.
Keywords: Russian Empire, Hetmanate, J. Markovych, feast, holiday, everyday life.

Валентина БОЧКОВСЬКА
Київ

ПОЧАЇВСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ОСЕРЕДОК В КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст.

У статті розкрито потужний внесок Почаївського видавничого осередку в культурну скарбницю українського народу XVIII – початку XIX ст. Визначено характерні особливості почаївського друкарства: різноманітний репертуар книг, який включав духовну і світську літературу різних християнських конфесій, оригінальні і перекладні твори релігійно-моралізаторського змісту, полімовність, головним чином україномовність видань, їх високий мистецький рівень. На основі аналізу візитаційних описів монастиря та інших архівних документів з'ясовано місцезнаходження будівель друкарні та її устаткування, персоналізовано штат працівників, зокрема граверів. Детально проаналізовано сюжети хромолітографії про чудесне визволення Почаївської обителі від турецького нашестя у 1675 р. та авторську знахідку – гравюру про чуда Пресвятої Богородиці в Почаївській іконі. Зроблено висновок, що найбільш продуктивним у діяльності Почаївської друкарні був її уніатський період.

Ключові слова: Почаївський видавничий осередок, українське друкарство, Уніатська Церква, візитаційні описи, ікона Почаївської Богородиці.

Почаївський Успенський монастир, відомий своєю давньою славою духовної святині українського народу, у XVIII – першій третині XIX ст. був і одним із найбільших культурних центрів. Після друкарні Києво-Печерського монастиря Почаївська монастирська друкарня, хоча й представляла інший конфесійний центр, була найпотужнішим з видавничих осередків на українських землях. За останніми данними до кінця XVIII ст. вона видала понад 320 книг кириличним та близько 300 книг латинським шрифтом різними мовами[1].

Знаний дослідник Православної Церкви І. Огієнко, при всій своїй упередженості до унії, не міг не визнати, що уніатський період (1730–1831) в історії Почаївської друкарні – це період найбільшої її слави, хоча й служила вона тоді лише частині українського народу[2]. Своєрідні суспільно-історичні та релігійні умови, в яких діяла друкарня, обумовили специфіку її видавничої діяльності. Проте безсумнівною заслугою цього культурно-духовного осередку є те, що він продовжив традицію друкування україномовних видань в умовах, коли Києво-Печерська друкарня була позбавлена такої можливості під тиском указів російських світських і церковних властей. Зокрема, сучасні дослідники виявили 39 видань, що є повністю україномовними, або містять україномовні частини більшого або меншого обсягу[3].

Почаївська друкарня була однією з найпотужніших і серед усіх друкарень василіанського ордену. Як зазначає Н. М. Яковенко, спираючись на дослідження польського вченого Марії Підлипчак-Маєрович, за період з 1730-х по 1830 роки тут було видруковано 394 видання, з них понад 60% продукції – літургійна література і книги релігійного змісту: збірники проповідей, молитовники, релігійні пісні[4].

Питання про більш ранній початок діяльності Почаївської друкарні, з наукової точки зору, є безпідставним. Ще в XIX столітті це було добре вивчено і висвітлено відомими вченими (І. Огієнко в книзі «Свята Почаївська лавра», Ю. Тиховським в статті «Мнимая типографія монастыря»)[5]. Адже єдина почаївська книга XVII століття «Зерцало богословія» (1618 р.), була видана в пересувній (тобто в приватній, не монастирській) друкарні Кирила Транквіліона (Ставровецького). На підтвердження цієї думки, А. Щуровський в 1895 році в «Записках НТШ» надрукував з луцької «Гродської записної книги» до того часу невідомий акт – привілей короля Августа II з 18 жовтня 1732 року про запровадження Почаївської друкарні[6].

Отже, друкарня була заснована стараннями одного з перших уніатських архімандритів монастиря – Феодосія Лубенецького-Рудницького. Першою ж відомою книгою друкарні став «Служебник», виданий в 1734 році (частина тиражу з титульним аркушем 1735 р.) накладом понад 1000 примірників. В музейній колекції є примірник цього видання з 2 збереженими ти-

© Валентина Бочковська

тульними аркушами. Книгу присвячено фундатору Почаївської друкарні єпископу Рудницькому, на звороті титульного аркуша вміщено його герб, а в досить довгій посвяті йде мова про початок друкарства в Почаєві: «Служебнык – сіє бо первенство Типографіи нашой». Під нею (посвятою) підписалися ієромонах Гедеон Козубський, ігумен Почаївський зі «всею о Христи братією». В передмові до читача знаходимо такі слова: «Кныгу Литургікон, аки новую, новой типографіи дило, сладце пріймі»[7].

Як відомо, Служебники в Почаєві уніатського періоду виходили 8 разів, були прекрасно підготовлені і чудово проілюстровані граверами – Андрієм Голотою, Йосифом і Адамом Гочемськими, Іваном Стрільбицьким.

Репертуар книг Почаївської друкарні був дуже різноманітний. Це, передусім, православна і уніатська літургійна література, представлена ошатними виданнями Євангелій, Служебників, Апостола і Тріоді та малоформатними книгами – Молитвослов, Требник, Октоїх, Трефологіон. Водночас великим попитом користувалися перекладні і оригінальні твори релігійно-моралізаторського змісту, таких як «Богословія нравоучительна», «Науки парохіальні», «Єгхиридіон о священстві», а особливо «Гора Почаївська», яка виходила спочатку слов'янською, згодом польською мовами у 1742, 1757, 1772, 1793, 1803 роках, і «Богогласник» – 1791, 1805, 1825 років видання.

Світська продукція друкарні була представлена шкільними підручниками, словниками, популярною історичною лектурою, перекладами з античних і тогочасних французьких авторів, календарями-порадниками тощо.

Цікавим є питання місцезнаходження Почаївської друкарні, яка в різний час розміщувалася в різних монастирських приміщеннях.

Вперше про друкарню зустрічаємо звістку у візитаційних документах монастиря за 1736 р., де зазначається місцезнаходження будівлі: «Напроти Трапезної мурована будівля […] за згаданою резиденцією в мурах криниця того року укріплена і зашита камінням […], там же в тилу будівля з сіньми для Друкарні Нової відремонтована з гратами залізними в окнах в олово оправлені, при тих мурах пекарня простора з двома еркерами (добудовами), за пекарньою в мурі башта, перетворена на ковальську кузню»[8]. Акт візитації цього монастиря засвідчив печаткою і підписом єпископ Теодосій Лубинецький-Рудницький.

У цій самій візитації зустрічаємо також опис всього устаткування, яке знаходилось на той час в друкарні: «Wniey Znayduiezcie Pras nowych zo Zrubami Miterniami, Tyglami, pundamctami Spizomi Z ramami y innemi rekwizitami do tego Nalezacemi Zelaznemi drukarskich dwie. Prasa Drukarska ze Srube Zelazna a Miternie Spizowe bez Tygla y fundametu Lytka Zelazna do Pokostu 1: Szpatla do rozeiggania Farby 1: Garnek miedziany do Smazcnia pokostu 1: Pisma Perangonowego albo Psalternego para Kaszt Pisma […] par duze kaszt – Pisma Mytlowego po trochu w parze karszt. Jtem pisma Mytlowego potrochu w parze kaszt. W tey ze Drukarni Obrazkow roznych na Drzewie rznietych y Liter poczatkowych Skrzynka pelna niewielka. Blach wszystkich sztychowanych do drukowania Obrazkow dziessec (10). Prasa z kolem y dwoma walkami toczonemi do drukowania Obrazkow Na Blasze»[9]. Наведене свідчить, що вже на початку створення друкарні в ній діяло 3 верстати, 1 прес для друку гравюр на міді, була невелика скринька дерев'яних кліше для витиснення гравюр і художніх ініціалів, 10 металевих кліше для виготовлення гравюр.

У візитаційному описі 1798 р. вже зафіксовано 4 преси. А у 1802 р. згадуються ще й два верстати для друку «образков» (гравюр), а також інше устаткування для друку руською і польською мовами – каси шрифтів «євангелічних», «торціальних», «супермитлових», «митлових», «схоластичних», «курсивних», «нотних».

На 1736 р. у монастирі існувала власна ливарня («Gisernia»), де із металу відливали друкарські форми, шрифти, там само знаходилося й інтролігаторське устаткування – «прас металевий, прас дерев'яний […], один валик для тиснення «на сухо», 2 кульки для тиснення з накладом, лінійка подвійна, доріжників для тиснення на шкірі по-французьки – 3, наріжників пар 2 […]; кліше для тиснення двостороннє – з одного боку «Ісус Христос», з другого «Діва Марія»; інше кліше менше двостороннє – з одного боку «Ісус Христос», з другого «Давид»; «Євангелістів» пара на обидва боки зняті; пилка, молоток, долото для виготовлення інтролігаторських прикрас»[10].

На гравюрі Н. Зубрицького «Облога Почаєва турками» 1704 р. (відбиток з оригінального мідного кліше зберігається в Музеї книги і друкарства України) можна визначити місце майбутньої друкарні, позаяк на ній позначені під номерами будови монастиря. Під номером 8 позначено «Reflektarz albo Trapeza» («Трапезна»), під номером 10 – «Studnia» («Колодязь»), близько якого і був збудований будинок, спеціально призначений для новоствореної друкарні.

Важко сказати, як довго друкарня знаходилася в цьому приміщенні. Проте відомо, що 1771 року її перемістили в братський корпус, збудований коштом відомого мецената Миколи Потоцького.

З листів Потоцького, написаних з Бучача до протоархімандрита василіанського ордену Іпатія Белінського в 1761 та 1772 роках, видно, що головним предметом його турботи була побудова у Почаєві Соборної церкви та братських корпусів. На ці справи він виділив 224 тис. золотих, зазначаючи своє бажання провести останні роки життя в Почаївській обителі, і бути в ній похованому. Перейшовши наприкінці 1750-х років на східний обряд, Микола Потоцький 12 квітня 1761 р. записав василіанам 200 тисяч золотих. Загалом внесена ним сума до 1778 р. склала 2 млн. 244 золотих[11].

У візитаційному описі за 1802 р. зустрічаємо детальний опис приміщення друкарні, яка розміщувалася в братському корпусі «при лінії східній»: «Друкарня на два поверхи – нагорі займає приміщення для складу матеріалів друкарських, і кімнат дві, внизу – одна кімната для помешкання, а друга – для складу книг. Крім того, два обширних приміщення для прасів і робіт друкарських»[12].

На рукописному плані Почаївського монастиря («Plan klasztoru X.X. Bazilianow Pochaiowskich»)[13], складеного Адамом Мілевським 26 січня 1823 р., можна абсолютно точно визначити місцезнаходження друкарні в братському корпусі. Розміщувалася вона в східному крилі і була оточена зовні квітником. На плані це приміщення позначено під № 19.

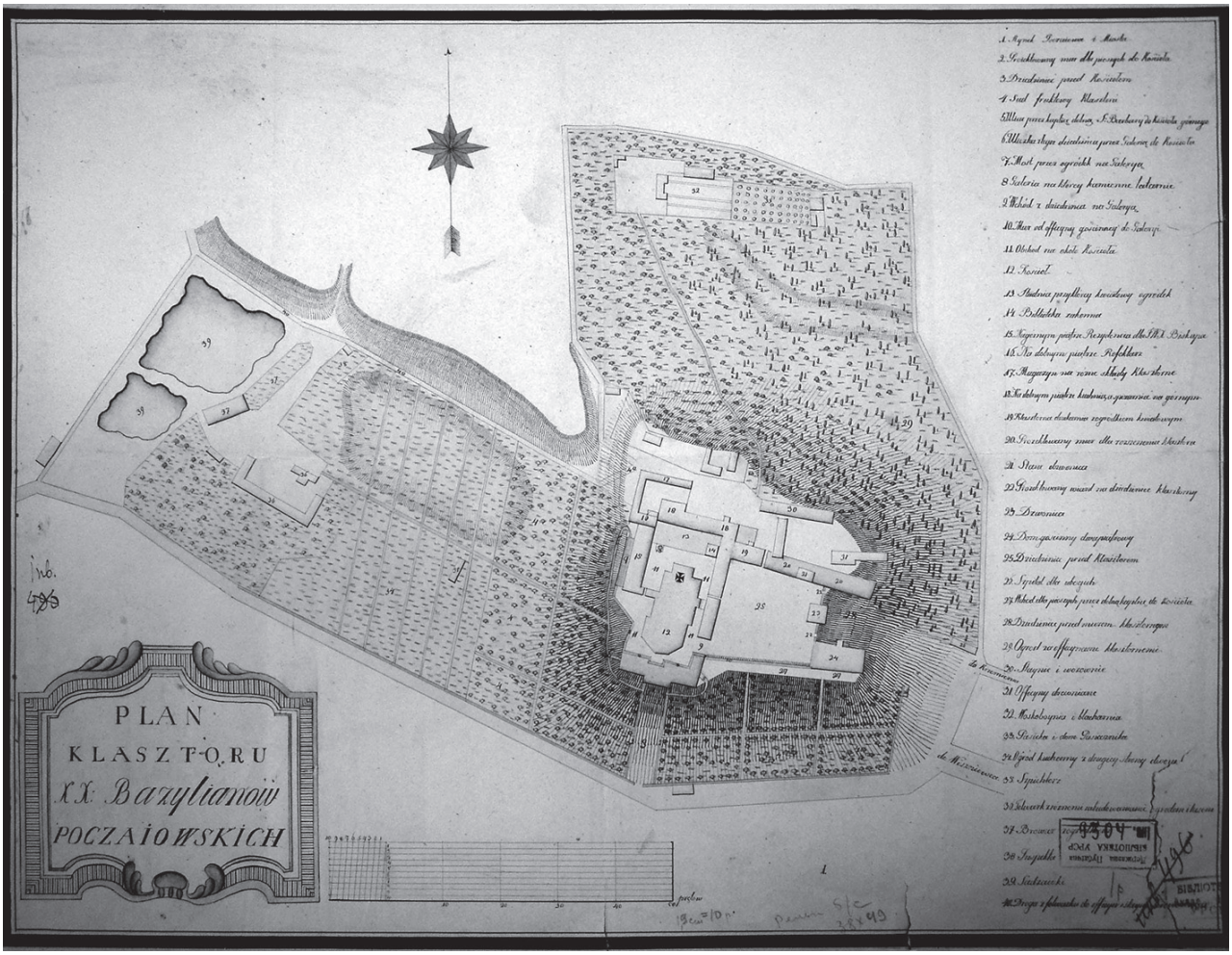

План Почаївського монастиря, складений Адамом Мілевським (1823)

Уявити місцезнаходження друкарні можна і з літографій «Вид Почаевской Лавры с южной стороны», «Вид Почаевской Лавры с восточной стороны». Автором цих гравюр, які надруковані в одній з перших статей про Почаївську Лавру «Краткое известие о Почаевской лавре», є Іван Сєлєзньов[14].

Стан будівлі з часом погіршився, а її розміри не могли вже влаштовувати діючу друкарню. І. Огієнко про це пише так: «Василіяни-уніяти жодних ремонтів у Братському корпусі не робили. Він побитий був ґонтою, яка на 1831 рік зовсім погнила і сильно текла. Підлога й сходи в корпусі порозвалювались. Стіни його назовні були ані оцинковані, ані побілені, крім стіни східньої. За єпископа Інокентія (1832–1840) багато було зо всім цим клопоту, але він таки привів його до повного порядку, що коштувало немалих грошей»[15].

В іншому місці дослідник зауважує, що «стара поуніятська друкарня була зовсім тісна та непридатна – її кілька разів переробляли, але це її не уліпшувало. Нарешті, в році 1893-му постановлено таки поставити добру друкарню. За роки 1894–1897 така постала і стала належно працювати»[16].

Щодо працівників Почаївської друкарні, деяку інформацію виявлено у візитаційних описах монастиря за 1743–1749 роки[17] та інших документах, які зберігаються в Інституті рукопису НБУВ та Державному архіві Тернопільської області.

Хоча у візитаційному описі 1736 р. ми вперше зустрічаємо детальний опис друкарні, інформація щодо її працівників відсутня. Проте зберігся документ – контракт на оправу церковних книг, зокрема Служебника, з міщанином м. Підкаменя Фомою Величковським від 14 січня 1736 р. Таким чином стало відоме ім'я інтролігатора, який оправив перше почаївське видання[18].

У протоколі візитації за 1739 рік зустрічаємо детальний опис насельників монастиря, включно з їх родом занять, походженням, віком, освітою та часом проживання у монастирі. Серед них є і працівники друкарні: диякони – «Габріель Дречевський – 23 років, в монастирі – 3 роки. Русак і вміє польською, служить в друкарні»; «Ліпович – 26 років, в монастирі – 2 роки, диякон і ритор (вчитель), і по-руськи і в інтролігаторстві уміє»; «Сергій Гловацький – 28 років, в монастирі – 8 років, каплан того року, в друкарні літери складає (складальник), русак, вміє польською» ; «Алімпій Лісковський – 29 років, в монастирі мешкає – 6 років, капланом – 3 роки, у друкарні служить коректором, бакалавр»; «Порфирій Гурніду – 28 років, монахом в Почаєві – 8 років, капланом того року, вміє по-руськи і польською, до друкарської справи здібний». В цьому ж описі названі і працівники друкарні серед новиків – «Паїсій Грибовський, польською і по-руськи вміє, до друкарні і новиків (відданий) року 1738», «Діонісій Шерехович – 24 років із Збаража, по-руськи і польською вміє, до друкарні приставлений».

Цінна інформація міститься також в «Реєстрі челяді і пасічників монастиря» (1743–1749). З нього видно, що у 1743 р. в друкарні працював Григорій Зборовський, якому платили «від штуки», в 1744 р. – Іван Цимбалюк. В 1744 р. почав працювати в друкарні Семенко Кацянюк. Щодо останніх зазначалося, що вони мали таку саму платню, як і «хлопці фільваркові»[19].

Про працівників друкарні дізнаємось із візитаційного опису за 1802 р., де зазначено, що префектом друкарні залишався Спиридон Коберський (був префектом вже з 1781 р.); коректором – Валеріан Сєніцький; помічником префекта Ієронім Дворницький. Спиридон Коберський підтримував дружні стосунки з керівником Києво-Печерської друкарні Юстином. Як пояснював пізніше Юстин, обидва друкарі, «враховуючи свою належність до однієї нації і давнє знайомство», домовилися про спільні видання: Спиридон надсилав до Києва дрібні почаївські видання, Юстин додруковував до них титульні аркуші з позначенням Київської друкарні, а частину тиражу пересилав у Почаїв. Ці незаконні, з точки зору властей, дії було розкрито у 1801 р.[20].

Заслугою Почаївської друкарні було також впровадження специфічно українського, дуже елегантного курсиву. Творчі зв'язки почаївських граверів з київськими сприяли поліпшенню мистецького рівня друків обох друкарень. Гравери, які співпрацювали з друкарнею, виготовляли і станкові гравюри — крім сюжету «Облога монастиря», збереглися гравюри з зображенням Почаївської чудотворної ікони, а також сцени її коронування 1773 р.

Заслуговують на увагу майстри, які забезпечували високомистецьке оформлення книг. На початку діяльності друкарні це були Андрій Голота і Йосиф, в середині XVIII ст. – Йосиф Ґочемський, у 70–80-х роках – Адам Ґочемський. Справжніми мистецькими витворами були деякі титульні аркуші[21].

У 2007 р. в Музей книги і друкарства України на атрибуцію потрапила з приватної збірки хромолітографія (кольоровий друк з кам'яної або металевої форми) «Чудесное избавление Почаевской обители от нашествия турок в 1675 году, во время Збаражской войны». Вихідні дані на самій гравюрі відсутні, автор невідомий. Але і сам сюжет, і деталізація зображення, і мова оригіналу наводять на думку про її місцеве походження – Почаїв. Орієнтовний час друку – кінець XIX ст. або початок XX ст. Хромолітографія виконана на високому мистецькому рівні.

Хромолітографія «Чудесное избавление Почаевской обители от нашествия турок в 1675 году, во время Збаражской войны»

Несподіванкою стала і знахідка гравюри на шовку (дереворит) «Чуда Пресвятої Богородиці в іконі Почаївській» Донедавна вона була відома в бібліографії лише як кліше, відбитки з якого виготовили на початку ХХ століття у Києво-Печерському історико-культурному заповіднику. Дослідження і публікацію гравюри на шовку було здійснено вперше автором статті. Детальне її вивчення привело до наступних висновків.

Дана гравюра є одним із перших, дуже чітких і якісних відбитків, виконаних з дерев'яного кліше. На нашу думку, час виготовлення кліше – не пізніше 1757 р. Наведемо аргументи на користь цієї версії.

На гравюрі зображені найулюбленіші сюжети з історії монастиря, і, що є не менш цінним, з точними датами. В центрі – «Чудотворна ікона Почаївської Богородиці», нагорі – «Явління Божої Матері і Блаженного Іова Железа в час рати Турецкой в Почаєві. Року 1675», в клеймах – «Явління Божої Матері на горі Почаївській в стовпі вогняному 1340 року», «Зцілення від сліпоти Філіпа Козинського, брата фундаторки монастиря Анни Гойської 1597 року», «Чудо про монаха, який приніс власну голову, усічену турком, на гору Почаївську 1673 року», «Полонений турками монах, принесений до Почаєва янголом 1674 року», «Юнак, що впав до колодязя, чудесно спасенний Богородицею 1704 року», «Воскресіння померлої дитини з Жовкви 1710 року», «Зцілення хворого з Терембовля 1739 року».

Зауважимо, що останнє чудо, зафіксоване на гравюрі, датується 1739 роком. Це рік, коли обитель вже чітко визначила свій статус як уніатської. При цьому всі перераховані чуда можна знайти в почаївському виданні «Гора Почаївська» (Почаїв, 1742). Варто зазначити, що всі наступні видання цієї книги – 1757, 1772, 1793, 1803 років – обов'язково доповнювалися новими чудами, де фіксувалося не лише чудо, а й, що головне, рік, коли воно відбулося.

Ця традиція продовжилася і з приходом до монастиря Російської Православної Церкви. Архімандрит Григорій в своїй праці «Описание событий и достопамятностей Почаевской лавры» (1846 р.) занотував декілька таких свідчень, що мало увиразнити авторитет обителі як росій-

ської православної. Позаяк це, на його думку, підтверджувало Божу благодать над Почаївською лаврою і силу чудодійності Ікони Почаївської Богородиці, яка не полишила обитель за її нових господарів. Отже, припущення, що кліше було вирізане після 1831 року, не має ніяких підстав, як і те, що воно було виконане раніше 1757 року (час виходу наступного видання книги «Гора Почаївська»), бо це, імовірно, мало б знайти своє відображення в гравюрі.

Привертає увагу, що на гравюрі зображені короновані Богородиця і Богодитя. Вперше в почаївській книжковій гравюрі таке зображення натрапляємо в Служебнику 1755 р. (потім повторене в Псалтирі 1763 р.). І хоча вже в першому почаївському виданні, Служебнику 1735 р., поміщена гравюра з зображенням ікони Почаївської Богородиці, яка дуже подібна до зображення в гравюрі на шовку, все ж певні відмінності наявні. Насамперед, це стосується зображення Богодитяти – в гравюрі на шовку Богодитина також в короні.

Вивчаючи названу гравюру в Служебнику 1755 р., можна віднайти ще одну паралель, а саме, зображення з обох боків ікони Почаївської Богородиці в чотирьох клеймах сюжетів чуд. Два з них співпадають в обох гравюрах – «Чудо про монаха, який приніс власну голову, усічену турком, на гору Почаївську» та «Полонений турками монах. принесений до Почаєва янголом». Два інші сюжети в Служебнику 1755 р. є чудами, що сталися в 1664 р. («Зцілення сліпого Давида Гайдука») і в 1736 р. («Зцілення від диявола Прокопія з Лосятина»). Отже, на цій гравюрі останній сюжет датується 1736 р. На жаль, цього недостатньо для більш точного датування гравюри на шовку. Проте, можливо, подальше дослідження дасть відповіді на поставлені запитання, в тому числі і щодо авторства гравюри. Можна припустити, що це міг бути Іосиф, оскільки дереворити з зображенням ікони Почаївської Богородиці, що зустрічаються в Служебнику 1735 і 1755 років, «Горі Почаївській» 1742 р., «Тріоді пісній» 1744 р., близькі за манерою виконання до зображення в гравюрі на шовку.

Згадки про дану гравюру в архівних документах Почаївського монастиря зустрічаються в «Каталоге книг и икон, находящихся в библиотеке Лавры» (1831): «Икон, изображающих Божію Матер с Чудами Ея, на атласе желтом четыре, на красном одна – всех пять – в лист»[22].

Розповсюджувалися ці гравюри далеко поза межами Почаївського монастиря. Це питання досліджував відомий український вчений П. Попов. Так, 1792 р. одна з гравюр із зображенням Почаївської Богородиці з чудами продавалася на Подолі в Києві. На цей час приватним особам виготовляти і продавати іконні гравюри було строго заборонено. Проте 5-го жовтня 1792 р. у Києво-Печерську лавру надійшло повідомлення, що ієромонах Донат продає листи із зображеннями святих і календарики «тайним образом дешевле положенной в типографіи цены, и что таковыми листами и календариками наполнены лавки подолскія». Донат визнав, що має 19 примірників «Богородице Діво» а також «листов с изображеніем Почаевской, Черниговской и Успенія богоматери пятьдесять». Лавра порушила клопотання перед духовною і світською вищою владою, щоб наперед у приватних людей, по світських книжних крамницях і «ярмонках», як у Київі, так і в провінції, вчиняти контрольні огляди й рішуче забороняти продаж таких «кунштів» і книжок, а якщо буде виявлено подібні «кунштн», «доски и буквы» – їх негайно конфіскувати , що й було зроблено[23].

П. Попов припускав київське походження вищеназваних гравюр, в тому числі і Почаївської Богородиці. Вагомим аргументом на користь київського походження кліше послужила вченому дата на гравюрі – 1721 р. Відомо, що друкарня в Почаївському монастирі на цей час ще не працювала. Проте вітчизняний дослідник українського книговидання Я. Ісаєвич стверджує, що на той час в Почаєві вже було налагоджено друкування станкових гравюр.

Можна стверджувати, що сюжет гравюри був одним із найулюбленішим серед народу. Зокрема, нами виявлено чотири варіанти цієї гравюри, надруковані на аркушах паперу, шовку чи атласі. Водночас, як зазначалося вище, сюжет цих гравюр чітко перегукується з дуже популярною книгою «Гора Почаївська». Очевидно, саме з цієї книги автори гравюр запозичили сюжети чуда. Відомо, що на 1721 р. в монастирському літописі вже було зафіксовано 539 чуд від Почаївської ікони Богородиці.

Варто зауважити, що народна гравюра у всіх народів користувалася великою популярністю. Вона слугувала естетичною мистецькою пам'яткою, яка мала символічне наповнення, водночас джерелом інформації про певні події та відображенням існуючого релігійного світогляду. Крім того, гравюри дають можливість дослідити монастирські споруди як пам'ятки архітектури, з'ясувати їх тогочасне місце розташування.

Таким чином, Почаївський видавничий осередок своєю діяльністю зробив потужний внесок в культурну скарбницю українського народу. Найбільш продуктивним у діяльності Почаївської друкарні був її уніатський період – XVIII – початок XIX ст. Характерними особливостями друкар-

ства цього часу були: різноманітний репертуар книг, який включав духовну і світську літературу різних християнських конфесій, оригінальні і перекладні твори релігійно-моралізаторського змісту, полімовність видань, їх високий мистецький рівень. Безсумнівною заслугою цього культурно-духовного осередку стало те, що він продовжив традицію друкування україномовних видань в умовах, коли Києво-Печерська друкарня була позбавлена такої можливості під тиском указів російських світських і церковних властей.

---

[1] Железняк О. Почаївські видання кириличним шрифтом (1734–1830) // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та іі стародруки. - К., 2011. – С. 162–192; Рудакова Ю. Почаївські видання латинським шрифтом або з використанням латинського шрифту (1730-ті – 1830 рр.) // Там само. – С. 193–246.

[2] Огієнко І. І. Свята Почаївська лавра. – К., 2004.

[3] Кисельов Р. Є. Лексика української мови в почаївських виданнях XVIII – першої третини XIX ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2005.

[4] Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 497.

[5] Тиховський Ю. Мнимая типография монастыря (с конца XVI до 1-й четв. XVIII в.) // Киевская старина. – 1895. –Т. 50. – № 7–8. – С. 1–35; № 9. – С. 248–281.

[6] Щуровський А. До питання про початок Почаївської друкарні // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1895. – Т. VII. – Misc. С. 2–3.

[7] Музей книги і друкарства України. Служебник, – Почаїв, 1735. – С. [7].

[8] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 59.

[9] Там само. – Арк. 59, 85.

[10] Там само. – Арк. 67.

[11] Возницький Б. Микола Потоцький староста Канівський та його митці архітектор Бернард Меретин і сницар Іоан Георгій Пінзель. – Львів, 2005. – С. 121, 123.

[12] Державний архів Тернопільської області. – Ф. 258. – Оп. 3. – Спр. 1286.

[13] Відділ картографії Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – «Plan klasztoru X.X. Bazilianow Poczaiowskih».

[14] Галанин Д. Краткое известие о Почаевской лавре // Журнал Министерства народного просвещения. – 1845 – № 1.

[15] Огієнко І. Свята Почаївська лавра. – С. 335.

[16] Там само. – С. 369.

[17] Державний архів Тернопільської області. – Ф. 258. – Оп. 3. – Спр. 1199.

[18] Там само. – Оп. 1. – Спр. 38.

[19] Там само. – Оп. 3. – Спр. 1199.

[20] Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 284.

[21] Там само.

[22] Державний архів Тернопільської області. – Ф. 258. – Оп. 3. – Спр. 12. – Арк. 17зв.

[23] Попов П. Ксилографічні дошки Лаврського музею. – К., 1927. – С. 8–9.

В статье раскрыт мощный вклад Почаевского издательского центра в культурную сокровищницу украинского народа XVIII – начала XIX в. Определены характерные особенности почаевской печати: разнообразный репертуар книг, который включал духовную и светскую литературу различных христианских конфессий, оригинальные и переводные произведения религиозно-морализаторского содержания, полиязычность, главным образом украиноязычность изданий, их высокий художественный уровень. На основе анализа визитацийних описаний монастыря и других архивных документов установлено местонахождение зданий типографии и ее оборудования, персонализировано штат работников, в частности граверов. Детально проанализированы сюжеты хромолитографии о чудесном освобождения Почаевской обители от турецкого нашествия в 1675 и авторская находка – гравюра чудеса Пресвятой Богородицы в Почаевской иконе. Сделан вывод, что наиболее продуктивным в деятельности Почаевской типографии был ее униатский период.

Ключевые слова: Почаевский издательский центр, украинское книгопечатание, Униатская Церковь, визитационные описания, икона Почаевской Богородицы.

The powerful contribution of Pochaiv publishing center to the cultural treasury of Ukrainian people of the XVIII – beginning of the XIX century is revealed in the article. The characteristic features of Pochaiv printing industry as so as diverse repertoire of books, which included spiritual and secular literature of various Christian denominations, original and translated works of religious and moralistic content, polyvalence, mainly Ukrainian language publications, their high artistic level were defined. The location of buildings of the printing house and its equipment was determined on the basis of analysis of visiting descriptions of the monastery and other archival documents, and the staff of employees, in particular engravers, was personalized. Chromolithography scenes detailing the miraculous liberation of Pochaiv monastery from the Turkish invasion in 1675 and the author's discovery – an engraving on the miracles of the Blessed Virgin in Pochaiv Icon, were analyzed in details. It was concluded that the most productive activity of the Pochaiv's printing was its Uniate period.

Keywords: Pochaiv publishing center, Ukrainian printing, Uniate Church, iisiting descriptions, icon of Pochaiv Mother of God.

Володимир ОРЕХІВСЬКИЙ
Київ

СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОЇ ДУМКИ ПРО ОРГАНІЧНЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТЬ

Виявлено, що значний внесок у становлення наукової думки про органічне землеробство у другій половині XVIII – першій половині XIX століть належить вітчизняним вченим-теоретикам та практикам. Встановлено, що ними опрацьовано визначні наукові ідеї щодо розроблення і впровадження дієвих природних заходів для підвищення родючості ґрунту та урожайності сільськогосподарських культур. Визначено, що ними розроблено, обґрунтовано та впроваджено ефективне чергування зернових, зернобобових культур та багаторічних бобових трав у сівозмінах, раціональний обробіток ґрунту та органічне удобрення, що мають велике значення для перспективного розвитку органічного землеробства в Україні.

Ключові слова: становлення, наукова думка, органічне землеробство, органічне удобрення, зернобобові культури, багаторічні бобові трави

Для забезпечення потреб внутрішнього ринку та стабільного експорту вітчизняної сільськогосподарської продукції, покращання її якості згідно з міжнародними стандартами, а також запобігання деградаційним ґрунтовим процесам, на сьогодні великого значення надають запровадженню органічного землеробства на основі застосування науково обґрунтованих сівозмін з повною або частковою заміною агрохімікатів використанням органічних добрив, побічної продукції, сидератів, післяжнивних та післяукісних посівів, бобових культур тощо[1].

Окремі аспекти вищенаведеної проблеми знайшли своє відображення у наукових працях С. В. Бегея, П. І. Бойка, Н. П. Коваленко, В. М. Писаренка, П. В. Писаренка, І. Д. Примака, І. А. Шувара, Є. О. Юркевича та ін. За їхніми висновками органічне землеробство максимально базується на впровадженні науково обґрунтованих сівозмін, використанні рослинних решток, гною та компостів, бобових рослин і рослинних добрив, органічних відходів виробництва, мінеральної сировини, механічному обробітку ґрунту з метою підвищення родючості й покращання структури, забезпечення повноцінного живлення рослин та боротьби з бур'янами, шкідниками і хворобами[2]. Однак становленню наукової думки про органічне землеробство в Україні у другій половині XVIII – першій половині XIX століть приділено недостатньо уваги.

Метою статті є з'ясування та обґрунтування історичних тенденцій та проблем становлення наукової думки про органічне землеробство в Україні упродовж другої половини XVIII – першої половини XIX століть, встановлення значення його чинників та складових у підвищенні родючості ґрунту і покращанні навколишнього природного середовища.

У другій половині XVIII ст. для становлення наукової думки про органічне землеробство опрацьовано низку визначних наукових ідей щодо розроблення і впровадження дієвих природних заходів, що забезпечували вирішення проблеми підвищення рівня родючості ґрунту та урожайності сільськогосподарських культур[3]. Агрономічна наука збагатилася напрацюваннями щодо ефективного застосування органічного землеробства, які започаткували у своїх працях видатні тогочасні вчені-теоретики та практики[4].

Вперше з наукової точки зору значення органічного землеробства для різних ґрунтово-кліматичних умов обґрунтував вчений-агроном А. Т. Болотов у працях «Примечание о хлебопашестве вообще» (1768), «Наказ для деревенского управителя» (1770), «О разделении полей» (1771), «Продолжение о разделении земли на семь полей» (1771)[5]. Він акцентував увагу на ефективності чергування культур, впровадження багатопільних сівозмін, необхідності вирощування багаторічних трав, застосування раціонального обробітку ґрунту та органічного удобрення сільськогосподарських культур.

У праці «Примечание о хлебопашестве вообще» А. Т. Болотов визначив необхідність рівності полів у сівозмінах, недотримання яких призводить до порушення структури посівів і негативно позначається на виробництві сільськогосподарської продукції[6]. У праці «Наказ для деревен-

© Володимир Орехівський

ского управителя» ним встановлено необхідність застосування раціонального обробітку ґрунту та органічного удобрення у сівозмінах для підвищення урожайності сільськогосподарських культур[7]. У праці «О разделении полей» А. Т. Болотов обґрунтував впровадження семипільної сівозміни вигінної системи землеробства, при застосуванні якої зберігалась основна умова раціонального господарювання – оптимальне співвідношення між землеробством і тваринництвом, що необхідно для отримання гною[8]. У праці «Продолжение о разделении земли на семь полей» вчений довів ефективне співвідношення між вирощуванням зернових, кормових та зернобобових культур[9].

У другій половині XVIII ст. поступово нагромаджувалось вчення про роль мінеральних елементів у живленні культур. У працях «Об удобрении земель» (1770 р.), «О разных родах удобрения земель» (1779), «О посеве клевера и люцерны» (1778), «О мергеле» (1780), «Нечто о мергеле и о полезности болотной тины при хлебопашестве» (1780), «Примечание о травах вообще и о различии их» (1780), «О способности золы для удобрения пашен» (1780), «Об употреблении гипса для удобрения пашен» (1785) А. Т. Болотов розробив різні напрями органічного удобрення сільськогосподарських культур[10]. Вчений вважав, що дія гною заснована на властивостях мінеральних солей, що містяться у золі, вапні, кістках, які також повинні використовуватися для удобрення культур.

Можна зробити висновок про значний внесок А. Т. Болотова у становлення наукової думки про органічне землеробство. Він перший в Російській імперії дослідив проблему мінерального живлення культур, розробив основні заходи раціонального обробітку ґрунту, органічного удобрення сільськогосподарських культур і принципи науково обґрунтованих сівозмін з вирощуванням зернобобових культур, що забезпечило підвищення рівня родючості ґрунту та урожайності сільськогосподарських культур.

Важливе значення мають напрацювання вченого-агронома І. М. Комова, який розвинув наукові знання про органічне землеробство і рекомендував впроваджувати сівозміни плодозмінної системи землеробства[11]. У підручнику «О земледелии» (1788) ним вперше обґрунтовано основні принципи сівозмін плодозмінної системи землеробства з вирощуванням 50% зернових, 25% просапних культур і 25% бобових трав[12]. Вирощуванню бобових трав у плодозмінних сівозмінах велике значення надавав професор Московського університету М. Г. Павлов. У праці «Курс сельского хозяйства» (1827) він відмітив їх вагомість для підвищення рівня родючості ґрунту та виробництва сільськогосподарської продукції[13].

Перший професор землеробства на території сучасної України, що входила до складу Російської імперії, М. Г. Ліванов вперше розвинув наукову думку про органічне землеробство у працях «Наставление к умозрительному и делопроизводному земледелию» (1786) та «О земледелии, скотоводстве и птицеводстве» (1799). Всі органічні добрива, як один з основних елементів органічного землеробства, М. Г. Ліванов розподілив на два основні види. До першого відніс ті, які безпосередньо збагачують ґрунт поживними органічними речовинами: гній, зола, післяжнивні рештки рослин[14]. До другого – ті, які не можуть безпосередньо збагачувати ґрунт органічними речовинами, але завдяки наявності у їх складі дієвих часток, покращують його структуру: вапно, крейда, крейдяна глина, різні види солей.

Велике значення вчений приділяв внесенню гною, який розподілив на основні види: людський, курячий, овечий, свинячий, конячий та універсальний коров'ячий, і вважав його найкращим органічним добривом для всіх типів ґрунтів[15]. Ефективним М. Г. Ліванов вважав внесення змішаного гною від усіх тварин, який деякий час перегнивав і набирав найбільше поживних якостей. Він підкреслював, що серед речовин, що покращують структуру ґрунту, основними є вапно, крейда та крейдяна глина, які знищують шкідливі для культур кислоти і організми[16]. Ним акцентовано увагу на ефективності одночасного внесення гною з крейдяною глиною та іншими органічними речовинами та рекомендовано ефективне розміщення озимої пшениці та озимого жита після бобових культур[17].

Отже, М. Г. Ліванов обґрунтував ефективність розміщення зернових, зернобобових культур і бобових трав у сівозмінах та встановив доцільність внесення у паровому полі сівозміни органічних добрив, що є дієвими природними заходами для ефективного ведення органічного землеробства.

Професор Петербурзького університету С. М. Усов у праці «Курс земледелия» (1837) вперше розподілив системи землеробства на перелогову, зерно-парову, вигінну та плодозмінну та обґрунтував їх значення для розвитку органічного землеробства[18]. У праці «О системах хлебопашества» (1854) вчений відмітив значення внесення органічних добрив у паровому полі сівозміни зерно-парової системи землеробства[19]. У праці «Основы земледелия» (1862) важ-

ливою умовою органічного землеробства він вважав вирощування кормових бобових трав у сівозмінах вигінної та плодозмінної системи землеробства[20].

Значну роль у становленні наукової думки про органічне землеробство відіграло відкриття у 1834 р. кафедри сільського господарства Імператорського Університету Святого Володимира у м. Київ, де професор кафедри С. М. Ходецький розширив наукові дослідження одного з напрямів органічного землеробства – травосіяння з вирощуванням кормових бобових трав у сівозмінах[21].

Велике значення для становлення наукової думки про органічне землеробство мали напрацювання професора Петербурзького університету О. В. Совєтова[22]. У праці «О разведении кормовых трав на полях» (1859) він стверджував, що тільки всебічний і ґрунтовний аналіз попередніх досліджень щодо травосіяння сприятиме правильному вибору раціонального шляху подальшого розвитку органічного землеробства[23].

У кінці XVIII – на початку XIX ст. для становлення наукової думки про органічне землеробство велике значення мали практичні здобутки впровадження травосіяння у господарюванні аграріїв-практиків. У 1792 р. поміщик Д. М. Полторацький у маєтку Калузької губернії вперше впровадив вирощування зернобобових культур (горох, боби, сочевиця) та багаторічних бобових трав (конюшина) у чотирипільній плодозмінній сівозміні[24]. Поміщик Тульської губернії, основоположник дослідного травосіяння В. О. Левшин у праці «Описание об открытых в Тульской губернии кормовых травах» (1796) наводить чотирипільну сівозміну поліпшеної зерно-парової системи землеробства з вирощуванням багаторічних бобових трав (конюшина), впровадження якої сприяло покращанню кормової бази господарства та підвищенню урожайності зернових культур[25]. У праці «О заселении степей» (1798) В. О. Левшин стверджував, що у південних районах Російської імперії з посівних трав люцерну висівати вигідніше, ніж конюшину через те, що вона є єдиною травою, яка має властивості витримувати спеку й посуху[26]. У праці «Ручная книга сельского хозяйства для всех состояний» (1803) він запропонував для південних районів Російської імперії чотирипільну сівозміну із багаторічними бобовими травами (люцерною)[27]. Обґрунтування чотирипільної сівозміни з відведенням меншої кількості землі під зернові культури, але з кращим органічним удобренням та обробітком ґрунту і використанням сумішки багаторічних бобових та злакових трав наводить В. О. Левшин у праці «О растениях вредных и полезных для скота» (1798)[28]. Отже, В. О. Левшин удосконалив сівозміни зерно-парової системи землеробства завдяки впровадженню травосіяння, що мало велике значення для становлення наукової думки про органічне землеробство.

У 1805 р. поміщик І. І. Самарін у маєтку Ярославської губернії вперше застосував травосіяння у полях не у вигляді досліду, а на великих ділянках господарювання у сівозміні з багаторічними бобовими травами (конюшина)[29]. Щоб запобігти «конюшиновтомі» ґрунту, за його рекомендацією кожне з чотирьох полів розподіляли на дві рівні площі і засівали сумішкою конюшини з тимофіївкою тільки половину поля, але з дворічним використанням[30]. У 1836 р. князь С. І. Гагарін у статті «Замечания на статью г. Самарина о травосеянии» рекомендував сіяти конюшину після озимого жита рано навесні, а не після ярих зернових культур[31]. Таким чином, впровадження травосіяння відбувалось із застосуванням сівозмін з вирощуванням багаторічних бобових трав, як одного з дієвих природних заходів органічного землеробства.

Можна зробити висновок, що значний внесок у становлення наукової думки про органічне землеробство у другій половині XVIII – на початку XIX століть належить вітчизняним вченим-теоретикам та практикам. Вони розробили, обґрунтували та впровадили ефективне чергування зернових, зернобобових культур та багаторічних бобових трав у сівозмінах, раціональний обробіток ґрунту та органічне удобрення, що мають велике значення для перспективного розвитку органічного землеробства в Україні.

---

[1] Бойко П. І., Коваленко Н. П. Проблеми екологічно врівноважених сівозмін // Вісник аграрної науки. – 2003. – №8. – С. 9–13; Бойко П. І., Бородань В. О., Коваленко Н. П. Екологічно збалансовані сівозміни – основа біологічного землеробства // Вісник аграрної науки. – 2005. – №2. – С. 9–13; Коваленко Н. П. Екологічно збалансовані сівозміни в системі альтернативного землеробства: історичні аспекти // Агроекологічний журнал. – 2012. – № 4. – С. 95–99.

[2] Бойко П. І., Коваленко Н. П. Історичні і сучасні досягнення у вивченні та впровадженні систем землеробства і сівозмін // Агроном. – 2005. – №3. – С. 78–81; Юркевич Є. О., Коваленко Н. П., Бакума А. В. Агробіологічні основи сівозмін Степу України: монографія. – Одеса, 2011. – 240 с.; Примак І. Д., Рошко В. І., Демидась І. І. Раціональні сівозміни в сучасному землеробстві. – Біла Церква, 2003. – 384 с.;

Писаренко В. М., Писаренко П. В., Пономаренко С. В. Органічне землеробство для приватного сектора. – Полтава, 2017. – 140 с.; Бегей С. В., Шувар І. А. Екологічне землеробство. – Львів, 2007. – 432 с.

[3] Коваленко Н. П. Історичні аспекти становлення та розвитку сівозмін у системах землеробства України (XVIII–XIX ст.). – К., 2011. – С. 19–20.

[4] Коваленко Н. П. Наукові основи становлення та розвитку землеробства в Україні // Вісник аграрної науки. – 2017. – Спеціальний випуск (травень). – С. 61.

[5] Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія. – К., 2014. – С. 73.

[6] Болотов А. Т. Примечание о хлебопашестве вообще // Труды Вольного экономического общества. – СПб., 1768. – Ч. 9. – С. 212.

[7] Болотов А. Т. Наказ для деревенского управителя // Труды Вольного экономического общества. – СПб., 1770. – Ч. 16. – С. 98–99.

[8] Болотов А. Т. О разделении полей. – СПб., 1771. – С. 173.

[9] Болотов А. Т. Продолжение о разделении земли на семь полей // Труды Императорского Вольного экономического общества. – СПб., 1771. – Ч. 18. –С. 16.

[10] Болотов А. Т. Избранные сочинения по агрономии, плодоводству, лесоводству, ботанике. – М., 1952. – С. 38–39.

[11] Коваленко Н. П. Становлення та розвиток… С. 74.

[12] Комов И. М. О земледелии. – М., 1788. – С. 32.

[13] Павлов М. Г. Курс сельского хозяйства. – СПб., 1827. – 613 с.

[14] Ливанов М. Г. О земледелии, скотоводстве и птицеводстве. – Николаев. 1799. – С. 46.

[15] Там само. С. 44.

[16] Там само. С. 53.

[17] Ливанов М. Г. Наставление к умозрительному и делопроизводственному земледелию // Труды Вольного экономического общества. – 1786. – С. 63.

[18] Усов С. М. Курс земледелия. – СПб., 1837. – С. 309.

[19] Усов С. М. О системах хлебопашества. – СПб., 1854. – С. 161.

[20] Усов С. М. Основы земледелия. – СПб., 1862. – С. 29.

[21] Коваленко Н. П. Становлення та розвиток… – С. 63.

[22] Коваленко Н. П. Розвиток та удосконалення сівозмін для умов недостатнього зволоження України: історична ретроспектива // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2012. – № 4. – С. 28.

[23] Советов А. В. О разведении кормовых трав на полях. – СПб., 1859. – 198 с.

[24] Герасимов Г. А. Учение о системах хлебопашества в русской сельскохозяйственной науке конца XVIII и начала XIX веков // Труды Молотовского государственного сельскохозяйственного института имени Д. Н. Прянишникова. – Молотов, 1954. – Т. 14. – С. 56–57.

[25] Левшин В. А. Описание об открытых в Тульской губернии кормовых травах // Труды Вольного экономического общества. Ч. 2. – 1796. – С. 5.

[26] Левшин В. А. О заселении степей // Новое продолжение Трудов вольного экономического общества. Ч. 3. – СПб., 1798. – С. 208–209.

[27] Левшин В. А. Ручная книга сельского хозяйства для всех состояний. Ч. 1. – М., 1803. – С. 11.

[28] Левшин В. А. О растениях вредных и полезных для скота // Новое продолжение Трудов вольного экономического общества. Ч. 3. – СПб., 1798. С. 55–56.

[29] Самарин И. И. Травосеяние в Ярославской губернии // Земледельческий журнал. – 1836. – № 1. – С. 22–23.

[30] Крохалев Ф. С. О системах земледелия: исторический очерк. – М., 1960. – С. 73.

[31] Гагарин С. И. Замечания на статью г. Самарина о травосеянии // Земледельческий журнал. – 1826. – № 16. – С. 15–17.

Выявлено, что значительный вклад в становление научной мысли об органическом земледелии во второй половине XVIII – первой половине XIX веков принадлежит отечествен-

ным ученым-теоретикам и практикам. Установлено, что ими проработаны выдающиеся научные идеи относительно разработки и внедрения действенных естественных мероприятий для повышения плодородия почвы и урожайности сельскохозяйственных культур. Определено, что ими разработано, обоснованно и внедрено эффективное чередование зерновых, зернобобовых культур и многолетних бобовых трав в севооборотах, рациональная обработка почвы и органическое удобрение, что имеют большое значение для перспективного развития органического земледелия в Украине.

Ключевые слова: становление, научная мысль, органическое земледелие, органическое удобрение, зернобобовые культуры, многолетние бобовые травы

It is discovered that considerable payment in becoming of scientific thought about organic agriculture in the second half of XVIII – the first half of XIX of centuries it belong to the home scientists-theorists and to practices. It is set that they are work out prominent scientific ideas on development and introduction of effective natural measures for the fertility-improving of soil and productivity of agricultural cultures. Certainly, that it is worked out by them, reasonably and the effective duty of, leguminous grain-crops and long-term leguminous herbares is inculcated in crop rotations, rational till of soil and organic fertilizer, that matter very much for perspective development of organic agriculture in Ukraine.

Keywords: becoming, scientific thought, organic agriculture, organic fertilizer, leguminous plants, long-term leguminous herbares.

Ганна ФІЛІПОВА
Київ

ПРО ПОХОДЖЕННЯ МАРІЇ ЛЕОНТЬЄВОЇ (ЕВАРЛАКОВОЇ) – ДРУЖИНИ КИЇВСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА МИХАЙЛА ЛЕОНТЬЄВА

У статті систематизовано та проаналізовано відомості про походження М. Леонтьєвої (Еварлакової) – дружини київського губернатора М. Леонтьєва, похованої в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври. Розглянуто можливості та перспективи поєднання генеалогічних та пам'яткознавчих студій для дослідження ряду проблем, пов'язаних з активністю державних діячів з оточення Петра І в Україні.

Ключові слова: Києво-Печерська Лавра, Успенський собор, некрополістика, Марія Леонтьєва, Михайло Леонтьєв, Олександр Меншиков.

Пам'ятки Києва, зокрема, ті, що входять до комплексу Національного історико-культурного заповідника Києво-Печерська Лавра, є пов'язаними з великою кількістю відомих історичних постатей межі XVII–XVIII століть. Зокрема, це стосується державних діячів з оточення Петра І та членів їх родин. Як відомо, багато з них були лаврськими благодійниками та вкладниками, їх імена зустрічаються у помянниках та присутні у зібраних у XIX – на початку XX століть епітафіях[1]. Тож, пам'ятки лаврського некрополя, навіть втрачені, є інформативним джерелом для дослідження зв'язків петровських вельмож та їх родин з Києвом.

В Успенському соборі Києво-Печерської Лаври, під приділом святого Стефана, перебував ряд поховань місцевого некрополю. Серед інших тут покоїлися останки київського генерал-губернатора (з 1738 року) Михайла Івановича Леонтьєва та його дружини Марії Василівни. Про цю жінку згадували у своїх працях кілька науковців, що у різний час досліджували лаврський некрополь, відносно поховань, що перебували на території Успенського собору, було опубліковано ряд документів[2].

Про життєвий шлях Марії Леонтьєвої майже нічого не відомо, окрім того, що вона померла у Києві і була похована з чоловіком у склепі під підлогою Успенського собору. Епітафія на мідному листі, опублікована митрополитом Євгенієм (Болховітіновим), була такою:

В оном же храме и склепу погребена Его Высокопревосходительства супруга, Мария Васильевна, урожденная госпожа Эварлакова, которая родилась 1687 года Генваря 6, поживе от рождения 59 лет, преставися в вечное блаженство 1746 года Генваря 25 числа, погребена тогож Генваря 27 числа[3].

Тож, Марія Василівна народилася 6 січня 1687 року, швидше за все у Москві. Згідно найбільш прийнятній версії, її батьком був піддячий, пізніше – думний дяк Василь Еварлаков (Еверлаков). Та О. Чумаченко без особливих на те підстав ототожнила його з ротмістром Василем Івановичем Еварлаковим, який разом з синами Борисом та Семеном (невідомо, від якого шлюбу) брав участь у Кримських походах 1687 та 1689 років[4]. Матір'ю Марії Василівни подекуди називають Тетяну Данилівну Меншикову, сестру князя Олександра Даниловича Меншикова. Вірогідно, вона була його старшою сестрою (таку інформацію подано у біографії князя 1726 року, яку нібито допомагав складати він сам, роблячи помітки на полях своєю рукою)[5], і вийшла заміж ще до початку стрімкої політичної та військової кар'єри свого брата.

Генеалогічні зв'язки цих родин усе ще не досліджено досконало за браком достовірних джерел, і у різних студіях трапляються неоднакові версії походження дружини київського генерал-губернатора. Тож викладемо основні версії та спірні моменти біографії цієї жінки з намаганням проаналізувати вірогідність того факту, що Марія Леонтьєва була близькою родичкою князя Меншикова.

Згідно «Російській родословній книзі» П. Долгорукова, Марія Еварлакова у 1717 році вийшла заміж за Михайла Івановича Леонтьєва[6]. Певну плутанину у дане питання вніс той факт, що у «Юрналі князя Меншикова» згадується й інше весілля його племінниці, Анни Яківни (Андріївни) Головіної (доньки сестри Меншикова Марії (Марфи) та генерал-майора Олексія Олексійовича Головіна, що у 1709 році потрапив до шведського полону під час бойових операцій

© Ганна Філіпова

під Полтавою)[7] з братом Михайла Леонтьєва, поручиком Олександром Леонтьєвим, у лютому 1717 року:

В 14 день, то есть в четверток, его светлость в 6-м часу пополуночи встав и убрався, изволил быть в покоях, потом съехались маршалк и шафоры и чинили приуготовление к браку господина Леонтьева. И учредя по обычаю, в 11-м часу пополудни с ызрядною церемониею отъехали в церковь к Троице, где по обычаю обвенчав… церемониею, прибыли в дом его светлости[8].

Та Олександр Леонтьєв прожив недовго, і помер у 1718 році – у тому само «Юрналі» вказано, що його удова вступила у шлюб удруге у листопаді 1719 року, вийшовши за пана Захарія Мішукова. На той момент у неї вже був син від першого шлюбу, хрещеним батьком якого став Петро I[9]. Тож, цілком може статися, що твердження, згідно якому Марія Василівна вийшла заміж у 1717 році, базується на повідомленні про її двоюрідну сестру Анну Яківну (Андріївну)[10].

Інакше бачать родинні зв'язки родин Меншикових, Еварлакових та Леонтьєвих автори компілятивної праці «Род Меньшиковых в истории России»[11]. Батька Марії Василівни вони також ототожнюють з піддячим, управителем вотчин царевича Олексія Петровича, Василем Олексійовичем Еварлаковим. Шлюб племінниці Олександра Меншикова з представником роду Леонтьєвих вбачається досить вигідним і з економічної, і з генеалогічної точки зору, адже Михайло Леонтьєв був двоюрідним братом матері Петра I, і, відповідно, за лінією Наришкіних та Леонтьєвих – родичем канцлера Російської імперії Гаврила Головкіна[12]. Враховуючи нав'язливе бажання Меншикова поріднитися з царським домом, установлення такого кшталту родинних зв'язків є вірогідним. Поряд із цим, у зазначеній праці стверджується, що ім'я дружини Василя Еварлакова залишилося невідомим, а Тетяна Меншикова уклала шлюб з новгородським дворянином Іваном Калиновичем Пушкіним (хоча у роботі В. Веселовського «Род и предки А. С. Пушкина в истории», на котру посилаються автори, вона взагалі йменується Мотроною)[13]. Роком смерті цієї сестри Меншикова у книзі вказано 1746, що наводить на думку, що тут має місце чергова плутанина фактів – матір ототожнили з донькою[14].

Сестра Марії, Аграфена (Олександра) Василівна (народилася 1688 року), була за генерал-майором Іваном Васильовичем Паніним, котрого «Родословна книга» йменує «храбрый воин и муж добродетельный»[15]. Про те, що сестри Марія та Аграфена Еварлакови уклали шлюби з Леонтьєвим та Паніним, згадувала у своїх записках княгиня К. Дашкова[16].

Таким чином, необхідно визначити, які з приведених вище, часом – недостовірних або суттєво викривлених фактів можна вважати вартими довіри, і котрі з них потребують численних уточнень. На нашу думку, Марія Еварлакова зі значною вірогідністю дійсно могла бути племінницею князя Меншикова (за лінією його сестри Тетяни, а не Марфи чи Марії, адже версія, викладена авторами «Роду Меньшикових…», виглядає не надто обґрунтованою) щоправда, поки що досить важко ототожнити її батька з котримось із представників розлогого роду Еварлакових за браком достовірних джерел. Уточнення потребує також питання щодо сестер Олександра Меншикова – дослідники досі не дійшли згоди, чи згадується під іменами Марія та Марфа одна й та само жінка, а посилання на праці Веселовського ще більше ускладнили це питання, додавши до переліку невизначених «сутностей» особу котроїсь Марфи (швидше за все, у результаті помилки). Через плутанину у джерелах та подальших дослідженнях, вважати 1717 рік датою її шлюбу з Михайлом Леонтьєвим також недоцільно.

Та попри всі згадані проблеми, дослідження родинних зв'язків Меншикова з застосуванням сучасної методології наукового пошуку навіть у стислому, побіжному викладі ставить питання щодо зафіксованих на початку XVIII століття міфів та анекдотів про його низьке походження (як відомо, масово тиражуватися вони почали після 1704 року, коли в Європі поширилися памфлети М. Нейгебауера, колишнього вчителя царевича Олексія Петровича, що втратив місце при російському дворі завдяки інтригам Меншикова, і довгий час «викривав» ницість свого ворога у літературній полеміці)[17]. Марія Еварлакова, донька його сестри та представника помітного, хоч і не найзначнішого боярського роду, народилася 1687 року, коли стрімка кар'єра майбутнього фаворита Петра I ще не відобразилася у документах, хоча й могла вже розпочатися. Відповідно, версія щодо походження родини Меншикова з середовища польсько-литовської шляхти[18] набуває все більшої правдоподібності: навряд представники старого дворянства часів царя Федора Олексійовича[19] могли і бажали ріднитися з сім'єю звичайного московського конюха, і брати за дружин сестер «офені».

Окрім вищесказаного, зовсім не досліджено напрямок українських зв'язків родини Меншикова, долі його численних родичів після опали у 1727 році, що, вочевидь, не торкнулася їх прямо. Тож, біографія М. Леонтьєвої (Еварлакової) все ще вимагає докладних студій з виявлення

широких генеалогічних зв'язків та уточнення життєпису. Такі уточнення дозволили би пролити світло не тільки на родину, а й на питання походження відомого діяча епохи Петра І, генеалогії його роду. Відповідно, вбачаємо перспективу подальших досліджень архівного матеріалу щодо київського губернаторства 1740-х років, а також – поєднання суто історичних дослідницьких методів з методологією генеалогії та пам'яткознавства (в особливості – некрополістичного).

---

[1] Фонди НКІПКЗ. КПЛ-Кн. 878. Рукописний помянник кінця XVIII–початку XIX століття; КПЛ-Кн. 2080. Синодик 1757–1834 років; КПЛ-Кн. 2091. Синодик 1765–1810 років.; Евгений (Болховитинов), митр. Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок. Изд. 3-е. – К., 1847. – 368 с.

[2] Крайня О. О. Поховальний комплекс Києво-Печерської лаври в інвентарному описі початку XX ст. (за документами ЦДІАК України) // Болховітіновський щорічник. – К., 2003. – С. 168–202.

[3] Евгений (Болховитинов), митр. Описание Киево-Печерской Лавры… – С. 307.

[4] Долгоруков П. В. Российская родословная книга. – СПб., 1855. – Т. 2. – С. 46–48; Чумаченко О. Образи з минулого. Біографічний довідник осіб, похованих в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. – К., 1999. – С. 95.

[5] Беспятых Ю. Н. Александр Данилович Меншиков: мифы и реальность. Источники и их трактовки. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.fondmenschikova.spb.ru:8080/1995_2014_archive/CD/book/b07/b07_1.htm; Калязина Н.В., Калязин Е.А. Князь Александр Меншиков – строитель России. – СПб., 2005. – Часть 1: Александр Меншиков. – С. 8–9.

[6] Долгоруков П. В. Российская родословная книга. – Т. 2… – С. 46–48.

[7] Куракин Б. И. Русско-шведская война. Записки. 1700–1710 гг. – [Електронний ресурс]: http://memoirs.ru/texts/KRSH_890.htm; Павленко Н.И. Полудержавный властелин: историческая хроника. – М., 1988. – С. 320–325.

[8] Долгоруков П. В. Российская родословная книга. – СПб., 1854. – Т. 3. – С. 108.

[9] Повседневные записки делам князя А. Д. Меншикова 1716–1720, 1726–1727 гг. / Публ. С. Р. Долговой и Т. А. Лаптевой. – М., 2000. – С. 107.

[10] Портфели Миллера. Портфель № 150, часть II. Восточная литература. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Miller_9/text10.phtml?id=11270

[11] Автори вживають таку форму написання прізвища.

[12] Щербаченко В. И., Бредихин В. Н., Филиппов С. В. Род Меньшиковых в истории России. Историко-биографические очерки. Родословная роспись. Генеалогические таблицы. Меншиковский биографический словарь. – СПб., 2000. – С. 36–38.

[13] Там само. – С. 31.

[14] Там само. – С. 31, 56.

[15] Долгоруков П. В. Российская родословная книга. – Т. 2… – С. 166.

[16] Дашкова Е.Р. Записки. Российский мемуарий. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Dashkova/Dashkova.htm

[17] Пекарский П. П. Наука и литература в России при Петре Великом. – СПб., 1862. – Том I. Введение в историю просвещения в России XVIII столетия. – С. 64–121; Калязина Н. В., Калязин Е. А. Князь Александр Меншиков… – С. 9–10, 31.

[18] Беспятых Ю. Н. Александр Данилович Меншиков… Менжыки в трудах по генеалогии и геральдике. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fondmenschikova.spb.ru:8080/1995_2014_archive/CD/book/b09/b09_1.htm

[19] Катин-Ярцев М. Ю. Балтийско-немецкое дворянство на русской службе. XVII – конец XVIII вв. // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – М., 2000. – № 2. – С. 33. Предки російських Еварлакових (Еверлакових), лівонці Овелакери, перейшли на московську службу в часи Лівонської війни.

В статье систематизированы и проанализированы ведомости относительно происхождения М. Леонтьевой (Эварлаковой) – супруги киевского губернатора М. Леонтьева, погребенной в Успенском соборе Киево-Печерской Лавры. Рассмотрены возможности и перспективы соединения генеалогических и памятниковедческих студий для исследования ряда проблем, связанных с активностью государственных деятелей из окружения Петра I в Украине.

Ключевые слова: Киево-Печерская Лавра, Успенский собор, некрополистика, Мария Леонтьева, Михаил Леонтьев, Александр Меншиков.

The article systematized and analyzed the records of the origin of M. Leontieva (Evarlakova) – wife of the Kiev governor M. Leontiev, who was buried in the Uspensky Cathedral of the Kiev-Pechersk Lavra. Also the possibilities and prospects of combining genealogical and monumentological studies for investigating a number of problems related to the activity of statesmen from the environment of Peter I in Ukraine are considered.

Keywords: Kyiv-Pechersk Lavra, Uspensky Cathedral, the study of necropolises, Maria Leontieva, Mikhail Leontiev, Alexander Menshikov.

Світлана КАГАМЛИК
Київ

ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ІЄРАРХІВ НА ТЛІ ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА

В статті розкрито характерні риси та особливості діяльності українських православних ієрархів епохи Просвітництва. Зазначено, що головними провідниками й визначними представниками цієї доби стали вихованці Києво-Могилянської академії, яка формувала у своїх учнів стійку просвітницьку позицію. Це яскраво засвідчує творча спадщина українських православних ієрархів, які на ті часи вели провід у всіх сферах суспільного життя. Зроблено висновок, що українські архієреї усвідомлювали свою головну місію в тому, щоб бути ревними просвітниками – засновниками і патронами навчальних закладів, завзятими книголюбами, активними проповідниками. Цими якостями вирізнялися українські архієреї, розкриваючи своєю діяльністю сутність епохи Просвітництва.

Ключові слова: етносоціальний портрет, українські православні ієрархи, епоха Просвітництва, Києво-Могилянська академія, церковна еліта.

XVIII ст. увійшло в історію України як доба Просвітництва. Її головними провідниками й визначними представниками стали вихованці Києво-Могилянської академії, яка формувала у своїх учнів стійку просвітницьку позицію. Це яскраво засвідчує творча спадщина українських православних ієрархів, які на ті часи вели провід у всіх сферах суспільного життя.

Задаючись питанням, як ставилися до просвітництва діячі тієї епохи, сучасний учений І. Торбаков проаналізував різні аспекти діяльності вихованців Києво-Могилянської академії в Україні та в Росії. «З середини 18 століття, – пише дослідник, – дієслово «просвічувати» означало передусім «багато перекладати», «багато писати», «багато видавати». Адже етимологічна основа поняття «світло» – завжди асоціювалася на Русі з навчанням, а останнє – з книгою»[1]. Цю думку продовжила В. Нічик: «18 століття осмислювалося як століття книги, розуму, навчання. Передбачалося, що цей процес включає і написання книги і її переклад, і видання, і тлумачення, і розуміння, і навчання, а відтак, вдосконалення і переображення як окремої людини, так і всього суспільства, тобто послідовну співдію і теоретичного і практичного розуму»[2].

У даній статті автор ставить за мету на матеріалах творчої спадщини українських ієрархів XVIII ст. розкрити їхнє розуміння просвітництва в окремих сферах архієрейської діяльності – запровадження освіти, книжкової справи, проповідництва, ставлення до Альма-матері – Києво-Могилянської академії, тощо.

Архієрей – просвітник

Ставлення до просвітництва як сфери інтелектуальної діяльності, спрямованої на підвищення освітнього рівня народу, було властиве ще для діячів XVII ст., починаючи від митрополита Петра Могили. Це добре усвідомлювали й архієреї XVIII ст. Як видно з окремих творів і листування, особливу увагу вони надавали справі освіченості довіреної їм пастви. Так, Київський архієпископ Варлаам Ванатович вбачав в освіті головний засіб викорінення антиморальних вчинків духовенства. 13 листопада 1723 р. він видав розпорядження про обов'язкове навчання дітей духовенства у Києво-Могилянської академії «для наученія латинскаго языка и изысканія премудрости, яже есть всему благу корень и человеческому житію добрая наставница»[3]. Після того як Синод в серпні 1721 р. заборонив друкувати конклюзії з філософії та богослов'я, архієпископ Варлаам звернувся в липні 1728 р. до Синоду з поданням, у якому вказував, що від цих конклюзій і дедикацій «происходить будет Коллегіи училищной похвала со учителями по трудолюбію и ученію, а ученикам к ученію умножатися охота и возрастати будет любомудріе»[4].

© Світлана Кагамлик

*Київський архієпископ Варлаам Ванатович **

Київський митрополит Арсеній Могилянський

Київський митрополит Арсеній Могилянський, який 1758 р. увів шнурову книгу на збір пожертв для будівництва нової академічної бурси, наголошував у передмові на важливості цієї благочинної акції: «имѣя же неусипное попеченіе о благостроеніи паствы нашея, которое посредством учительних людей получается, також о приращеніи ползи отѣчеству и о просвѣщеніи науками умов малороссійского шляхетства»[5].

Приклад київських ієрархів щодо розвитку освіти на українських землях наслідували й зверхники інших єпархій, які відкривали на місцях колегіуми за зразком Києво-Могилянської академії. Так, уже в перших указах Переяславського і Бориспільського єпископа Арсенія Берла наголошувалося, що будівництво та улаштування Переяславського колегіуму – «общая потреба, а не наша персональная архиерейская, так со всего обшества и вспомоществование к строению сказанных школ бьгть должно»[6]. Докладаючи всіх зусиль для започаткування колегіуму, Берло так наголошував на важливості його відкриття: «В тѣх же училищах, як даст Бог устроить, священническія и церковно-причетническія дѣти святаго ученія имѣют обучатися, что будет к большей славѣ и прославленію имени Божія, к пользѣ же отечества»[7].

Як висловлювався хіротонований 1776 р. на єпископа Переяславського і Бориспільського Іларіон Кондратковський, «первой и самой главнѣйшій есть долг Архіерея и пастыря – тщится о просвѣщеніи паствы своя»[8]. Показове бачення преосвященним системи викладання, що видно з його листа до Могильовської духовної консисторії від 5 листопада 1797 р., у якому він дає свої конкретні пропозиції щодо найоптимальнішого викладу шкільних предметів у місцевій семінарії[9]. Особливого значення у процесі підготовки майбутніх високоосвічених пастирів Іларіон Кондратковський надавав викладанню богослов'я: «Не неизвѣстно, что духовныя на том болѣ предметѣ учреждаются, чтобы, народ получив в свою паству, быть ему учителями, наставниками и проповедниками и утверждать-бы оной поученіями в благонравіи, в благочестіи и честности»[10].

Настановлені на російські єпархії архієреї з вихованців Києво-Могилянської академії не менш ревно ставилися до своїх просвітницьких обов'язків, убачаючи своїм першочерговим завданням відкриття латинських шкіл за прикладом своєї «Альма-матері». Зокрема, висвячений

* Цей та інші, представлені у цій статті, портрети українських православних ієрархів взяті з портретної галереї Київської православної богословської академії УПЦ КП.

1758 р. на єпископа В'ятського і Великопермського Варфоломій Любарський відразу відновив діяльність В'ятської семінарії, започаткованої його попередником Лаврентієм Горкою. Пізніше в донесенні Синоду він так мотивував свої дії: «В самом началѣ прибытія моего в епархію за нуждѣйшій и самопотребнѣйшей долг наш почли мы упадшее за антецессора нашого покойнаго преосвященного Антонія епископа Вятского, по притчинам крайних невозможностей, славяно-латинского діалекта ученіе паки в цвѣтущее благосостояніе возобновить»[11].

Висвячений 26 вересня 1742 р. на митрополита Тобольського і всього Сибіру Антоній Нарожницький в листі до Синоду вказував, що в його єпархії, де проживало багато розкольників і людей різних вірувань, потрібно було для підготовки освічених священиків відкрити «на первый случай самую скудную семінарію с философіей и богословіем»[12]. Настановлений у 1767 р. на Воронезьку кафедру єпископ Тихін Якубовський склав інструкцію для місцевої семінарії, в якій вказував, що на учнів не варто діяти погрозами, а «увещанием, изъяснением пользы Церкви святой, отечеству и самим учащимся, от учения проистекающей»[13].

Єпископ Білоруський і Могильовський Георгій Кониський

Архієпископ Новгородський і Великолуцький Феофан Прокопович

На важливості відкриття семінарії особливо наголошував і єпископ Білоруський і Могильовський Георгій Кониський. Вже в першому своєму донесенні до С.-Петербургу від 3 лютого 1756 р. він підкреслив: «семинарии для священнических детей весьма нужно быть…»[14], а у листі до імператорського духівника від 19 травня 1757 р. заявив, що семінарія йому важливіша, ніж будівництво церкви, і саме в ній він бачить засіб для порятунку православ'я в Білорусі[15]. Ці слова білоруського архіпастиря-українця абсолютно суголосні з тими, які століттям раніше висловив Київський ієрарх Іов Борецький, що засвідчує спадкоємність просвітницьких установок українських ієрархів.

У творах і листуванні українських архієреїв XVIII ст. часто трапляються вислови, що розвиток освіти послужить на «общее благо», «в пользу отечеству». Крім започаткування навчальних закладів й опікування ними, на «общее благо» мали служити й інші заняття, зокрема написання творів на користь Церкви.

Варто зазначити, що на початку XVIII ст. Петро I в дусі західної традиції епохи Просвітництва, що базувалася на теорії суспільного договору, проголосив «общее благо» головним принципом своєї реформаційної діяльності. З тих пір в політичному лексиконі Росії вже не вибували

терміни «общее благо или добро», «общая или всенародная польза» й ін. подібні варіанти[16]. На «общее благо» мали працювати всі категорії населення. Особливо популярною у ці часи стає ідея залежності суспільного розвитку від поширення освіти. Особливе місце в її розробці належало архієпископу Новгородському і Великолуцькому Феофану Прокоповичу, який вважав освіту й знання джерелом могутності та добробуту суспільства. Його погляди щодо користі освіти «для блага вітчизни» знайшли яскраве відображення у відомому трактаті «Духовний Регламент», де, зокрема, ішлося: «когда нѣт свѣта ученія, то нельзя быть и церкви доброму поведенію, и нельзя не быть и нестроенію, и многим, смѣха достойным суевѣріям, еще же, роздорам и пребезумным ересям, а посему вельми ко исправленію церквѣ полезно сіе, дабы всякій епископ имѣл в домѣ или при домѣ своем школу для дѣтей священнических или и прочіих, в надежду священства определенных»[17].

Лейтмотивом ставлення Феофана Прокоповича до освіти, як необхідної умови для суспільного розвитку, може бути його вислів із листа до професорів Києво-Могилянської академії (близько 1716 р.) «Хай просвіта хвилює вік»[18]. Свого роду апологією освіти є й інший твір Прокоповича – «Разговор гражданина с крестьянином и певцом», де стверджується перемога знання над невіглаством[19].

Архієрей – вихованець Києво-Могилянської академії

Показове особливе ставлення українських архієреїв до своєї Альма-матері – Києво-Могилянської академії, яке вони висловлювали в листуванні й підтверджували своїми діями.

Київський митрополит Арсеній Могилянський, який своєю грамотою від 1 червня 1764 р. увів нову навчальну інструкцію для Києво-Могилянської академії, наголошував на її меті: «Имѣя пастырское попеченіе о учрежденіи в той Академіи нашей добрих порядков ко утвержденію и разширенію полезных церквѣ святѣй ученій, тамо производимых»[20].

Варто зазначити, що в уведених до наказів українських депутатів Комісії Нового Уложення окремих пунктах, які стосувалися Києво-Могилянської академії, митрополит Арсеній просив урівняти Київську Академію з Московською «…в разсужденіи толь изобильной пользы от ученія, в Академіи Кіевской производимаго». Також він зауважував на тій користі, яку вона приносить для держави: «В государственных дѣлах тѣм больше пользы от онаго ученія чувствовать можно, чѣм вящщую ревность и усердіе обучающееся в Академіи Кіевской юношество к оным дѣлам оказывает»[21].

Єпископу Смоленському і Дорогобузькому Гедеону Вишневському належить відома похвала Києво-Могилянській академії, заслугою якої був розвиток освіти в усій Російській імперії: «Изобиловала всегда учеными людьми діецезія вашего Преосвященства Академія Кіевская и имѣла себѣ честь сицевую, что оть нея, аки с преславных оных Афин, вся Россія источник премудрости почерпала, и вся своя новозаведенныя училищныя колоніи напоила и израстила»[22]. Звертаючись 17 липня 1739 р. у листі до архієпископа Київського і Галицького Рафаїла Заборовського з проханням направити викладачів для Смоленської семінарії, єпископ Гедеон наголошував на значущості цього акту: «Умножит же и еще себе славу [Академія – прим. авт.], егда и в смоленскую, от нея ж насажденную колонію и уже довольными одѣянную классами, изведет на жатву дѣлателей і вспоможет собирать плоды богоугодныя и душеспасительныя»[23].

За прикладом Києво-Могилянської академії, яку її учні та викладачі за античною традицією часто називали «Київськими Афінами», «Геліконом», «Парнасом», ієрархи – засновники колегіумів – також намагалися звеличити свої навчальні заклади. Так, у передмові до збірника «Алфавіт рифмами сложенный» (Чернігів, 1705) міститься присвята Чернігівському колегіуму, у якій Іоанн Максимович називає його «Чернігівськими Афінами»[24]. Його наступник – архієпископ Антоній Стаховський у листі до Рафаїла Корсака від 4 листопада 1716 р. повідомляв: «Оучилищ Коллегіум Чернѣговского давно суть отверзтые двери, в ня же не мало студентов вшедши, сладчайшим пр[е]м[у]дрыя Палляды оуслаждаются оученыем и не тѣсно вмѣщаются»[25].

Прикметно, що в тогочасній освітній практиці склалася традиція відзначення пам’яті свого патрона-засновника: звеличуючи ієрархів, які опікувалися Києво-Могилянською кадемією та створеними на її зразок навчальними закладами, останні тривалий час носили їх імена: Києво-Могилянська академія – на честь Петра Могили, Києво-Могиляно-Заборовська академія – на честь Рафаїла Заборовського, Колегіум архієпископо-Максимовичевський Чернігівський – на честь Іоанна Максимовича, Тихоріанська академія (Харківський колегіум) – на честь Єпифанія Тихорського, Берліанський (Переяславський) колегіум, – на честь Арсенія Берла.

Архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Іоанн Максимович

Митрополит Ростовський і Ярославський Димитрій Туптало

Архієрей – книголюб

Окреслюючи духовні пріоритети українських архієреїв ранньомодерного часу, варто зазначити також їх особливе ставлення до книги. Любов до книг, розуміння їх значення та високої художньої вартості вони винесли ще зі стін Києво-Могилянської академії та зберігали потім усе життя.

Свій творчий доробок на благо Православної Церкви українські преосвященні розцінювали як головну справу свого життя. Показовим у цьому контексті є позиція архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича. «Единственное мое желаніе, – писав він у листі до Печерського архімандрита Інокентія Гізеля, – чтобы оставить по себѣ труды мои на пользу церкви Божіей и заслужить от людей добрую память»[26]. Прикметна також образна характеристика своїх творів, яку подав Баранович у своєму листуванні: «Мой труд – щенок против льва; но пусть и он тявкает на супостата, а потом заревет лев, а между тѣм Бог затрубит моими, или паче своими трубами <…>. Все основано на исторических свидѣтельствах; желательно только, чтобы слова были нѣжнѣе елея и онѣ будут обнаженными мечами[27].

Все своє життя присвятив роботі з книгами митрополит Ростовський і Ярославський Димитрій Туптало. Як писав він у своїй духовній: «не стяжевал имѣнія и мшелоимства, кромѣ книг святых»[28]. Святитель так любив літературну справу, що просив чорнові рукописи своїх творів покласти разом із ним в могилу[29]. Стефан Яворський в листі до Димитрія Туптали від 19 грудня 1707 р. так охарактеризував значення його літературної праці: «Вы совершили и совершаете дело, которое не может уничтожить ни гнев Зевса, ни огонь, ни ржавчина, снедающая железо»[30].

Показовий також вислів Феофана Прокоповича з вірша «До читача, прихильного до книжки Кваткевича», який характеризує ставлення автора до книги: «Книжку проглянувши цю, не змарнуєш дозвілля, читачу, – Схожа на квітку вона з плодом, захованим в ній»[31].

Ставлення архієреїв до книги, бажання розпорядитися нею з просвітницькою чи благодійною метою фіксують написи на книгах. Так, архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Антоній Стаховський залишив у подарунок для своєї резиденції Євангеліє московського друку 1703 р.,

про що свідчив запис: «Року божого 1720 построися сіе евангеліе тщаніем и иждивеніем келейным недостойнаго архіепископа чернѣговскаго Антонія Стаховскаго до храму Св. Страстотерпец Бориса и Глѣба в дом архіерейскій в чернѣговѣ град, за отпущеніе грѣхов»[32].

Проте найбільшим книголюбом можна вважати митрополита Рязанського і Муромського Стефана Яворського. Яскравим тому підтвердженням є його зворушлива поезія «Прощання з книгами»: «Идите, милые книги, прежде так часто находившіяся в моих руках! Идите счастливо, уже иных умы питайте и нектар ваш изливайте другим! Вы были моим богатством, моею славою, моим раем, моим утешеніем. Вы меня прославили, дали имени моему известность, чрез вас снискал я любовь великих мужей»[33]. Латиномовний вірш Яворського був складовою його тестаменту, згідно з яким він вирішив передати заснованому ним Ніжинському Благовіщенському монастиреві свій найцінніший спадок – колекцію книг, зібраних упродовж життя. Тестамент містив детальні вказівки щодо зберігання книг, зазначаючи, що за їх розтрату винуватця чекає прокляття[34].

Митрополит Рязанський і Муромський Стефан Яворський

Архієрей – проповідник

Важливого значення уваги київські й інші українські преосвященні надавали розвитку проповідництва, добре розуміючи його велике виховне та просвітницьке значення.

Київський митрополит Арсеній Могилянський, реалізуючи настанови Петра Могили щодо розвитку проповідництва в Києво-Могилянській академії, зобов'язав 1758 р. її викладачів говорити проповіді у всі недільні дні, зазначаючи, що завдяки цьому «ученикам же и народу знатное удовольствіе и польза сугубая будет»[35]. Визначаючи особливу роль проповідників, Могилянський закріпив за ними привілейоване становище: «яко учителным людям и трудящимся в проповѣди слова Божія, в тѣх монастырях быть соборними, по намѣстниках первими»[36].

Димитрій Туптало – один із найкращих проповідників свого часу, порівнюючи богословів-просвітників із ченцями-пустельниками, так оцінював роль проповідництва в суспільному житті: «Овии (пустинножители) имуще благодать, о себѣ точию попечение имѣют. Иные же (учители и слова Божия проповѣдники) инѣх души ползовати тщатся; сии онѣх много преимѣют»[37].

Святитель наголошував, що завдання архієрея – не лише в тому, щоб виголошувати проповіді в храмі, а й зберегти їх для народу у формі надрукованого збірника: «Моему сану (егоже нѣсм достоин) надлежит слово Божіе проповѣдати не точію языком, но и пишущею рукою. То мое дѣло, то мое званіе, то моя должностьѣ»[38]. У листі до свого друга Стефана Яворського від 24 лютого 1708 р. Димитрій Туптало радив йому зібрати й опублікувати власні проповіді, вказуючи, що «хоць и труд множайший поднимется, но и воздаяніе немало от Бога уготуется»[39].

Іларіон Кондратковський, котрий обіймав почергово Переяславську, Новгород-Сіверську і Могильовську єпархії, радив своїм підопічним, яких заходів варто вжити в місцевих навчальних закладах, зокрема в Могильовській духовній семінарії, для розвитку проповідництва на користь народу – «утвѣрждать-бы оной поученіями в благонравіи, в благочестіи и честности»[40].

В'ятський єпископ Антоній Ілляшевич, турбуючись розвитком проповідництва у своїй єпархії, намагався стимулювати вчителів, охочих стати проповідниками, додатковими коштами

за кожну виголошену проповідь – «дабы наибольшую им к тому охоту и ревностнейшее к снисканію в сложеніи проповѣдей каждому от времени до времени лучшаго искусства раченіе придать»[41].

Варто зазначити, що, підкреслюючи велике значення проповіді для суспільства, архієреї-проповідники XVIII ст., на відміну від своїх попередників, по іншому визначали її мету і форми виголошення. Так, Феофан Прокопович, критично сприймаючи наслідування польської схоластичної риторики, у «Духовному регламенті» ставив перед проповідниками вимогу простоти, зрозумілості і практичної користі, зокрема, щоб вони проповідували «с доводами Священнаго Писания о покаянии, об исправлении жития, о почитании властей, истребляли суеверия, вкореняли в сердца людские страх Божий»[42]. Подібним чином Георгій Кониський у першому слові перед білоруською паствою сформулював свою програму проповідницької діяльності. Зазначаючи, що «проповедь на стража-епископа наложена, яко долг некий»[43], архієрей продовжував: «свидетельствуюсь Богом живым, что басней и вымыслов человеческих говорить пред вами не стану, и прений более вредных, нежели полезных, предлагать вам не захочу … долг мой говорить вам «словеса Господня, словеса чиста»[44].

Отже, творча спадщина українських ієрархів XVIII ст. підтверджує, що вони у своїй діяльності були переконаними просвітниками. Їхня позиція була цілком свідомою й виходила з тих установок, які сформувала в них Києво-Могилянська академія. Вищі церковні діячі з її вихованців усвідомлювали свою головну місію в тому, щоб бути ревними просвітниками – засновниками і патронами навчальних закладів, книголюбами, активними проповідниками. Цими якостями вирізнялися українські архієреї, розкриваючи своєю діяльністю сутність епохи Просвітництва.

---

[1] Торбаков И. Б. Литературно-издательская деятельность воспитанников Киево-Могилянской академии (Петербург 1760–1780) // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 10. – С. 113–114.

[2] Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К., 2001. – С. 96.

[3] Пясецкий А. Время Варлаама Ванатовича, архиепископа Киевского и Галицкого,в истории Полтавской епархии: (1722–1730) // Полтавские епархиальные ведомости. – 1897. – № 8–10. – С. 334.

[4] Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упор. З. І. Хижняк. – К., 2001. – С. 99.

[5] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отделение II / Под ред. Н. И. Петрова. – Т. III.– К., 1906. – С. 243.

[6] Павловский И. Ф. Из первой поры существования Переяславской семинарии // Полтавские епархиальные ведомости. – 1878. – № 2. – С. 94.

[7] Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов // Киевская старина. – 1899. – Январь. – С. 114.

[8] Горючко П. Иларион Кондратковский, епископ Могилевский и Полоцкий. – Могилев, 1902. – С. 7–8.

[9] Там само. – С. 8.

[10] Там само.

[11] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Т. II. – К., 1905.– С. 427–428.

[12] Києво-Могилянська академія в іменах. – С. 385.

[13] Никольский П. В. Инструкция преосвященнаго Тихона II, данная Воронежской духовной семинарии // Воронежские епархиальные ведомости. – 1898. – № 11.– С. 483–485.

[14] Буглаков М. Преосвященный Георгий Конисский, архиепископ Могилевский. – Минск, 2000. – С. 107.

[15] Матвіїшин Я. О. Нові матеріали до біографії Георгія Кониського (1717–1795) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1993. – № 1. – С. 44.

[16] Шарф Клаус. Монархия, основанная на законе, вместо деспотии. Трансфер и адаптация европейских идей и эволюция воззрений на государство в России в эпоху Просвещения // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи / отв. сост. А. В. Доронин. – М., 2008. – С. 33.

[17] [Прокопович Феофан]. Духовный Регламент. – М., 1804. – С. 31, пор. 47.

[18] Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах. – Т. 3. – К., 1981. – С. 200.

[19] Литвинов В. Чи був Теофан Прокопович раннім просвітником? // Київська Академія. – Ч. 2–3. – К., 2006. – С. 67.

[20] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Т. II. – К., 1905. – С. 281–283.

[21] Там само. – Т. III. – К., 1906. – С. 425.

[22] Цит. за: Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем, Академиею. – К., 1856. – Ч. 2. – С. 87.

[23] Там само.

[24] Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. – Харків, 2011. – С. 90.

[25] Листування духовних осіб з архіву князя В. Д. Голіцина до впливової шляхетської родини Корсаків з української козацької старшини, родичів гетьмана Івана Самойловича, за 1713–1773 роки // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1909–1910 гг. – Вып. 8. – Чернигов, 1911. – С. 132.

[26] Письма преосвященного Лазаря Барановича. – Чернигов, 1865. – С. 80.

[27] Там само. – С. 143–144.

[28] Иерархи Ростовско-ярославской паствы в преемственном порядке, с 992 года до настоящего времени. – Ярославль, 1864. – С. 181.

[29] Заседание Черниговской губернской архивной комиссии, посвященное памяти святителя Димитрия, митрополита Ростовского // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1909–1910 гг. – Вып. 8. – Чернигов, 1911. – С. 27.

[30] Федотова М. А. Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского. – М., 2005.– С. 252.

[31] Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах. – Т. 3. – С. 349.

[32] [Филарет (Гумилевский)]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 2. – Чернигов, 1873. – С. 52.

[33] Рункевич С. Учреждение и первоначальное устройство святейшего правительствующего Синода (1721–1725). – СПб., 1900. – С. 172.

[34] Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. – К., 1914. – С. 23.

[35] Корольков К. Арсений Могилянский, митрополит Киевский, и его заботы об улучшении проповеднического дела (во второй половине XVIII века) // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 12. – С. 413.

[36] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Т. II. – С. 283.

[37] Федотова М. А. Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского. – С. 140.

[38] Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 гг.). – СПб., 1891. – С. 438.

[39] Федотова М. А. Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского. – С. 142–143.

[40] Горючко П. Иларион Кондратковский, епископ Могилевский и Полоцкий. – С. 8.

[41] Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. 1. – Казань, 1914. – С. 750.

[42] [Прокопович Феофан]. Духовный регламент. – С. 66–67.

[43] Слова и речи Слова и речи Георгия Конисского, архиепископа Могилевского. – Могилев, 1892. – С. 57.

[44] Там само. – С. 58.

В статье раскрыты характерные черты и особенности деятельности украинских православных иерархов эпохи Просвещения. Отмечено, что главными проводниками и выдающимися представителями этой эпохи стали воспитанники Киево-Могилянской академии, сформировавшей у своих учеников стойкую просветительскую позицию. Об этом ярко свидетельствует творческое наследие украинских православных иерархов, которые в те времена были ведущими деятелями во всех сферах общественной жизни. Сделан вывод, что украинские архиереи осознавали свою главную миссию в том, чтобы быть ревностными просветителями - учредителями и патронами учебных заведений, большими книголюбами, активными проповедниками. Эти качества отличали украинских архиереев, определяющих своей деятельностью сущность эпохи Просвещения.

Ключевые слова: этносоциальный портрет, украинские православные иерархи, эпоха Просвещения, Киево-Могилянская академия, церковная элита.

The features and characteristics of the activities of the Ukrainian Orthodox hierarchs of the Enlightenment are reveals in the article. It is emphasizes, that the main conductors and prominent representatives of this age were pupils of the Kyiv-Mohyla Academy, which formed a stable educational position among its students. This clearly testifies to the creative heritage of Ukrainian Orthodox hierarchs, who at that time led the leadership in all spheres of public life. It is concluded, that the Ukrainian bishops realized their main mission to be zealous educators – founders and patrons of schools, great book lovers, active preachers. These qualities distinguished Ukrainian bishops, revealing the essence of the Enlightenment.

Keywords: Ethnosocial portrait, Ukrainian Orthodox hierarchs, Enlightenment, Kyiv-Mohyla Academy, Church elite.

Людмила ЛОМАКО
Вінниця

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРИВАТНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті досліджено сучасну історіографію щодо історії становлення та розвитку приватних та громадських педагогічних навчальних закладів в українських землях XIX – початку XX ст. За відсутністю комплексного дослідження, проаналізовано колективні праці і монографії, узагальнюючі і тематичні видання, що висвітлюють окремі аспекти проблеми, визначено їх інформаційний потенціал.

Ключові слова: педагогічна освіта, приватні і громадські навчальні заклади, дореволюційна історіографія, радянська історіографія, сучасна історіографія.

Нові тенденції розвитку професійної освіти, педагогічної зокрема, зумовлюють не тільки потребу переосмислення і аналізу діяльності існуючих педагогічних навчальних закладів, але і об'єктивне вивчення і творче використання їх досвіду в минулому. Історичний підхід сприятиме подоланню суперечностей між існуючим рівнем професійно-педагогічної підготовки вчителів та зростаючими вимогами суспільства до її змісту, традиційною системою підготовки педагогічних кадрів та соціокультурними перетвореннями в Україні, між потребою в об'єктивному вивченні історичної спадщини та недостатньою розробкою історико-освітніх проблем. Важливим у вказаній площині є звернення до аналізу діяльності перших в українських землях приватних закладів, що готували педагогів. Розпочалося формування приватного сектору педагогічної освіти в приватних пансіонах, гімназіях, інститутах шляхетних дівчат, де існували педагогічні класи, але особливої активності набуває наприкінці XIX – на початку XX ст., коли виникають приватні вищі навчальні заклади. Соціально-економічні та політичні зміни в країні в цей період призвели до структурних та змістових перетворень в освітній сфері, однією з яких була поява громадських і приватних вищих навчальних закладів. В наслідок низки об'єктивних і суб'єктивних причин провідні приватні заклади педагогічного спрямування виникали в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі. Серед них, безперечно, Вищі жіночі курси, Фребелівський педагогічний інститут.

Приватні вищі навчальні заклади мали специфічні соціальні функції, що сприяло демократизації, фемінізації студентства та інтелігенції в цілому, розвитку інноваційності в освіті. Це були прогресивні навчальні заклади свого часу, які оперативно реагували на освітні і соціальні зміни, застосовували мобільні навчальні плани і програми, складені з урахуванням останніх наукових досягнень, що привертало увагу дослідників. Вже дореволюційна історіографія проблеми має суттєвий доробок і особливу цінність, оскільки містить свідчення очевидців процесу. Ініціатива у відкритті приватних навчальних закладів належала органам громадського самоврядування, товариствам та приватним особам, але їх діяльність регулювались статутними правилами, відповідними документами Міністерства народної освіти. Дослідженню теми допомагають збірники постанов і розпоряджень по Міністерству народної освіти, історичні огляди його діяльності (С. В. Рождественський), профільні збірники документів (Г. А. Фольборк, В. І. Чарнолуський). Серед останніх необхідно виділити збірники законоположень про приватні навчальні заклади (А. М. Лаурсон, Т. Г. Лубенець), праці Першого Всеукраїнського з'їзду діячів товариств і установ приватної ініціативи. Виходили загальні дослідження стану тогочасної освіти (А. Н. Куломзін, Г. А. Фальброк, В. І. Чарнолуський), історичні праці щодо розвитку гімназійної світи (І. А. Альошинцев, А. А. Плєстєр, Є. Шмід), інститутів шляхетних дівчат (І. Я. Селезньов, Н. П. Черепнін), жіночої освіти (Н. Є. Зінченко, Є. А. Ліхачьова, О. В. Піллєр), народної освіти в земствах (Є. О. Звягінцев, О. М. Обухов, М. В. Чехов), довідкові видання (Н. І. Воротинцев, Д. С. Марголін, П. К. Шмулевич, К. Р. Шохаль), які охоплювали і приватні заклади. З'являються праці, присвячені окремим навчальним закладам, зокрема Київським вищим жіночим курсам (Д. С. Марголін), Фребелівському педагогічному інституту (І. А. Сікорський, Є. А. Толмачев-

© Людмила Ломако

ська), Харківській гімназії (Н. А. Чеканов), Керченському, Київському, Полтавському, Харківському інститутам шляхетних дівчат (Д. І. Говоров, М. М. Захаренко, І. Ф. Павловський, Н. Г. Жебилєв), ювілейні видання, історичні хроніки, звіти з елементами аналізу і оцінки, публікації в періодичних виданнях. За радянських часів звернення до проблеми було в межах загальних досліджень історії розвитку освіти і педагогічної думки (В. Й. Борисенко, Е. Д. Днєпров, С. Ф. Єгоров, О. Ф. Іванов, Ф. Г. Паначін, О. І. Піскунов, Н. А. Філіппова), історії інтелігенції (В. Р. Лейкіна-Свірська, Н. А. Шип), жіночої освіти (І. Г. Малінко, О. М. Титова). В 1960-х рр. з'являється спроба дати комплексний аналіз принципів діяльності, що вирізняють приватні навчальні заклади від державних, виділити їх характерні риси і роль у розвитку педагогічної думки, вдосконаленні процесу навчання (М. В. Михайлова). В сучасний період кількість досліджень історії приватних навчальних закладів зростає, що пояснюється появою нових таких закладів і активізацією їх діяльності. Це підкреслює актуальність нашої розвідки.

Метою пропонованої студії є вивчення поглядів сучасних авторів щодо змісту, методів, форм педагогічної підготовки в приватних навчальних закладах Наддніпрянської України XIX – початку XX ст.

Соціально-економічні перетворення початку 1990-х рр. обумовили нові методологічні та концептуальні підходи до вивчення, аналізу і оцінки історичних фактів, подій та явищ, появу нових фундаментальних досліджень, у тому числі з історії освіти і педагогічної думки загалом, діяльності громадських і приватних навчальних закладів зокрема. Це відзначається і в історіографічному дослідженні історії педагогіки в Україні Н. М. Гупана[1]. Спроба визначити роль і місце громадських і приватних педагогічних навчальних закладів у розвитку освіти України зроблена в колективних монографіях «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.)» за редакцією М. Д. Ярмаченка[2], «Історія освіти і науки в Україні» О. Я. Пилипчука, О. Ф. Коновця, Л. П. Яресько[3], праці Д. Ю. Коржова «Розвиток системи вищої освітив Україні (кінець XIX – початок XX ст.)[4], Ю. М. Алєксєєва «Україна: освіта і держава»[5], Є. П. Степановича «Вища спеціальна школа на Україні кінця XIX – початку XX ст.»[6]. У розділі «Неурядові вищі навчальні заклади» «Нарисів історії школи та педагогічної думки…» за редакцією Е. Д. Днєпрова аналізуються основні типи громадських і приватних навчальних закладів, підкреслюється їх соціальна функція, що полягала в посиленні найбільш слабкої професійної ланки державної вищої школи: педагогічної, медичної, економічної; сприянні організаційним і методичним інноваціям; заповненні соціальної порожнини в складі учнів і студентів державних навчальних закладів[7]. Соціальні функції та принципи становлення системи приватної освіти в Україні, стан і перспективи розвитку приватного сектора національної системи освіти України, український варіант приватної вищої школи в об'єктиві часу аналізує В. І. Астахова[8]. Роль і місце громадської і приватної ініціативи в розвитку освіти України кінця XIX ст. розглядають І. А. Добрянський, В. В. Постолатій[9], приватну професійну освіту в дореволюційні часи – Ю. П. Голіцин[10], а передумови і причини появи, виникнення і основні етапи розвитку, характерні риси, специфічні функції та особливості громадських і приватних вищих навчальних закладів в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. досліджує Т. А. Удовицька[11]. Чільне місце в цих працях приділяється приватній педагогічній освіті. Але вони висвітлюють тільки деякі аспекти діяльності громадських і приватних навчальних закладів педагогічного спрямування, не охоплюють усієї сукупності таких навчальних закладів, поверхово або зовсім не вивчають історію їх виникнення і розвитку в українських землях. Переважає дослідження соціальних і економічних аспектів приватних навчальних закладів, недостатнім є дослідження їх інноваційної сутності.

Педагогічна підготовка в приватних і громадських навчальних закладах розглядається науковцями як невід'ємна складова системи педагогічної освіти дореволюційної доби, що доводять і сучасні історичні та історико-педагогічні дослідження. Так, Р. С. Гавриш та В. С. Лобурець у сумісній праці «Підготовка вчительських кадрів в Україні дорадянської доби» описують основні типи приватних педагогічних закладів, простежують основні тенденції й особливості розвитку, зміст, форми та методи діяльності, матеріально-технічне забезпечення[12]. І. П. Важинський висвітлює зміст та провідні тенденції становлення та розвитку педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні у 1862–1866 рр., особливості підготовки вчителя початкової та середньої школи, типи педагогічних навчальних закладів, які в більшості на той час були приватними[13]. Н. М. Дем'яненко в монографії «Загально-педагогічна підготовка вчителя в Україні» представляє ретроспективний логіко-системний аналіз процесу становлення, змісту, структури, теорії і практики загальнопедагогічної підготовки вчителя в Україні XIX – першої третини XX ст.»[14]. Цей процес автор ретельно досліджує і в приватних закладах, зокрема Вищих жіночих курсах, Київському Фребелівському інституті. Діяльність останнього детально висвітлює І. І. Пруд-

ченко[15]. Вона з'ясувала організаційно-педагогічні передумови, місце та роль Фребелівського інституту в системі вищої освіті України досліджуваного періоду, проаналізувала організаційну структуру, провідні тенденції і особливості розвитку, науково-педагогічну діяльність професорсько-викладацького складу. Приватному сектору в дошкільній педагогічній освіти на той час належала провідна роль. Особливості становлення та розвитку професійної підготовки фахівців з дошкільного виховання в Україні кінця XIX – початку XX ст. розглядають у своїх дисертаційних дослідженнях І. Г. Улюкаєва[16], С. С. Попиченко[17], Т. Б. Слободянюк[18].

В контексті освітньої проблематики XIX – початку XX ст. питання підготовки вчителів в приватних і громадських навчальних закладах розглядалися й іншими дослідниками. Окремі аспекти діяльності цих закладів висвітлено в дослідженнях У. Т. Кірєєвої щодо професійно-педагогічної підготовки вчителя початкової школи другої половини XIX – початку XX ст.[19], Л. П. Вовк – щодо історії освіти дорослих[20], О. М. Лук'яненко – щодо організації педпрактики в різних типах навчальних закладів України другої половини XIX – початку XX ст.[21], О. В. Попової – щодо розвитку інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в XX ст.[22], С. Т. Золотухіної – щодо вивчення засобів навчальної та науково-дослідної роботи[23], В. О. Вихрущ – щодо розвитку теоретико-концептуальних основ вітчизняної дидактики (друга половина XIX – початок XX ст.)[24].

Як зазначалося вище, ініціативу у відкритті нових навчальних закладів виявляли не тільки окремі приватні особи, а і органи громадського самоврядування, спілки, товариства. З огляду на це, дослідників нашої проблематики зацікавлять праці В. В. Курченко «Діяльність земств України в розвитку освіти (1864–1914 рр.)[25], Р. Л. Гавриш «Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр.»[26], де розкриваються загальні питання підготовки вчителів у земських гімназіях, на земських педагогічних курсах тощо. Розвиток земської педагогічної освіти в окремій губернії висвітлює в своїй праці «Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці XIX –на початку XX ст.) Л. В. Корж[27], а Л. Т. Рябовол – у дослідженні «Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)[28]. Зазначимо, що всі автори наголошують на прогресивному значенні освітньої діяльності земств, їх важливій ролі у популяризації педагогічної науки та досвіду.

Приватні і громадські навчальні заклади створювалися за активної участі інтелігенції, насамперед професорів і викладачів провідних вузів України. Кількісний і якісний аналіз професорсько-викладацького складу, цікаві оцінки щодо діяльності приватних навчальних закладів знаходимо у працях з історії інтелігенції. Так, Г. В. Касьянов у монографії «Українська інтелігенція на рубежі XIX – початку XX ст.: соціально-політичний портрет» приходить до висновку, що діяльність цих закладів сприяла збільшенню числа жінок у професіонально-спеціалізованій і демографічній структурі інтелігенції, обумовивши ще більшу її фемінізацію[29]. А Н. А. Шип у історико-соціальному нарисі «Інтелігенція на Україні (XX ст.)» зазначає, що саме за рахунок випускників громадських і приватних закладів, які в більшості були різночинцями, відбувалась демократизація інтелігенції[30]. Проблеми, соціальний склад, матеріальний стан студентів вищих приватних навчальних закладів аналізує Н. М. Левицька, вивчаючи історію студентства України на зламі XIX–XX ст.[31]. А на думку О. Є Іванова, який присвятив у своєму дослідженні історії студентства неурядових вищих навчальних закладів цього ж періоду цілий розділ, основу студентського контингенту громадських і приватних вишів складали вихідці з демократичних верств суспільства, жінки, представники національних меншин, студенти, виключені з університетів за участь у політичній діяльності, оскільки при прийомі в державні виші діяли станові обмеження[32].

Виокремлюють науковці проблеми історії та особливості розвитку приватної жіночої педагогічної освіти. Долучаються до проблеми в межах дослідження історії жіночої освіти в Україні С. О. Алексієнко, В. В. Тригубенко[33], вищої жіночої освіти – О. О. Драч[34], В. Є. Орлова[35], вищої жіночої освіти на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку XX ст. В. В. Павлова[36]. Досліджуючи діяльність жінок в громадському житті України кінця XIX – першої половини XX ст., М. Д. Богачевська-Хом'як виділяє об'єктивні і суб'єктивні чинники, що вплинули на виникнення громадських і приватних Вищих жіночих курсів[37].

Щодо нашої проблематики слід звернути увагу на дослідження з історії розвитку освіти та педагогічної думки в окремих регіонах України. Ці процеси на Харківщині досліджують авторські колективи на чолі з І. Ф. Прокопенко[38] та В. І. Євдокімовим[39]. Тенденції розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. вивчає Ю. А. Надольська[40]. Особливості підготовки вчителя в гімназійних педагогічних класах висвітлено в дослідженні Т. В. Лутаєвої «Теорія і практика організації освіти учнів в гімназіях Харкова другої половини

XIX – початку XX ст.»[41], а на педкурсах – в науковій розвідці В. Л. Попової «Естетична підготовка вчителів у діяльності педагогічних курсів Слобожанщини (кінець XIX – початок XX ст.)[42].

Отже, сучасні науковці активно долучалися до вивчення становлення і розвитку приватної педагогічної освіти в українських землях XIX – початку XX ст. Посилення уваги пояснюється активним розвитком і переосмисленням значущості в сучасному суспільстві приватних навчальних закладів, і педагогічних зокрема, потребою в залученні історичного досвіду до пошуків шляхів і способів їх реформування. Значення цих закладів дослідники вбачають в демократизації, фемінізації студентства, якісних змінах в професійній підготовці вчителя. Однак, сучасні наукові розвідки не охоплюють усієї сукупності приватних начальних закладів педагогічного спрямування, фрагментарно висвітлюють історію їх виникнення і розвитку в Україні, в основному приділяють увагу соціальним і економічним аспектам їх діяльності, лише торкаються специфіки та інноваційної сутності цих закладів. Перспективи вивчення проблеми пов'язуємо з розширенням кола наукових видань, дослідженням періодичної преси.

---

[1] Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. – К., 2002. – 224 с.

[2] Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси (X – початок XX ст.) / Гончаренко С. У. та ін. За ред. М. Д. Ярмаченка. – К., 1991. – 384 с.

[3] Пилипчук О. Я., Коновець О. Ф., Яресько Л. П. Історія науки та освіти в Україні. – К., 1998. – 79 с.

[4] Коржов Д. Ю. Розвиток системи вищої освіти в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). – Вінниця, 1996. – 26 с.

[5] Алєксєєв Ю. М. Україна: освіта і держава (1987–1997). – К., 1998. – 110 с.

[6] Степанович Е. П. Высшая специальная школа на Украине конца XIX – начала XX в. – К., 1991. – 99 с.

[7] Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР конца XIX – начала XX вв. / Э. Д. Днепров и др. – М., 1991. – С. 137.

[8] Приватная высшая школа в объективе времени: украинский вариант. / В. И. Астахова и др. – Харьков, 2000. – 462 с.

[9] Добрянський І. А., Постолатій В. В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX ст.). – Кіровоград, 1998. – 143 с.

[10] Голицин Ю. П. Частное профессиональное образование в дореволюционной России // Эксперт. 2000. – С. 24–29.

[11] Удовицька Т. А. Основні етапи виникнення і діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. // Вчені записки Харківського гуманіт. ін.-ту «Нар. укр. академія». – Харків, 2000. – Т. 6. – С. 146–153.

[12] Гавриш Р. Л., Лобурець В. С. Підготовка учительських кадрів в Україні дорадянської доби // Наукові записки психол.-пед. ф-ту Полтавського педінституту. – Полтава, 1997. – Ч. 1. – С. 47–52.

[13] Важинський І. П. Становлення та розвиток педагогічної освіти в Центральній і Східній Україні (1802–1866 рр.): Дис. … канд. пед. наук. – Полтава, 2002. –204 с.

[14] Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.). – К., 1998. – 328 с.

[15] Прудченко І. І. Київський Фребелівський педагогічний інститут в системі вищої освіти України (1907–1920 рр.): Дис. … канд. пед. наук. – К., 2005. – 201 с.

[16] Улюкаева И. Г. Становление и развитие дошкольного педагогического образования в Украине (1905–1941 гг.): Дис. … канд. пед. наук. – К., 1993. – 197 с.

[17] Попиченко С. С. Розвиток теорії і практики дошкільного виховання в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Дис. … канд. пед. наук. – К., 1998. – 197 с.

[18] Слободянюк Т. Б. Становлення та розвиток професійної підготовки фахівців з дошкільного виховання в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Дис. … канд. пед. наук. – К., 2000. – 183 с.

[19] Киреева У. Т. Профессионально-педагогическая подготовка учителя начальной школы России второй половины XIX – начала XX вв.: Дис. … канд. пед. наук. – М., 1990. – 216 с.

[20] Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні: Нариси. – К., 1994. – 228 с.

[21] Лук'яненко О. М. Професійна спрямованість педагогічної практики майбутніх учителів (історико-пед. аспект) // Педагогіка та психологія: Зб. наук. пр. Вип. 17. – Харків, 2001. – С. 116–121.

[22] Попова О. В. Розвиток інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в ХХ ст.: Дис. … д-ра пед. наук. – Харків, 2001. – 468с.

[23] Золотухіна С. Т. Підготовка майбутніх учителів до науково-дослідної та методичної роботи // Засоби навчальної та науково-методичної роботи. Вип. 2. – Харків, 1997. – С. 38–42.

[24] Вихрущ В. О. Розвиток теоретико-концептуальних основ вітчизняної дидактики (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. … д-ра пед. наук. – К., 2001. – 38 с.

[25] Курченко В. В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864–1914 рр.): Дис. … канд. іст. наук. Харків, 1997. – 183 с.

[26] Гавриш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр.: Дис. … канд. іст. наук. – Полтава, 1998. – 196 с.

[27] Корж Л. В. Освітня діяльність земств Харківщини (в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.): Дис. … канд. пед. наук. – Суми, 1999. – 190 с.

[28] Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. … канд. пед. наук. – Кривий Ріг, 2001. – 20 с.

[29] Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 33.

[30] Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (ХХ ст.): историко-социальный очерк. – К., 1991. – С. 17.

[31] Левицька Н. М. Студенство України на зламі ХІХ–ХХ ст. // Історія України. 1998. – № 17. – С. 23–34; № 19. – С. 45–56.

[32] Иванов А. Е. Студенчество России: конец ХІХ – начало ХХ вв.: социально-историческая судьба. М., 1999. – С. 189–195.

[33] Алексієнко С. О., Тригубенко В. В. З історії жіночої освіти в Україні // Відродження. 1998. – № 4. – С. 33–42.

[34] Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російські імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси, 2011. – 532 с.

[35] Орлова Е. И. Высшее женское образование в России // Alma mater. 1999. – № 3. – С. 36–40.

[36] Павлова В. В. Вища жіноча освіта на Слобожанщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Науковий вісник Харківського держпедуніверситету. Історичні науки. Вип. 2. – Харків, 1999. – С. 73–80.

[37] Богачевська-Хом'як М. Д. Жінки в громадському житті України (1884–1939). – К., 1995. – С. 46.

[38] Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Харківщині / Лозова В. І. та ін. За ред. І. Ф. Прокопенка. – Харків, 1992. – 335 с.

[39] Євдокімов В. І., Єльнікова Г. В., Корнілов В. В. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Харківщині. Харків, 1992. – 334 с.

[40] Надольська Ю. А. Тенденції розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): Дис. … канд. пед. наук. – К., 2012. – 262 с.

[41] Лутаєва Т. В. Теорія і практика організації освіти учнів у гімназіях Харкова другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. … канд. пед. наук. – Харків, 1998. – 20 с.

[42] Попова В. Л. Естетична підготовка вчителів у діяльності педагогічних курсів Слобожанщини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. … канд. пед. наук. – Харків, 2003. – 204 с.

В статье исследована современная историография истории становлення и развития частных и общественных педагогических учебных заведений в украинских землях ХІХ – начала ХХ в. При отсутствии комплексного исследования, проанализированы коллективные труды и монографии, обобщающие и тематические издания, которые освещают отдельные аспекты проблемы, определен их информационный потенциал.

Ключевые слова: педагогическое образование, частные и общественные учебные заведения, дореволюционная историография, советская историография, современная историография.

The article is devoted to the modern historiography of the history of becoming and development of private and public pedagogical educational institutions in the Ukrainian lands of the XIX – the beginning of the XX century. In the absence of a comprehensive study, collective works and

monographs, generalizing and thematic publications that cover particular aspects of the problem are analyzed, and their information potential is determined.

Keywords: pedagogical education, private and public educational institutions, pre-revolutionary historiography, soviet historiography, modern historiography.

Наталя ПАСІЧНИК
Кропивницький

ВПЛИВ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Є. Ф. КАНКРІНА НА РОЗВИТОК ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

У статті проаналізовано вплив наукових досліджень і фінансових заходів міністра фінансів Російської імперії Є. Ф. Канкріна (1823–1844 рр.) на розвиток фінансово-правової думки. Фінансово-економічні ідеї, викладені у наукових працях «Про військову економіку під час війни і миру» (1820 р.), «Світове багатство, національне багатство та економіка держави або спроба нового погляду на політичну економію» (1821 р.), склали підґрунтя його комплексної фінансової діяльності, метою якої було зростання добробуту підданих через врівноваження зростаючих державних потреб і фінансових інтересів населення.

З'ясовано, що практична реалізація цієї програми відбувалася через оптимізацію доходів і витрат державного бюджету, стимулювання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, стабілізацію грошового обігу та інших заходів, що позитивно вплинули на тогочасне національне виробництво. Оцінено вплив науково-практичної спадщини Є. Ф. Канкріна на подальший розвитку фінансово-правової науки як самостійної наукової сфери. Подано критичний аналіз окремих теоретичних ідей і фінансових заходів Є. Ф. Канкріна, що знайшли відображення у наукових працях викладачів фінансово-правових дисциплін університетських центрів Наддніпрянської України.

Ключові слова: фінанси; фінансова політика; державний бюджет; податкова система; мито; тариф; грошова реформа; срібний монометалізм.

Значне коло питань фінансово-правої науки було дискусійними у період її інституціоналізації як самостійної сфери наукового пізнання, а розвиток фінансового господарства, вдосконалення структури фінансового управління об'єктивно стимулювали наукові й прикладні розвідки з цієї проблематики. З позицій дослідження становлення і розвитку фінансово-правової науки та основного її об'єкта дослідження – державного господарства, безперечний інтерес становить вивчення наукових розробок і практичної діяльності міністра фінансів Російської імперії Єгора Францевича (Георга Людвіга Даніїла) Канкріна (1774–1845 рр.), котра залишається предметом дослідницького інтересу науковців історичного, економічного і правознавчого напряму майже 190 років. Наявність дослідницького дисбалансу з приводу наукових праць Є. Ф. Канкріна і фінансових заходів як міністра фінансів зумовлюють актуальність з'ясування його впливу на становлення і розвиток фінансово-правової теорії і практики.

Різноманітні аспекти діяльності Є. Ф. Канкріна досліджували такі вчені, як А. Р. Аветісян[1], Г. О. Анікеєва[2], К. С. Бельський[3], Д. І. Ігнатенко[4], К. Мондей[5], В. В. Небрат[6], В. М. Орлик[7], В. В. Хохуляк[8], Ш. Мухамедіна[9], В. Є. Юровський[10] та ін. Втім, наукова спадщина Є. Ф. Канкріна вивчається у загальному контексті розвитку фінансово-правової думки.

Метою даної статті є визначення впливу наукових праць і практики фінансової діяльності Є. Ф. Канкріна на розвиток фінансово-правової науки.

Є. Ф. Канкрін став першим міністром фінансів, який мав університетську освіту (він вивчав камеральні та юридичні науки в Гессенському та Марбургському університетах (Німеччина), і єдиним міністром фінансів Російської імперії, що перебував на цій посаді 21 рік. Також, Є. Ф. Канкріна від його попередників відрізняє те, що він мав наукові праці, котрі склали підґрунтя його фінансової діяльності та відіграли значну роль в процесі становлення фінансово-правової думки Російської імперії. Перша наукова праця Єгора Францевича «Про військову економіку під час війни і миру» (1820)[11] була присвячена функціонуванню економіки держави в період військових дій та міжвоєнні періоди. І саме в цій праці Є. Ф. Канкрін визначає, що фінансова політики держави повинна бути комплексною, формуватися з урахуванням об'єктивних господарських реалій; її мета – зростання добробуту підданих через врівноваження зростаючих державних потреб і фінансових інтересів населення[12]. 1821 року Є. Ф. Канкрін у дослідженні «Світове багатство, національне багатство та економіка держави або спроба нового погляду на політичну економію» (в історичному огляді заходів міністерства фінансів ця

© Наталя Пасічник

праця називається «Всесвітнє багатство, національне багатство и державне господарство»[13]) виклав свої фінансово-економічні ідеї, котрі можна розглядати як програму його фінансового управління[14]. Також, для викладання лекцій з фінансової науки цесаревичу Олександру Миколайовичу, 1838 р. Є. Ф. Канкріним було підготовлено «Стислий огляд російських фінансів», де розглядалися всі сторони тогочасного державного і земського господарства[15]. Сам Канкрін часто повторював, що протягом своєї служби на посаді міністра фінансів він залишався прихильником однієї економічної системи[16]. Основні ідеї Є. Ф. Канкріна були пов'язані з податковою системою, системою грошового обігу та фінансовим управлінням. Щодо податкової системи, то Єгор Францевич вважав, що: а) податкова система формується не планомірно, а змінюється під впливом різноманітних об'єктивних і суб'єктивних факторів, а податкова ставка не повинна бути занадто високою; б) необхідно уникати нових податків, оскільки вони можуть бути ще гіршими, ніж старі, а краще удосконалювати існуючі; в) натуральні податі й натуральні повинності незручні й неефективні, проте можуть бути вигідними для підданих і для казни в «напівкультурних» країнах, до яких він відносив і Російську імперію; г) недоцільно в системі оподаткування враховувати станову диференціацію; д) непрямі податки повинні домінувати над прямими, а серед прямих податків основним є земельний. В системі грошового обігу й фінансового управління категорично висловлювався проти: псування монет, емісії паперових грошей (окрім крайніх випадків, викликаних військової необхідністю), державних боргів і штучного збільшення торговельних капіталів. При знеціненні паперових грошей припускав, що доцільно їх не погашати, а попередньо фіксувати, тобто девальвувати; а зменшувати кількість паперових грошей не через займи, а шляхом збережень, відчуження державного майна в приватні руки і введення особливих податків[17]. На думку В. О. Лебедєва, з парадоксів Є. Ф. Канкріна найбільшої критики зазнали його погляди стосовно приватних банків і залізничної справи, проти яких він виступав[18].

Обійнявши посаду міністра фінансів Є. Ф. Канкрін чітко визначив свої зобов'язання, котрі систематизував і оприлюднив більш ніж через 20 років в книзі «Нариси політичної економії і фінансії» (1845 р.), що на думку самого автора була не наукової працею, а викладом його власних поглядів[19] і заповітом нащадкам[20]. Фінансово-правові питання розглядалися в третій частині цієї праці, й, відповідно, можна виділити, які складові Є. Ф. Канкрін відносив до фінансово-правової науки на той час – це державні доходи і витрати, державний борг, фінансове управління і фінансовий контроль, організація касової системи. На думку Є. Ф. Канкріна міністр фінансів повинен: а) сприяти збільшенню національного багатства та стимулювати фактори, що сприяють його зростанню (розвиток наукового й практичного пізнання, використання наукових відомостей інших народів, розвиток технічних талантів нації); б) протидіяти необґрунтованому зростанню державних витрат; в) спостерігати за підлеглими свого відомства, їхньою кваліфікацією, освітою та моральними якостями; в) виважено ставитися до державного кредиту – «сентиментальной старой деве»[21].

Для оцінювання значущості фінансово-правових положень системи Є. Ф. Канкріна, що реалізовувалися в практичній його міністерській діяльності, необхідно враховувати складну політичну (смерть Олександра І і сходження на престол Миколи І, повстання декабристів) і фінансову ситуацію, в якій розпочиналася його діяльність. І. С. Бліох з посиланням на Є. Ф. Канкріна оцінює фінансовий стан держави на 1823 р. як несприятливий. Внутрішній добробут держави значно скоротився через наслідки війни 1812 р. і військових походів; митні тарифи 1816 р. і 1819 р., що були за своєю суттю далеко не фритредерські, негативно вплинули на розвиток промисловості, неготової до зовнішньої конкуренції; грошові надходження поступали дуже повільно; знизилася ціна на зерновий хліб; діяльність комерційних банків не стимулювала торговельні операції; публіка не довіряла казенним установам внаслідок неакуратності платежів. Також спостерігалася значна нестабільність в системі грошового обігу, через необґрунтований випуск асигнацій, що призвело до зниження цінності паперових грошей і зростання вартості всіх предметів споживання. Зловживання внаслідок лажа скорочували боргові зобов'язання й викликали ажіотаж серед населення[22].

Вищевідзначені загальнотеоретичні фінансово-економічні ідеї Є. Ф. Канкріна, знайшли своє прикладне застосування у підготовленому ним огляді за 1826 р. для імператора Миколи І. У зв'язку з тим, що витрати на утримання держави не повинні призводити до надмірного обтяження й зубожіння народу, то Є. Ф. Канкрін визначає такі першочергові заходи. 1. Необхідно уникати нових запозичень, особливо закордонних, не збільшувати масу асигнацій, не вводити нових податків, зберігати державний кредит. 2. Поліпшувати існуючі джерела доходів. 3. Стимулювати різними засобами внутрішню і зовнішню торгівлю та продуктивність виробництва.

4. Зменшити зловживання, скоротити кількість чиновників та поліпшити їхній стан. 5. Вдосконалити звітність, зменшити казнокрадство. 6. Скоротити кількість надлишкових відомостей та прискорити їхнє просування по інстанціям. 7. Сформувати запас капіталу на випадок війни, щоб уникнути нового випуску асигнацій. 8. Покращити стан і управління казенними селянами; розселити малоземельних, вдосконалити землеробство й стимулювати розвиток селянських промислів. 9. Підвищити ефективність функціонування гірничої, лісової, суконної та інших галузей[23]. З переліку цих заходів, можна визначити, що Є. Ф. Канкрін в фінансово-економічних відносинах був прихильником меркантилістських підходів і пропонував різноманітні протекціоністські заходи щодо національного товаровиробництва. Проте, Єгор Францевич вважав, що гармонійних фінансово-правових відносин між населенням і державою бути не може, через існування природних антагонізмів[24].

При аналізі практичної фінансово-правової діяльності Є. Ф. Канкріна на посаді міністра фінансів Російської імперії основну увагу приділимо таким напрямам державного управління фінансами як: бюджетне регулювання; митна політика; стабілізація грошового обігу й грошова реформа. Державному розпису доходів і витрат в процесі нормалізації фінансових відносин відводилося ключове місце, основною метою було скорочення дефіциту державного бюджету. Скорочення витрат державного кошторису досягалося зменшенням нецільових витрат міністерствами і головними управліннями, відшкодуванням відрахувань, а незначне зростання доходів в основному відбулося за рахунок зростання гербового збору, введення акцизу на тютюн, відновлення у великороських губерніях відкупної системи торгівлі алкоголем, митного і кредитного доходів. Відбулася стабілізація бюджетів міністерства внутрішніх справ, міністерства іноземних справ та ін.; збільшилися витрати на освіту, виплату державного боргу[25]. Незначне зростання загального обсягу бюджету (на 33% з 1823 р. по 1833 р) відбулося через відміну відсоткового боргу і припинення випуску асигнацій, що частково стабілізувало їхній курс і сприяло зростанню довіри суспільства до асигнацій як платіжного засобу. Посилення режиму ревізійного контролю (уніфікація форми рахунків, гербова нумерація бланків квитанцій та ін.) скоротило кількість посадових зловживань. Таким чином, Є. Ф. Канкріну вдалося покращити стан державного бюджету, проте основу податкової системи в часи Є. Ф. Канкріна становила архаїчна подушна подать, доходи бюджету від якої зростали внаслідок підвищення ставок оподаткування і поширення її на «інородців». Український історик В.М. Орлик, на основі вперше оприлюднених архівних документів з фондів ЦДІАК України, розкриває особливості фіскальної політики уряду Миколи І на Правобережжі України у другій чверті XIX ст., з яких видно наскільки жорсткою була позиція Є. Ф. Канкріна щодо забезпечення податкових надходжень до державної скарбниці (Канкрін пропонує застосовувати воєнну екзекуцію проти казенних селян як засіб боротьби з податковими недоїмками)[26].

Для збільшення доходів від процентних зборів і, відповідно, зростання доходної частини бюджету, з ініціативи Є. Ф. Канкріна була підготовлена гільдійська реформа, що передбачала реформування торговельно-промислового оподаткування, зміну прав купецтва, котрі входили в купецькі гільдії і надання селянам право займатися підприємницькою діяльністю наряду з міщанами та купцями. При обговоренні гільдійської реформи, М. М. Сперанський, І. В. Тутолмін, С. М. Салтиков та ін. не погоджувалися з надлишковою регламентацією торгово-промислової діяльності та її високим оподаткуванням і після внесення окремих змін, проект був затверджений Олександром І. Введена в дію реформа була Маніфестом від 14 листопада 1824 р.[27].

У сфері митного тарифного регулювання у той період було здійснено перехід від заборонної фіскальної політики до фіскально-протекціоністської охоронної політики. Спромагаючись поєднати з протекціонізмом традиційний фіскалізм російської митної політики, задля зростання митного прибутку, Є. Ф. Канкрін вбачав у митах ідеальний метод обкладання[28]. Митна політика спрямовувалася на захист національної безпеки – обкладання високим митом іноземних товарів і застосування невисоких вивізних мит, урахування кон'юнктури національного ринку і сприяння мануфактурній промисловості та землеробству. Митні тарифні ставки 1819 р. і 1822 р. були скореговані у бік відміни окремих заборонних статей. Основними заходами щодо митної політики були такі: зменшено кількість обмежень і знято окремі експортні мита (1825 р.); скорочено імпортні обмеження і збільшено імпортні мита (1830 р.); введено новий митний тариф і кодифіковано попередні заходи (1831 р.); скорочено обмеження щодо імпорту (1836 р., 1838 р., 1841 р.)[29]. Мито можна було сплатити срібними рублями і державними банківськими асигнаціями. З 1826 р. при сплаті мита рахували срібний рубль за три рубля шістдесят копійок асигнаціями, відповідно, якщо мито за пуд цукру складало 2 руб.

50 коп. сріблом або 9 руб. асигнаціями, то якщо було встановлено 3 руб 50 коп. асигнаціями казна втрачала б 25 коп. з кожного пуду цукру. Відповідно, високе мито на імпортний цукор стимулювало розвиток вітчизняного виробництва цукру, захищало інтереси купців та дозволяло отримувати доходів на 8 млн. рублів[30].

Для зменшення зловживань на митницях (приписки, контрабанда та ін.) Є. Ф. Канкрін за підтримки Миколи І поновив весь особовий склад митниці, а також, в системі митного документообігу задля виключення приписок ввів спеціальні форми зі штемпелем[31].

Державне управління фінансами за програмою Є. Ф. Канкріна, потребувало стабільності грошової системи. Перебуваючи на посаді міністра фінансів Є. Ф. Канкрін значні зусилля присвятив упорядкуванню грошового обігу й розв'язанню проблеми «зайвих грошей», які друкувалися в надлишку протягом 1800–1823 рр. для покриття різноманітних витрат і перекриття дефіциту державного бюджету. В 1801 р. асигнаційний рубль коштував 60-65 мідних копійок, у 1814–1815 рр., коли асигнацій було випущено вже на 830 млн. рублів, їх курс впав до 20 копійок сріблом, після знищення частини асигнацій на 1 січня 1818 р. їх ще залишалося в обігу до 800 млн. руб.[32]. З 1823 р. випуск нових і вилучення старих асигнацій було припинено, і їхня загальна сума, що складала 595 776 310 рублів залишалася незмінною до девальвації асигнацій у 1843 р.[33].

За ініціативи Є. Ф. Канкріна вводилися паралельні грошові знаки: золота, срібна, платинова і мідна монети. Відповідно, в грошовому обігу одночасно перебували паперові та металеві гроші, що провокувало існування лажу срібного рубля по відношенню до асигнацій. «Простонародний лаж» (паралельний обіг срібних і паперових грошей) виник ще внаслідок маніфесту від 9 квітня 1812 р. «Про введення одноманітного обігу державних банківських асигнацій»[34]. Термін «лаж» (від італійського «aggio») означав перевищення ринкової ціни валютного курсу, золота, срібла, векселів та інших цінних паперів над встановленим номіналом. Асигнації не мали незмінного визначеного курсу, їхній курс змінювався залежно від біржового лажу. Казенний курс коригувався залежно від ринкової кон'юнктури та співвідношення касової готівки асигнацій і монет. У трактуванні М. М. Сперанського, термін «лаж» використовувався як готівковий, так і борговий. При придбанні товарів за готівку лаж означав «ті відсотки, яким при платежі за товар сріблом, підвищують ціну срібла проти розмінної його ціни; а при платежі асигнаціями – це ті відсотки, котрі знижуються з ціни товару на асигнації»[35]. Паралельний обіг був суперечливим явищем фінансової сфери Російської імперії і призводив до того, що на територіях з рівнем економічного розвитку вище середнього по імперії в грошовому обігу домінувало срібло, а в губерніях з нижчим рівнем економічного розвитку переважали асигнації, що викликало протиріччя як економічні, так і політичні. Знецінені асигнації були вигідні боржникам, тому що здешевлювали їхні боргові зобов'язання, і надавали певні конкурентні переваги виробникам, особливо сільськогосподарської продукції, котрі могли успішніше збувати вирощенні зернові культури. Але, наявність паралельного обігу, не відповідало інтересам нової російської буржуазії, яка була зацікавлена в стабільній валюті.

З 1827 р дозволяються сплати до казни срібною монетою замість асигнацій, а з січня 1831 р. – срібною і платиновою монетами на будь-яку суму за курсом три рублі шістдесят копійок асигнаціями за кожний срібний рубль[36]. Чеканка монет із платини (з 1828 р.), що за рідкістю й вартістю не поступалася золоту і введення до грошового обігу золотої монети (з 1833 р.), що було пов'язано з розширенням добування золота, запропоновані Є. Ф. Канкріним для поповнення державної казни, сприяли виходу Російської імперії з фінансової кризи. З листопада 1833 р. усі платежі можна було здійснювати золотою, срібною і платиновою монетою, а також асигнаціями. Курс срібних і платинових монет було встановлено по курсу срібного рубля – 3 рублі 60 копійок асигнаціями, а золотих монет по 3 рублі 75 копійок асигнаціями[37]. Наступного року курс золотого рубля було знижено до 3 рублів 65 копійок. Поступово не лише податі і збори, а й усі платежі здійснювалися в монетах[38] та асигнаціях, і в структурі надходжень до казни поступово змінюється співвідношення між монетами і асигнаціями на користь монет. М. П. Кашкаров – член наукового комітету міністерства фінансів (1895 р.), автор наукових праць з проблем грошового обігу, наводить дані про надходження монет до державної казни: з 1811 р. по 1829 р. надходило, в середньому по 6 млн. асигнацій щорічно, причому надходження були нерівномірними; з 1829 р. по 1832 р. надходження асигнаціями складали 13,8 млн. щорічно; з 1833 р. надходження монет збільшується (дані представлені в таблиці 1).

Таблиця 1. Надходження до казни в монетах[39]

Роки	Надходження до казни в монетах (млн. руб. асигнаціями)		
	Всього	Податей	Мито
1832	12,6	2,2	1,5
1833	23,9	5,8	5,4
1834	25,8	7,3	8,2
1835	38,5	14,8	9,8
1836	38,0	17,3	11,5
1837	43,9	20,1	14,5
1838	58,2	22,2	18,0
1839	96,3	28,6	33,0

Збільшення кількості срібних монет в обігу зумовлено різноманітними чинниками, серед яких можна виділити такі: особисті запаси населення, котрі залучалися через нестачу готівки в умовах економічного зростання в країні; бажання населення розрахуватися знеціненими грошима через падіння курсу срібних монет порівняно з асигнаціями; надходження срібла з-за кордону через вищий відсоток по депозитам в російських банках і внаслідок позитивного сальдо торговельного балансу. Таким чином, певні вигоди від паралельного грошового обігу мала й держава, оскільки знецінювала проценти по кредитам і збільшувала державні запаси срібла без суттєвих зусиль, проте необхідність реформування грошового обігу була очевидною. Необхідно зазначити, що Є. Ф. Канкрін в усіх своїх теоретичних працях зазначав негативні наслідки використання асигнацій, оскільки вважав, що асигнації через відсутність фіксованого курсу призводять до коливання цін, зникнення монет з обігу, а також їх легко випускати для покриття дефіцитів бюджету[40].

У наукових дослідженнях щодо грошової реформи 1839–1843 рр., яку часто називають «грошовою реформою Є. Ф. Канкріна» можна виділити два основні підходи. Прихильники першого підходу вважали, що грошова реформа стала вінцем його кар'єри та найважливішим фінансовим програмним заходом Є. Ф. Канкріна після упорядкування державного бюджету, створення нагромаджень, очищення фінансової адміністрації від хабарників і казнокрадів, зростання добробуту населення і пожвавлення розвитку промисловості й торгівлі. Прихильники другого підходу, вважали, що Є. Ф. Канкрін був основним опонентом реформи грошового обігу, оскільки вважав, що існуюча система не мала суттєвих недоліків і, відповідно, не потребувала кардинального реформування. Втім, і перші, і другі визнають, що вона була проведена послідовно, обережно і з мінімальними затратами[41]. Ми не ставимо за мету дослідити аргументи перших і других, досить детально матеріали підготовки, проекти Є. Ф. Канкріна, М. С. Мордвінова, С. О. Грейга, М. М. Сперанського, К. Ф. Друцького-Любецького, дискусійні моменти щодо окремих положень проведення реформи висвітлені в різноманітних джерелах[42]. Але ми вважаємо, що Є. Ф. Канкрін доклав значних зусиль для успішної її підготовки і проведення. Його базові теоретичні погляди були покладені в основу грошової реформи, хоча з певними доповненнями і змінами, котрі виникли в процесі обговорення реформування системи грошового обігу. А з позицій дослідження становлення фінансово-правової науки, розвиток якої пов'язаний з розвитком державного господарства, грошова реформа цікавить нас як засіб стабілізації фінансової системи держави.

Грошова реформа здійснювалася в декілька етапів. Маніфестом від 1 липня 1839 р. «Про устрій грошової системи» основною платіжною монетою визначалася срібна (російської чеканки), а монетною одиницею ставав срібний рубль. На основі срібного рубля повинні були укладатися всі грошові угоди, вестися підрахунки державних доходів і витрат, здійснюватися

обороти кредитних установ тощо. Державні асигнації визначалися як допоміжні знаки цінності з курсом 1 срібний рубль = 3,5 рубля асигнаціями. Встановлювався курс золотої і мідної монет у співвідношенні: 1 срібний рубль = 0,097 золотого імперіалу = 16 (потім 32) рублів міддю[43]. Також створювалася депозитна каса, для зберігання срібної монети (з 1 січня 1840 р.). Замість срібла вкладники отримували білети депозитної каси при державному комерційному банку, котрі використовувалися як засіб платежу поряд зі срібною монетою у співвідношенні 1:1 на всій території імперії[44]. Депозитні білети були призначені лише для внутрішньодержавного обігу, відповідно їхнє переміщення через кордон було заборонено[45]. 1841 р. для розв'язку фінансових проблем, пов'язаних зі скорочення доходів державного бюджету у зв'язку з неврожаєм зерна у 1839 р. і 1840 р. було прийнято рішення про випуск нових грошових знаків – кредитних білетів на 30 млн. рублів сріблом[46]. Особливим указом було дозволено депозитним касам приймати злиткове золото і срібло, не нижче визначеної проби, з видачою за них депозитних білетів[47]. Таким чином у депозитних касах нагромаджувалися запаси металу, що на думку І. С. Бліоха, було продумано Є. Ф. Канкріним як захід для девальвації асигнацій у майбутньому[48] і встановлення металевого обігу в країні. Думка про створення металевого фонду для виправлення грошового обігу й обміну паперових грошей на монети була оприлюднена Є. Ф. Канкріним у вищеназваних його двох перших наукових творах, випущених ще до його призначення міністром фінансів, де він виступав як рішучий противник паперових грошей і вважав, що необхідність в них може виникнути лише в країнах з високою культурою, при значних обсягах грошових оборотів[49]. Є. Ф. Канкрін визначав паперові гроші як винахід новітнього часу, що є фіктивними знаками вартості; розглядав їх як розкрадання, тому що не можна підрахувати збитки окремих осіб[50].

Логічним продовженням попередніх заходів стабілізації грошової системи став Маніфест від 1 червня 1843 р. «Про заміну асигнацій та інших грошових представників кредитними білетами», згідно якому державні кредитні білети призначалися для: обміну асигнацій та депозитних білетів; видачі, за внесені в Експедицію, у вигляді вкладів золоту й срібну монети й злитки. Для обміну при Експедиції державних кредитних білетів, відкриття якої відбулося 1 вересня 1843 р., створювався постійний фонд золотої і срібної монети[51]. Цей Маніфест законодавчо завершив реформу грошового обігу, результатом якої було встановлення срібного монометалізму, що відповідало тогочасним загальносвітовим стандартам грошового обігу. Однак, процес реформування продовжувався, заміна різних грошових знаків державними кредитними білетами здійснювалася поетапно: з 1 вересня 1843 р. почався обмін депозитних білетів по банківським платежам, з 1 листопада 1843 – асигнацій, з 1844 р. – обмін асигнацій для приватних осіб. Обмін асигнацій здійснювався до 1851 р., а депозитних білетів – до 1853 р.

1844 р. граф Канкрін пішов у відставку за станом здоров'я. Схвальна офіційна оцінка діяльності Є. Ф. Канкріна як міністра фінансів не змінювалася з часів Миколи І і до радянського періоду. В ювілейному виданні до 100-річчя міністерства фінансів, виданого за редакцією відомого фахівця з фінансового права М. К. Бржеського зазначається, що Єгор Францевич свої таланти, свої життєві сили цілком віддав на служіння своїй другій батьківщині і корисною своєю діяльністю вплинув на державне господарство Російської імперії[52].

Серед науковців – викладачів фінансового права університетських центрів Наддніпрянської України такої одностайності не було. Наведемо основні ідеї окремих представників. Засновник київської школи фінансового права М. Х. Бунге (який займав посаду міністра фінансів протягом 1881–1886 рр.) відзначав талант, розум, силу волі та працездатність Є. Ф. Канкріна, схвально оцінював поновлення металевого обігу та стабілізацію цінності російського рубля, проте зазначав, що праці Є. Ф. Канкріна не можна вважати науковими дослідженнями, а лише нарисами розумного практика, а також – що характерною рисою його фінансового управління став застій, через особистісне сприйняття Росії як відсталої та ізольованої країни[53]. Фундатор одеської школи фінансового права І. І. Патлаєвський відмічав повний успіх Є. Ф. Канкріна в процесі стабілізації грошового обігу, втім вказував на відсутність суттєвих заходів для попередження зловживань кредитним обігом у майбутньому[54]. Його послідовник по кафедрі фінансового права Новоросійського університету С. І. Іловайський високо оцінював Є. Ф. Канкріна як науковця-фінансиста, видатного державного діяча, міністра фінансів, який проявив себе як людина бездоганної чесності, схвальної працездатності й сили характеру[55], не характеризуючи ніяких фінансово-правових заходів того часу. Схвальну оцінку грошової реформи, знаходимо в праці професора Київського університету А. Я. Антоновича[56].

Значну увагу аналізу фінансових заходів управління державним господарством за часів Є. Ф. Канкріна, надав професор фінансового права Харківського університету (а з 1911 р. – Петербурзького університету) П. П. Мігулін, виділивши в своєму дослідженні, присвяченому ро-

сійському державному кредиту[57] окрему главу під назвою «Епоха гр .Є. Ф. Канкріна»[58]. П. П. Мігулін у хронологічному порядку з використанням великого обсягу фактологічної і статистичної інформації розглянув заходи бюджетного регулювання, митної політики, грошово-кредитного регулювання і державний борг Російської імперії за часів Є. Ф. Канкріна. Характеризує Є. Ф. Канкріна як високоосвічену особу, заслуги якої були визнані в Європі (звання почесного члена Паризької академії наук), талановитого адміністратора, діяльність якого була пристосована до тогочасним умов імперського господарювання. Цифровий матеріал, яким оперує П. П. Мігулін, взятий з архівів Особової канцелярії міністерства фінансів (обсяги дефіциту державного бюджету, державні борги та ін.) суттєво відрізнявся від більш оптимістичної звітності Є. Ф. Канкріна і це дозволило П. П. Мігуліну написати, що «исключительный порядок и блестящее состояние русских финансов в министерство Канкрина не более как легенда, вовсе не подтверждаемая документальными данными…»[59], проте вважає несправедливим покладати на Є. Ф. Канкріна відповідальність за несприятливий стан фінансового господарства в умовах постійних державних військових витрат. П. П. Мігулін зазначає, що Є. Ф. Канкрін привів російські фінанси у задовільний стан і окремими заходами навіть сприяв розвитку вітчизняної торгівлі, промисловості, а разом із тим зростанню добробуту населення. Але харківський професор фінансового права слушно вважає, що «о нормальном развитии торгово-промышленной деятельности не могло быть и речи при существовании крепостного права, при господстве в нашем государственном строе бюрократических начал, в связи с полным отсутствием гласности, отсутствием надлежащей личной и имущественной судебной охраны, при полном произволе, царившем во всех отраслях центрального и особенно местного управления»[60]. Щодо грошової реформи, то П. П. Мігулін дотримується точки зору, що вона проводилася всупереч переконанням Є. Ф. Канкріна і включала як ефективні заходи, так і неефективні (кредитні білети витісняли срібні громіздкі рублі; незначний розмір розмінного фонду; обігу кредитних білетів не надано необхідної еластичності).

Таким чином, управлінська діяльність Є. Ф. Канкріна за часи його перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії ґрунтувалася на розробленій ним системі державного управління, що знайшла відображення в його наукових працях. Практична реалізація цієї програми відбувалася через оптимізацію доходів і витрат державного бюджету, стимулювання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, стабілізацію грошового обігу та інших заходів, що позитивно вплинули на тогочасне національне виробництво. Критичний аналіз наукової і практичної спадщини міністра фінансів Є. Ф. Канкріна сприяв подальшому розвитку фінансово-правової науки як самостійної наукової сфери.

---

[1] Аветисян А. Р. Деятельность Е. Ф.Канкрина в оценке отечественных историков // Вестник ТИ им. А. П. Чехова. – 2016. – № 1. – С. 301–306.

[2] Аникеева А. А. Роль графа Е. Ф. Канкрина в финансовой науке. // Финансы и кредит. 2008. – № 44 (332). – С. 62–66.

[3] Бельский К .С. Финансовое право: наука, история, библиография. Монография. – М., 1995. – 208 с.

[4] Игнатенко Д. И. Административно-правовой статут министерства финансов России, правовое регулирование деятельности министров финансов // «Черные дыры» в российском законодательстве. – 2012. – № 3. – С. 106–108.

[5] Мондэй К. Национальная идентичность и экономическая наука: Е. Ф.Канкрин в русском общественном сознании. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 5. – 2014. – Вып. 3. – С. 86–112.

[6] Небрат В. В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні. Монографія. – К., 2013. – 584 с.

[7] Орлик В. М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – К., 2006. – Число 13. – Част.2. – С. 97–110.

[8] Хохуляк В. Граф Е. Ф. Канкрин и отечественнная наука финансового права середины XIX в. // Закон и жизнь. – 2013. – № 10/3. – С. 226–229.

[9] Мухамедина Ш. Уроки реформ: министр финансов Е. Ф. Канкрин и его оппоненты. // Вестник финансового университета. – 2012. – № 5. – С. 62–71.

[10] Юровский В. Е. Министр финансов Е. Ф. Канкрин // Вопросы истории. – 2000. – № 1. – С. 140–145.

[11] Cancrin. Über die Militairökonomie im Frieden und Krieg und ihr Wechselverhältnisse zu der Operation. – St. Petersburg. – B. 1. – 1820.

[12] Cancrin. Über die Militairökonomie im Frieden und Krieg und ihr Wechselverhältnisse zu der Operation. – St. Petersburg. B. 1. – 1820. – С. 24–26.

[13] Министерство финансов. 1802–1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1–2. – СПб, 1902. – С. 193.

[14] Лебедев В. А. Финансовое право. // Золотые страницы финансового права. Т. 2. – М., 2000. – С. 104.

[15] Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов графа Е. Ф. Канкрина 1838 г. – СПб., 1880. – 161 с.

[16] Канкрин, РГИА. – Ф. 560. – Оп. 22. – Д. 98, 105.

[17] Cancrin. Weltreichtum, Nationalreichtum, und Staatswirtschaft, oder Versuch neuer Ansichten der politischen Ökonomie. – München, 1821.

[18] Лебедев В.А. Финансовое право. // Золотые страницы финансового права. Т. 2. – М., 2000. – С. 105.

[19] Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. – СПб., 1894. – 299 с.

[20] Лебедев В. А. Финансовое право. // Золотые страницы финансового права. Т. 2. – М., 2000. – С. 103.

[21] Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. – СПб., 1894. – 299 с.

[22] Блиох И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том I. – СПб., 1882. – С. 157–158.

[23] Там само. – С. 159–160.

[24] Cancrin. Weltreichtum, Nationalreichtum, und Staatswirtschaft, oder Versuch neuer Ansichten der politischen Ökonomie. – München, 1821. – С.162.

[25] Краткое обозрение российских финансов графа Е. Ф. Канкрина 1838 года. – СПб., 1880.

[26] Орлик В. М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – К., 2006. – Число 13. – Част. 2. – С. 97–110.

[27] Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXIX. № 30115. – С. 588–612.

[28] Морозов О. В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія. Дніпропетровськ, 2011. – С. 63.

[29] Шепелев Л. Е. Торгово-промышленные ведомства России в первой четверти XIX в. – СПб., 2000. – 432 с.

[30] Архив Государственного Совета. Том V. – С. 1–2.

[31] Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. – СПб., 1894. – 299 с.

[32] Блиох И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том I. – СПб., 1882. – С. 145.

[33] Там само. – С. 151.

[34] Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXII. № 25080. – С. 280–282.

[35] Боголепов М.И. Бумажные деньги. – Петроград, 1922. – С. 17.

[36] Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VI. № 4241. – С. 9.

[37] Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. Ч. 1. № 6562. – С. 651.

[38] Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. Ч. 1. № 6194. – С. 262–263.

[39] Кашкаров М. П. Денежное обращение в России. Историко-статистическое исследование. В 2-х т. – СПб., 1898. – Т. 1. – С. 21.

[40] Министерство финансов. 1802–1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1. СПб., 1902. – С. 197.

[41] Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1906): опыт историко-критического обзора. Т 1. 1769–1889. – Харьков, 1889. – С. 150.

[42] Блиох И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том I. – СПб., 1882. – С. 223, 225–228, 236–240; Судейкин В. Т. Восстановление в России металлического обращения 1839–1843: исторический очерк. М., 1891. – 80 с.; Божерянов И. Н. Граф Егор Францевич Канкрин, его жизнь, литературные труды и двадцатилетняя деятельность управления Министерством финансов. – СПб., 1897. – С. 181–186, 188–194, 201–221; Кашкаров М. П. Денежное обращение в России. Историко-статистическое исследование. В 2-х т. – СПб., 1898. – Т. 1. – С. 29–53; Гурьев А. Н. Денежное обращение в России в XIX столетии: исторический очерк. – СПб., 1903. – С 77–157; Мигулин П. П. Наша банковская политика (1729–1903). Харьков, 1904. – С. 41–50; Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1906): опыт историко-критического обзора. Т.1. 1769–1889. – Харьков, 1889. С. 138–157.

[43] Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XIV. Ч. 1. № 12497. – С. 600–602.

[44] Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XIV. Ч. 1. № 12498. – С. 602–603.

[45] Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XV. Ч. 1. № 13383. – С. 282.

[46] Там само.

[47] Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVI. Ч. 1. № 14266. – С. 118–119.

[48] Блиох И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том I. – СПб., 1882. – С. 227.

[49] Министерство финансов. 1802–1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1. – СПб., 1902. – С. 197.

[50] Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. – СПб., 1894. – С. 101–102.

[51] Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVIII. Ч. 1. № 16903. – С. 360–363.

[52] Министерство финансов. 1802–1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1. – СПб., 1902. – С. 199.

[53] Бунге Н. Х. Мысли графа Канкрина о бумажных деньгах // Русский вестник. Том 54. – М., 1864. – С. 361–365.

[54] Патлаевский И. И. Курс финансового права. – Одесса, 1885 – С. 249.

[55] Иловайский С. И. Учебник финансового права. 4-е издание. – Одесса, 1904. – С. 7–8.

[56] Антонович А. Я. Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты. – К., 1883. – 262 с.

[57] Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1906): опыт историко-критического обзора. Харьков, 1889–1907. – 606 с.

[58] Там само. – С. 89–163.

[59] Там само. – С. 89.

[60] Там само. – С. 92.

В статье проанализировано влияние научных исследований и финансовых мероприятий министра финансов Российской империи Е. Ф. Канкрина (1823–1844 гг.) на развитие финансово-правовой мысли. Финансово-экономические идеи, изложенные в научных трудах «О военной экономике во время войны и мира» (1820 г.), «Мировое богатство, национальное богатство и экономика государства или попытка нового взгляда на политическую экономию» (1821 г.), составили основу его комплексной финансовой деятельности, целью которой был рост благосостояния подданных через уравновешивания растущих государственных нужд и финансовых интересов населения.

Выяснено, что практическая реализация этой программы происходила через оптимизацию доходов и расходов государственного бюджета, стимулирование внутренней и внешней торговли, стабилизацию денежного обращения и других мероприятий, положительно повлиявших на в тот период национальное производство. Оценено влияние научно-практической наследия Е. Ф. Канкрина на дальнейшее развития финансово-правовой науки как самостоятельной научной сферы. Представлен критический анализ отдельных теоретических идей и финансовых мероприятий Е. Ф. Канкрина, нашедшие отражение в научных трудах преподавателей финансово-правовых дисциплин университетских центров Приднепровской Украины.

Ключевые слова: финансы; финансовая политика; государственный бюджет; налоговая система; пошлина; тариф; денежная реформа; серебряный монометаллизм.

The article analyzes the influence of the scientific research and financial measures of the Minister of Finance of the Russian Empire Ye. F. Kankrin (1823–1844) on the development of financial and legal thought. The main financial and economic ideas are outlined in the scientific papers «On the military economy during war and peace» (1820), «World wealth, national wealth and the economy of the state or an attempt at a new look at political economy» (1821), «A brief overview of the Russian finances» (1838), «The Essays on Political Economy and Finance» (1845) formed the basis of his financial activity. The purpose of this activity was to increase the well-being of people through balancing the growing state needs and financial interests of the population. The basic ideas of Ye.F. Kankrin on the state budget, tax system, money circulation system and government borrowings are defined.

It was clarified that the practical realization of this program was carried out through optimization of incomes and expenditures of the state budget, stimulation of domestic and foreign trade, stabilization of monetary circulation and other measures that positively influenced national production at that time. It was determined that the reduction of the state budget expenditures was achieved by the expense of reduction of non-targeted expenditures by ministries and head offices and through compensation of payments. And the growth of state budget revenues affected the conduction of the Guild's reform, protectionist customs policy, as well as the increase in stamp duty, the introduction of excise taxes on tobacco, the restoration of the wholesale alcohol trading system and credit income in the provinces. The basic theoretical views of Ye. F. Kankrin that were the basis for monetary regulation and monetary reform (1839–1843) are characterized. The main result of the monetary reform was the establishment of silver monometallism that corresponded to contemporary world standards of money circulation. The article estimates the influence of scientific and practical heritage Ye. F. Kankrin for the further development of financial and legal science as an independent scientific sphere. It gives the critical analysis of the certain theoretical ideas and financial measures of Ye. F. Kankrin, which were reflected in the scientific works of the teachers of financial and legal disciplines of the university centers of the Dnieper Ukraine – M. Kh. Bunge, I. I. Patlaevsky, S. I. Ilovaisky, P. P. Migulin.

Keywords: finance; financial policy; National budget; the tax system; toll; tariff; monetary reform; silver monometallism.

Антоніна МАКАРЕВИЧ
Київ

ВІДОБРАЖЕННЯ ПЕРСЬКИХ ТА ВІЗАНТІЙСЬКИХ СОЦІАЛЬНИХ УСТАНОВ В ІНСТИТУТІ ВАКФУ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті досліджується проблема відображення перських та візантійських соціальних установ в інституті вакфу Османської імперії. Проаналізовано організаційну структуру благодійних фондів Сасанідського Ірану та Візантійської імперії, а також визначено схожі та відмінні риси між ними та османськими вакфами.

Ключові слова: вакф, благодійність, Османська імперія.

Османська імперія через свою поліетнічність використовувала досвід підкорених держав та народів у формуванні своїх політичних та соціальних інститутів. Зрозуміло, що в період становлення держава не могла приділяти повної уваги всім сферам суспільного життя. Традиційно основні зусилля зосереджувалися на оборонно-військовій, економічній, правовій сферах тощо. Але при цьому османи прагнули дотримуватись соціальної справедливості в управлінні та складність соціально-етнічної структури не дозволяла їм створити нові соціальні інститути. Більше того, можна впевнено стверджувати, що і власного соціально-політичного досвіду тюрків не вистачало. З цієї причини вони перепрацьовують досвід тих держав, території яких повністю або частково увійшли до складу Османської імперії, – Візантії та Персії. Ясна річ, що стрижнем, навколо якого синтезувалися різні соціальні традиції, був іслам. Такою запозиченою соціальною інституцією став вакф, який приходить з арабо-мусульманської практики.

Систематичне і глибоке наукове дослідження джерел появи та становлення вакфу розпочалось на початку XX століття. У той час дослідники зосередили увагу на правових питаннях діяльності вакфів. Однак у другій половині XX століття турецькі історики відійшли від розгляду вакфу суто з правової точки зору і значно розширили коло питань, застосовуючи комплексний підхід. Завдяки цьому було звернуто увагу на різноманітні сфери застосування вакфу, а саме: економічну, соціальну, культурну тощо. Такий підхід поставив перед дослідниками нові завдання для розв'язання. Одним з таких питань, яке потребує вирішення, є вплив візантійсього та перського елементів на формування османського вакфу. Серед досліджень турецької історіографії, присвяених цій темі, заслуговують окремої уваги розвідки М. Чизакча[1], М. Ака[2], І. Акбулута[3]. Витоки ісламського вакфу були предметом досліджень французького вченого К. Каена[4] та британського іраніста М. Бойс[5], які проводили паралелі між мусульманським соціальним інститутом та перськими благодійними фондами. Значний внесок у дослідження цього питання вклала радянський історик А. Периханян. У своїй статті «Приватні цільові фонди у Давньому Ірані та проблема походження вакфу»[6] дослідниця висуває гіпотезу щодо впливу перських благодійних фондів на формування мусульманського вакфу. Проблему спільних і відмінних рис між вакфом і візантійськими благодійними закладами розглядав П. С. Хенніган[7]. Потрібно відзначти, що у світовій історіографії частіше за все розглядається вплив перських і візантійських елементів на формування мусульманського вакфу взагалі. Метою пропонованої статті є вплив зазначених джерел на особливості функціонування вакфу в Османській імперії.

Османська традиція внесла ряд змін у звичну ісламську систему вакфів. Передусім, сама назва «вакф» в османському понятійному апараті мала особливе трактування і використовувалася у двох значеннях. Перше – це соціально-економічне явище, тобто, майно, яке приносить дохід, а друге – це комплекс споруд, який утримувався коштом вакфу. Власне вакф є одночасно і доходами, і видатками. До видатків можуть належати мечеті, медресе, їдальні, лікарні, хамами, хани, кервансараї, фонтани з питною водою тощо. В Османській імперії вакф з'являється як величезний комплекс установ, який надавав безкоштовні послуги населенню. Говорячи про османські вакфи, не можна розділяти ці терміни, бо одне поняття не існувало без іншого. Це поєднання якраз є результатом синтезу тих джерел, які вплинули на формування основ вакфу Османської імперії.

© Антоніна Макаревич

Одним з найважливіших джерел формування інституту вакф*у* стали домусульманські уявлення, правова система і релігійні погляди персів. Зороастризм приділяв велику увагу ритуалам, частина яких супроводжувалась пожертвою їжі та напоїв померлим і нужденним[8]. Традиція вшановувати мертвих шляхом справляння певних обрядів вважалась надзвичайно важливою в перському суспільстві і сприяла покращенню посмертного існування людської душі. З цієї причини заможні люди засновували майнові і фінансові фонди для проведення ритуалів на свою честь після смерті. Завідували такими фондами, як правило, спадкоємці померлого, які відповідали за забезпечення виконання релігійних обрядів і церемоній[9]. Зороастризм заклав ідею про те, що кожен самостійно відповідає за свою душу, через що перси завжди піклувались про своє посмертне буття. Заснування благодійних фондів стало однією з форм проявів благочестивих намірів, опіки за душею засновника і членів його родини[10].

З приходом до влади Сасанідів традиція засновувати фонди з метою спасіння своєї душі не зникла. Зберігся збірник VII століття, в якому викладено реальні випадки із судової практики, під назвою «Книга тисячі судових рішень». У джерелі містяться статті, присвячені фондам «для душі», процедура заснування і функціонування яких дає можливість припустити, що саме ці іранські благодійні організації можна вважати джерелом запозичення окремих рис османського інституту вакфу. У «Книзі тисячі судових рішень» зазначається, що у фонд засновник передавав майно, яке він вважав за потрібне, доходи з нього йшли на утримання цього фонду, а також на виплату податків, утримання попечителя тощо[11]. Якщо засновник передавав у якості «основи» плодові дерева, то його ~~ці~~ плоди також належали фонду «для душі»[12]. Можна говорити про існування кількох обов'язкових умов для заснування фонду, які притаманні також і османським вакфам, а саме: наявність засновника і його волі перетворити своє приватне майно у фонд, і це майно має приносити дохід, з якого буде утримуватись фонд, а також наявність попечителя, який за певну плату буде опікуватись справами організації. Важливо відзначити, що з майна, яке передавалось у фонд, все одно виплачувались податки.

Вище було сказано про те, що ідея заснування вакфів в мусульманстві випливає з благодійної милостині закяту і садаки. Це означає, що мета створення вакфів мала бути благодійною. Іранські фонди «для душі» були гнучкішими і залежали в багатьох аспектах від волі засновника. Саме він визначав мету діяльності фонду: «(Якщо) він написав наступне: «Я оголосив про (передачу майна в якості фонду) для створення культових обрядів для душі», то (дохід з майна може бути використаний) лише для здійснення культових обрядів»[13].

Організація перських благодійних фондів передбачала випадки, коли засновник не вказував яким чином фонд має провадити діяльність. Людина, яка оголошувала про передачу майна у фонд «для душі» могла не вказувати характер його діяльності, а зробити це обов'язком попечителя або тієї особи, яка отримувала це майно у володіння. Саме вона вирішувала долю фонду на власний розсуд і самостійно визначала що буде більш доцільним і корисним для душі засновника[14]. Ця інформація є також свідченням достатньо широких повноважень попечителя: він розпоряджався доходами фонду і міг скеровувати його діяльність. За це попечитель отримував платню: «Якщо він заявив про (заснування цільового) майна «для душі» і на попечительство («володіння») одній особі (передав) і розпорядився, щоб відому частину плодів (=доходу) той, кому він (цільове майно) на попечительство передав, забирав собі»[15], а також міг залишати собі надлишковий дохід, який лишався після виплати обов'язкових витрат: «плоди (=дохід), які від цього вкладу залишаться у надлишку, будуть належати попечителям […]»[16].

Передане в іранські фонди «для душі» майно, так само як і в арабо-мусульманській традиції, не могло бути поверненим і відчуженим. У «Книзі тисячі судових рішень» зазначено, що річ, яка була віддана у фонд «від душі» з фонду «для душі» назад не отримувалася, тому що суть благочестя полягає у передачі «для душі»[17]. Майно не можна було продати чи передати іншій людині, відповідальність за що лежала на попечителі: «я оголосив річ (фондом, заснованим) «для душі» і передав її на попечительство Міхрену», то Міхрен, або інша особа, річ продати або передати не можуть, (і) лише плоди можуть продати, основу ж, на таких самих засадах, на яких вона йому дісталась, передати (іншому) він не має права, і вона має перейти до його родичів (на попечительство)»[18]. Таким чином, управління фондами «для душі» зосереджувалось в руках роду і передавалось у спадок. При цьому плату за опікування справами фонду отримував член родини засновника фонду, а потім – його нащадки. Тож родина не втрачала майно повністю, але позбавлялась права його продати чи передати іншій особі.

Існували випадки відсторонення від опіки у разі не належного виконання своїх завдань попечителем: «Якщо людина збиток, нанесений (фондовому) майну «для душі» і для здійснення культових обрядів (=літургій), яке йому дісталось на попечительство, відшкодує, тому що (по-

печительство) переходить по лінії споріднення («до родичів»)»[19]. Щоправда не до кінця зрозуміло хто саме відстороняв попечителя від виконання його обов'язків. Скоріше за все, такі функції були в компетенції родичів засновника фонду «для душі». Тим паче сім'я засновника була зацікавлена в тому, щоб попечителем залишався родич, який би діяв в їхніх інтересах, тому випадки заміни попечителя іншим шляхом, окрім успадкування цієї посади іншим членом роду, були вкрай рідкісними. Засновник фонду «для душі» ставив свого родича попечителем також з тієї причини, що в разі нестачі коштів на відправлення обрядів, попечитель мав закласти свої власні гроші: «Якщо приросту виявиться недостатньо на те, щоб можливо було здійснити на нього літургію повністю, то те, що підлягає здійсненню, якщо він виконає це буде (йому зараховано) як акт високої (релігійної) добродійності»[20]. У такий спосіб засновник сподівався, що його родич буде виконувати обов'язки опікунства належним чином і буде відповідально ставитись до волі засновника після смерті останнього, а також продовжувати проводити обряди навіть якщо фонд не приноситиме потрібного доходу.

Таким чином, цілком можна погодитись із думкою А. Періханян, що мусульманський інститут вакфу став рецепцією іранських фондів «для душі»[21]. З цього випливає, що розглянуті нами вище іранські фонди стали одним з головних джерел формування інституту вакфу. Це також означає, що мусульманство, яке прийшло разом із завоюванням арабами Ірану, не було інструментом викорінення давніх традицій персів. Звичаї, устрій життя, правові норми, культура Ірану були адаптовані і підпорядковані ісламським догмам. Цей факт лише підтверджує гіпотезу про те, що вакф з'являється близько VIII–IX століття. Арабам не була знайома традиція заснування благодійних фондів, разом з мусульманством вони отримали практику рекомендованої милостині, яка спрямована на діяльність однієї особи на благо конкретних людей, але не великих груп осіб. Інститут вакфу, який постав у VIII–IX століттях, з'явився в результаті синтезу приписів Корану (зокрема, милостині у вигляді закяту і садаки), звичаєвих традицій суспільства Аравії, яка наклалась на сприйняття арабами соціально-культурних надбань Стародавнього Ірану.

Розвинена у перському суспільстві благодійність за часів мусульманства продовжувала широко застосовуватись на ниві соціальної політики. У «Сіасет-наме. Книга правління вазіра XI століття Нізам ал-Мулька», автор приділяє велику увагу значенню благодіянь для розвитку держави. Тож благодійна діяльність стала інструментом державної політики, що відображається у писемних пам'ятках. У вигляді повчань і різноманітних історій автор «Сіасет-наме» ставить за мету підсумувати досвід попередніх очільників на ниві державотворення і створити власні образи держави та правителя. Як прихильник традиціоналістських поглядів Нізам ал-Мульк створює ідеальний образ володаря. Далеко не останнє місце серед якостей, якими має володіти правитель, займає добре ставлення до населення: «він дав йому усе, що належить царям; гарну зовнішнісь, добру вдачу, справедливість […] прихильність і милосердя до народу, вірність у виконанні обітниці і обіцянок […] постійну благочинність, гарне відношення до бідних, добросердя і привітність до слуг, уміння оберігати народ від гнітителів»[22]. Потрібно відзначити, що Нізам ал-Мульк був перським державним діячем, але служив візиром у тюрків-сельджуків. Він передавав перську державну традицію тюркам, яку потім запозичили османці. Таким чином, османці переробили досвід персів не в чистому вигляді, а через призму тюркських традиційних уявлень.

Розвиток традиції благодіянь персів також знаходить своє підтвердження у цьому виразі: «Треба прагнути, наскільки можливо, творити добро, творити справедливість народу, здійснювати благодіяння»[23]. Неодноразово у творі автор підкреслює важливе значення благих справ на користь суспільства, підкреслюючи, що «благодіяння є добро»[24]. Також в XI столітті вийшла з рамок приватної ініціативи і почала інкорпоровуватись у систему державного управління, використовуватись як інструмент впливу на населення, створення позитивного іміджу правителя, а також вирішення соціальних проблем. Поза сумнівом, іранські традиції соціальних фондів запозичувалися тюрками, а потім і османами, через Сельджуцький султанат.

Із другою половини XX століття не припиняється дискусія щодо відображення візантійських соціальних установ в інституті вакфу Османської імперії. Сучасні історики А. Сінгер та Дж. Р. Бернс розглядають візантійський чинник як один з ключових у розвитку системи вакфів. На думку А. Сінгер, благодійна діяльність у Візантійській імперії у формі фондів під назвою «piae causae» була поширеним явищем і спрямовувалась, головним чином, на заснування в Константинополі та інших містах імперії монастирів, церков, лікарень, а також притулків для бідних, паломників і нужденних[25]. Прихильником думки про значний вплив візантійської традиції на формування вакфів є також Дж. Р. Бернс. Дослідник вважає, що між благодійними фон-

дами Візантійської імперії і мусульманськими вакфами можна провести аналогії, які є свідченням впливу християнської традиції на ісламську[26]. Схожим є те, що перед засновником була поставлена обов'язкова для виконання умова про те, що майно не можна було продавати або передавати третій стороні. Також фонди засновували з релігійною метою, часто в ім'я Господа і Церкви[27]. Завдяки цьому по всій території Візантії, а особливо у таких великих містах, як Константинополь і Александрія, було закладено велику кількість церков, монастирів і благодійних об'єктів[28].

Можна погодитися з думкою дослідників, що у Візантійській імперії благодійні інститути були достатньо поширеним явищем. Існують свідчення про те, що до заснування подібних установ долучались правителі держави, заможні громадяни, які опікувались життям нужденних, а при монастирях будувались лікарні, постоялі двори для мандрівників, будинки для літніх людей, бані, пекарні тощо[29]. Це робить подібні установи схожими з вакфами. Однак не можна стверджувати, що мусульманські вакфи є спадковим інститутом візантійських благодійних установ.

Свідчення «Кодексу Юстиніана», які стосуються благодійних фондів Візантії, дають можливість говорити про невелику подібність з вакфами: «Нехай кожен, під час його смерті, має право залишити будь-яку частину свого майна, яку він вибирає для святої і поважної християнської громади, і нехай його розпорядження не будуть відкладені; Тому що немає нічого, на що люди мають більше права, ніж виконати свою останню волю, оскільки згодом вони не зможуть цього зробити»[30]. Наведений уривок засвідчує, що візантійські, а до того римські, фонди засновували задля релігійних потреб. Натомість мусульманські вакфи були спрямовані, в першу чергу, на задоволення потреб цивільного населення та меншою мірою пов'язане з інститутом Церкви. Окрім цього, існує ще кілька суттєвих відмінностей. Однією з них є те, що у Візантії до фондів передавали, головним чином, нерухомість і землі церкви, а до вакфів віддавали приватну нерухомість, яка приносила дохід[31]. Якщо говорити про приватне майно, то у Візантійській імперії від власності відділяли узуфрукт. В «Інституціях Юстиніана» під узуфруктом мається на увазі наступне: «Узуфрукт полягає в праві користування і отримання доходів з чужих речей без знищення їхньої сутності. Саме право є правом на річ; з її знищенням має зникнути і саме право»[32]. Однак ми не можемо вважати візантійський узуфрукт підґрунтям для виникнення вакфу з огляду на відсутність благодійної мети його створення.

Таким чином, у нас є підстави вважати, що дискусія в історіографії щодо впливу візантійського чинника на формування мусульманських вакфів є виправданою. Причинами так вважати є існування ряду відмінностей між вакфами і візантійськими фондами, а також географічна віддаленість Візантійської імперії і центру виникнення та розвитку мусульманства. На нашу думку, вплив візантійської традиції на формування вакфу був більш відчутним на територіях Османської імперії. На момент XIV століття, коли вакфи вперше почали засновувати у державі османців, останні вже мали досить довгу історію стосунків з візантійцями. А після 1453 року, коли було завойовано Константинополь і візантійські чиновники почали з'являтись на державних посадах Порти, вплив візантійців на творення османської культури став ще помітнішим. Потрібно враховувати, що вакф османського зразка, формування якого припадає на XIV–XV століття, суттєво відрізняється від класичного мусульманського[33]. З огляду на це, доцільно говорити про вплив візантійської культури благодіянь на творення традицій саме османської, а не мусульманської благодійності.

Отже, було встановлено, що в інституті вакфу Османської імперії є запозичення з перських та візантійських соціальних установ. Можна стверджувати, що структура, мета заснування та порядок створення перських благодійних фондів «для душі» є надзвичайно схожою з вакфами Османської імперії. Від візантійської практики було взято менше, але сама ідея будувати великі комплекси із надання безкоштовних послуг суспільству була запозичена з візантійських доброчинних закладів. Відображення характерних рис перських і візантійський благодійних установ у вакфах Османської імперії зробило унікальним цей інститут.

---

[1] Çızakça M. Awqaf in history and its implications for modern islamic economies // Islamic Economic Studies. – 1998. – Vol.6. – № 1. – P. 43–73.

[2] Ak M. Vakıf Kurucusu Bir Hanım: Mihrimah Sultan // Vakıflar Dergisi. – 2006. – Özel sayısı. – S. 78–87.

[3] Akbulut İ. Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi // Vakıflar Dergisi. – 2007. – № 30. – S. 61–72.

[4] Cahen C. Les peuples musulmans dans l'histoire médiévale. – Damas: Presses de l'Ifpo, 1997. – 496 p.

[5] Boyce M. The pious Foundations of the Zoroastrians // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. – 1968. – № 31. – P. 270–289.

[6] Периханян А. Г. Частные целевые фонды в Древнем Иране и проблема происхождения вакфа // Вестник древней истории. – 1973. – № 1. – С. 3–25.

[7] Hennigan P. The Birth of a Legal Institution: The Formation of the Waqf in Third-century A. H. Hanafi Legal Discourse. – Leiden-Boston: Brill, 2004. – 245 p.

[8] Boyce M. The pious Foundations of the Zoroastrians // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. – 1968. – № 31. – P. 270

[9] Ibid. – P. 272.

[10] Периханян А. Г. Частные целевые фонды в Древнем Иране и проблема происхождения вакфа / Анаит Георгиевна Периханян. // Вестник древней истории. – 1973. – № 1. – С. 3.

[11] Сасанидский судебник. «Книга тысячи судебных решений». Пер. А. Периханян. – Ереван, 1973. – С. 99.

[12] Там само.

[13] Там само. – С. 100.

[14] Там само.

[15] Там само. – С. 101.

[16] Там само. – С. 100.

[17] Там само. – С. 102.

[18] Там само. – С. 103.

[19] Там само.

[20] Там само. – С. 104.

[21] Периханян А. Г. Частные целевые фонды в Древнем Иране и проблема происхождения вакфа // Вестник древней истории. – 1973. – № 1. – С. 17.

[22] Сиасет-Намэ. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька / пер. Б. Заходера – М.-Л., 1949. – С. 12.

[23] Там само. – С. 81.

[24] Там само. – С. 149.

[25] Singer A. Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem – Albany: State University of New York Press, 2002. – P. 84.

[26] Barnes J. An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire. – Leiden: Brill Academic Publishers, 1986. – P. 15.

[27] Ibid.

[28] Ibid. – P. 13.

[29] Angold M. Church and Society in Byzantium Under the Comneni, 1081–1261. – Cambridge: The University Press, 2000. – P. 309.

[30] The Justinian Code from the Corpus Juris Civilis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://web.archive.org/web/20130727022718/http://www.freewebs.com/vitaphone1/history/justinianc.html.

[31] Hennigan P. The Birth of a Legal Institution: The Formation of the Waqf in Third-century A. H. Hanafi Legal Discourse. – Leiden-Boston: Brill, 2004. – P. 54.

[32] Институции Юстиниана. Перевод с латинского Д. Расснера. Под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова. (Серия «Памятники римского права») – М., 1998. – С. 99.

[33] Макаревич А. Етнічні особливості вакфу в Османській імперії // Етнічна історія народів Європи. – 2016. – № 49. – С. 20–26.

В статье исследуются проблемы влияния персидских и византийских социальных учреждений в институте вакфа Османской империи. Проанализировано организационную структуру благотворительных фондов Сасанидского Ирана и Византийской империи, а также определены схожие и отличительные черты между ними и османскими вакфами.

Ключевые слова: вакф, благотворительность, Османская империя.

In the article the influence of the Persian and Byzantine elements on the waqf`s formation is examined. The organizational structure of the charitable funds of Sasanid Iran and the Byzantine Empire are analyzed, also similar and distinctive features between them and Ottoman waqfs are determined.

Keywords: waqf, charity, Ottoman Empire.

Марина МИХАЙЛЕНКО
Київ

РОЗВИТОК ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЯ (1861–1882 рр.)

Здійснено аналіз розвитку виборчого права Королівства Італія протягом перших двох десятирічь після завершення його об'єднання в єдину національну державу. Охарактеризовано основні положення виборчого законодавства, що діяло та той час, та його вплив на реалізацію населенням країни свого права на забезпечення представницького народовладдя та формування влади в королівстві. Розглянуто основні тенденції реформування виборчого законодавства протягом визначеного періоду. У результаті дослідження показано, що надмірна «зацензурованість» виборчого законодавства та його незмінність протягом двох десятирічь після об'єднання країни призвели до того, що вплив на обрання влади королівства мало тільки близько 2% населення. Ухвалення у 1882 році нового виборчого закону, що передбачав зменшення вікового та майнового цензу при збереженні освітнього, сприяло збільшенню цього показника до 6,9%. Водночас глибокі відмінності у рівні освіти і життя населення у різних частинах королівства призвели до суттєвої диспропорції у доступі до виборчого права мешканців одних регіонів у порівнянні з іншими. Розподіл відбувся по лінії місто-село та північ-південь.

Ключові слова: Королівство Італія, виборче право, «історично праві» та «історично ліві» уряди, об'єднання Італії.

У контексті аналізу політики перших урядів Королівства Італія після об'єднання, спрямованої на розбудову єдиної національної держави, окремий інтерес представляє еволюція виборчого законодавства. Фактично, виборчий закон після Конституції є ключовим законодавчим актом країни у політичній сфері. Інститут виборів був та залишається головним інструментом як доступу політичних сил до влади, так і забезпечення впливу населення країни на формування та реалізацію основних пріоритетів державного розвитку країни. Тож, аналіз його трансформації дозволяє зрозуміти характер усієї політичної системи, що розбудовується.

Хоча тема розвитку виборчого права Королівства Італія після об'єднання країни була предметом досліджень багатьох італійських науковців (Пієра Луіджі Балліні, Ораціо Фокарді, Рафаеле Романеллі, Едоардо Кучініелло та багатьох інших), у вітчизняній історичній науці немає ґрунтовних праць, присвячених цій тематиці.

Метою цього дослідження є аналіз розвитку виборчого права Королівства Італія протягом перших двох десятирічь після об'єднання країни, та його вплив на формування влади.

На початку 1861 року перший етап об'єднання Королівства Італія на чолі з Савойською династією в єдину національну державу підходив до свого логічного завершення. Перед керівництвом країни постало завдання щодо легалізації отриманої влади. З цією метою були організовані перші загальнонаціональні вибори. З огляду на те, що Сардинське королівство, модель якого було взято за основу новоствореної держави, було конституційною монархією, члени верхньої палати парламенту – Сенату призначалися пожиттєво королем. Тоді як нижня палата парламенту – Палата депутатів була виборчим органом. Вибори до неї відбулися 27 січня 1861 року, а вже 18 лютого новообраний парламент зібрався на своє перше засідання. 17 березня 1861 року Сенат та Палата депутатів ухвалили закон королівства, яким Віктора Еммануїла II проголосили Королем Італії. Ця дата стала відліком існування нової держави на Апеннінському півострові.

Вибори 1861 року були проведені на підставі Закону № 4385 від 31 жовтня 1860 року, в основу якого був покладений відповідний законодавчий акт від 17 березня 1848 року Сардинського королівства з деякими змінами від 20 листопада 1859 року. Таким чином, Савойська династія автоматично поширила законодавство, що діяло у його королівстві, на територію всієї об'єднаної Італії.

© Марина Михайленко

Перший парламент об'єднаного королівства, що нараховував 443 депутати, був обраний на основі мажоритарної виборчої системи. З цією метою на території королівства було створено 443 одномандатні округи. Перший виборчий закон об'єднаної Італії мав багато обмежень та встановлював статевий, віковий, податковий, майновий, освітній цензи. На виборах могли голосувати виключно чоловіки старші 25 років, які щорічно сплачували податки у сумі 40 лір та володіли грамотою на початковому рівні. Автоматично до списків виборців потрапляли академіки, професора університетів, державні службовці, судді, прокурори. Крім цього, торговці також мали право голосувати, але тільки у разі, якщо вартість орендної плати, що вони сплачували Комуні (адміністративно-територіальна одиниця) за наймання житла, магазинів, складів тощо перевищувала б визначену Законом суму. При чому, її обсяг вварювався в залежності від кількості мешканців, які проживали у Комуні. Так, якщо жителів було менше 2500, то загальна сума оренди мала перевищувати 200 лір, якщо ж мова йшла про такі міста як Генуя – цей показник був більше 500 лір, у Турині та Мілані – більше 600[1].

Відповідно до ст.40 Альбертинського статуту – конституції Сардинського королівства від 4 березня 1848 р., що стала основним законом об'єднаного Королівства Італія, – депутатом міг бути обраний підданий короля, якому виповнилося 40 років, який користувався громадянськими та політичними правами та відповідав багатьом іншим критеріям, визначеним у Законі[2].

Такі достатньо жорсткі навіть на той час вимоги, що містилися у першому виборчому законі об'єднаного королівства, призвели до того, що до списків виборців у 1861 році було внесено тільки 418695 осіб з 25,756 млн. загального населення країни – тобто 1,6%, а проголосувало на виборах 239583 особи (дійсними були визнані 229760 бюлетенів). Таким чином, тільки 0,9% громадян об'єднаного королівства взяли участь в обранні першого парламенту країни. Переважну більшість депутатів склали представники професій, пов'язаних з юриспруденцією (194 з 443), а також заможні громадяни та знатні особи (106)[3].

За результатами виборів до влади прийшла так звана «історична права», що за винятком 1862 та 1867 рр., коли на півроку уряди формували представники «історично лівих», протрималася на чолі країни протягом наступних 15 років до 1876 року.

За цей період питання зміни виборчого законодавства не було пріоритетним у діяльності італійського уряду та відповідний проект закону жодного разу не розглядався парламентом країни. Це питання не було популярним й у політичному дискурсі всередині країни.

Водночас, доцільно відзначити коротку діяльність «Асоціації з вивчення пропорційного представництва», яка була створена групою із 13 інтелектуалів у 1872 році та проіснувала до 1875 року. Як випливає з назви асоціації, її робота зосереджувалася на створенні теоретичного підґрунтя для вироблення більш прогресивних форм пропорційного представництва всіх груп населення у парламенті країни. Не зважаючи на значні наукові доробки, здійснені членами асоціації та опублікованими у її спеціальному бюлетені, їм бракувало практичних дій. В результаті, по завершенню першого трирічного терміну фінансової діяльності, визначеного Статутом асоціації, вона припинила своє існування. Однак, її діяльність не можна вважати безрезультатною, адже саме з лав цієї Асоціації вийшли відомі політичні діячі Франческо Генала – майбутній міністр праці та Марко Мінгетті – майбутній голова уряду королівства, які пізніше представили свої проекти виборчої реформи на загальний розсуд та брали активну участь у реформуванні виборчої системи країни[4].

Після приходу до влади у 1876 році «історично лівих» питання змін до виборчого законодавства повернулося до порядку денного уряду. В суспільстві активізувалася відповідна дискусія.

Протягом декількох років до 1882 року, коли виборча реформа нарешті була схвалена, у парламенті країни обговорювалось декілька проектів відповідного закону. Серед них доцільно відзначити документ, підготовлений тогочасним міністром внутрішніх справ Ф. Кріспі (обіймав посаду протягом 1877–1878 рр.). Згідно з цим проектом, скорочувався віковий ценз виборців (винятково чоловіки) – з 25 до 21 року; вони мали володіти «загальною культурою» (писемні); удвічі зменшувалась також сума податків, яку мав щорічно сплачувати виборець.

Найбільш прогресивною пропозицією цього проекту закону, що протягом декількох років жваво дискутувалася у суспільстві, була заміна одномандатних виборчих округів на багатомандатні. Важливо те, що на той час виборчі округи збігалися з адміністративно-територіальними одиницями королівства, а вони у свою чергу суттєво відрізнялися за розмірами та кількістю виборців. Тож, на думку Ф. Кріспі, система багатомандатних округів сприяла б подоланню суттєвої диспропорції, що існувала між депутатами, які для того, щоб бути обраними до парламенту потребували тисячу голосів та тими, кому було достатньо тільки 100. Розбіжності між Ф. Кріспі та Головою Ради Міністрів А. Депретісом, пов'язані із забезпеченням громадського

порядку під час Конклаву у зв'язку зі смертю Папи Пія IX (7 лютого 1878 р.) призвів до відставки міністра внутрішніх справ. За місяць у відставку пішов також і весь уряд на чолі з А. Депретісом, що було пов'язано з голосуванням у парламенті за кандидатуру голови Палати депутатів. Парламент відмовився підтримати запропонованого урядом кандидата Дж. Біянкері, що свідчило про його недовіру до всієї Ради міністрів. Таким чином, реформа виборчого законодавства Ф. Кріспі не отримала логічного завершення у вигляді ухвалення відповідного закону.

Наступний уряд на чолі з Б. Каїролі визначив це питання серед пріоритетних і новопризначений міністр внутрішніх справ Дж. Дзанарделлі взявся за підготовку не тільки відповідного проекту закону, а й визначення нових виборчих округів. Він, як і його попередник Ф.Кріспі, також запропонував знизити віковий ценз виборців до 21 року, при цьому освітній ценз залишався на рівні обов'язкової початкової освіти. У плані виборчої системи, Дж. Дзанарделлі віддавав перевагу голосуванню за виборчими списками. Виборчі ж округи він запропонував укрупнити у розмірі (від Комуни до Провінції), водночас обмеживши кількість депутатів, які мали б обиратися в одному окрузі, до 5. Ця спроба Дж. Дзанарделлі реалізувати реформу виборчої системи також залишилася безрезультатною з огляду на його відставку з посади міністра внутрішніх справ 19 грудня 1878 року. Водночас, напрацювання Дж. Дзанарделлі стали основою для подальшої роботи у цьому напрямку, яка увінчалася нарешті ухваленням у травні 1882 році відповідного закону.

Основними положеннями так званого «Закону Депретіса» (від імені прем'єр-міністра королівства А. Депретіса, який втрете очолював уряд під час ухвалення закону) стали такі: зниження вікового цензу до 21 року (для чоловіків); збереження освітнього цензу на рівні завершеної трирічної початкової освіти. При чому, у разі наявності документа про таку освіту, виборець звільнявся від майнового цензу, який, у свою чергу, зменшувався з 40 (відповідно до положень закону 1860 року) до 19,8 лір. Права голосу також зберігали такі верстви населення, як професори, викладачі, медики, адвокати, судді, прокурори, державні службовці, військові (які перебували на службі не менше 2 років та відвідували полкову школу). До участі у виборах допускалися орендарі земельних ділянок, розмір оренди яких сягав 500 лір щорічно, а також найманці житлового приміщення/офісу/магазину з орендною платою від 150 до 400 лір щорічно у залежності від чисельності населення селища/міста.

Як колись пропонував Ф. Кріспі, замість одномандатних виборчих округів були створені багатомандатні. Їхній перелік був затверджений королівським указом № 999 від 24 вересня 1882 р. та проіснував без змін до 1890 р. У цілому було створено 135 багатомандатних виборчих округів, на яких обиралося від 2 до 5 депутатів у залежності від чисельності населення[5]. Тож, пропорційна виборча система посіла місто мажоритарної.

На основі ухваленого закону у жовтні-листопаді 1882 року в королівстві були проведені парламентські вибори. У них взяла участь значно більша кількість виборців, включених до відповідного списку, у порівнянні з попередніми. Взагалі з 1861 по 1880 роки відбулося 7 парламентських виборів. Кількість виборців з першого голосування у 1861 році збільшилася фактично на третину до 621896 під час виборів 16 травня 1880 року[6]. Це було пов'язано із приєднанням до королівства області Венето (1866 р.) та Рима (1871 р.) і відповідно збільшенням кількості населення країни. Водночас, відсоток виборців, які мали право обирати парламент, залишався виключно низьким – тільки 2,2% від всього населення країни.

Завдяки новому виборчому «Закону Депретіса» – насамперед, скороченню вікового та майнового цензу, цю ситуацію вдалося дещо покращити. До списків виборців на виборах 29 жовтня 1882 року потрапило 2017829 громадян королівства, що дорівнює вже 6,9% населення країни.

Водночас, збереження освітнього цензу разом з високим рівнем неграмотності в королівстві, призвело до того, що виборче право стало здебільшого прерогативою міського населення. Крім того, окреслилася тенденція щодо збільшення кількості виборців, що мешкали у північних регіонах країни у порівнянні з центром та півднем. Так, завдяки новому виборчому закону, кількість виборців в Лігурії зросла з 3,8 до 10,2 на 100 мешканців, у П'ємонті – з 2,7 до 9,5, в Ломбардії – з 2,2 до 8,3. У цілому в цих трьох областях королівства зосередилося 35,3% усіх виборців, хоча їхнє населення складало 27,4% від кількості усіх мешканців королівства. На центральні області припадало тільки 15,7% виборців. На півдні ця цифра дорівнювала 21,3%, на островах – 9,9%[7].

Цікавим є той факт, що під час обговорення проекту виборчого закону 1882 року у парламенті країни голосувалася також поправка щодо надання жінкам окремих категорій права голосу. Проти цього виступив особисто А. Депретіс, який в одному із своїх виступів у парламенті наголосив, що у жінок є «інші засоби впливу – більш ефективні за голосування»[8]. В цілому

проблема участі жінок у виборах після об'єднання королівства в єдину державу неодноразово ставала предметом дискусій в суспільстві. Це було пов'язано з тим, що до 1861 року в окремих державах, що існували на теренах Апеннінського півострову, зокрема в Ломбардії, Венето (які були частинами Австрійської імперії) та Великому герцогстві Тосканському окремі категорії жінок вже мали право голосу на місцевих виборах. Після створення Королівства Італія, в основу якого було покладено законодавство Сардинського королівства, жінки були позбавлені цього права, що викликало їхнє природне обурення. Непоодинокими були їхні спроби повернути собі право голосу, хоча б спочатку на місцевих виборах. Так, однією з провідних лідерів «суфражизького» руху в королівстві була Анна Марія Модзоні, яка готувала численні петиції до парламенту країни з цієї теми та створила наприкінці 70-х років XIX століття в Італії незалежну асоціацію «Лігу із захисту інтересів жінок». Водночас, з тих чи інших причин жінки не отримали право голосу в Італії аж до кінця Другої світової війни.

За результатами виборів 1882 року, що відбулися за новим виборчим законом, перемогли та зберегли владу «історично ліві», які одержали 39,8% голосів (331 місце з 508). «Історично праві» отримали 19% голосів (144 місця), «крайні радикали», серед яких республіканці та один соціаліст – 4,6% (33 місця). Більшість місць в парламенті (231 місце) обійняли представники професій, пов'язаних з юриспруденцією; дещо скоротилася, але не суттєво частка знаті (129); значну частину також склали військові (47)[9].

«Закон Депретіса» виявився «довгожителем» – він проіснував без суттєвих змін фактично 30 наступних років і відповідно до його положень після 1882 року було проведено ще 8 парламентських виборів.

Аналіз розвитку питання виборчого законодавства Королівства Італія у перші десятиріччя після об'єднання країни дає можливість зробити такі висновки.

Проведення в Королівстві Італія загальнонаціональних виборів протягом двох десятирічь після об'єднання на підставі «жорсткого» закону Сардинського королівства 1848 року призвів до того, що доступ до виборчого права мала мізерна частка населення країни. Безумовно, на той період часу виборче законодавство багатьох країн Європи містило багато обмежень. Водночас, у 60-70-х роках 19-го сторіччя саме Італія за показником кількості виборців до загального населення країни обіймала останнє місце. Це, у свою чергу, свідчило про надмірну «зацензурованість» її виборчого законодавства. Так, у найбільш «прогресивній» з цієї точки зору Франції на 100 жителів припадало 26,9 виборців, у Швейцарії – 22,55, Німецькій Імперії – 20,63, Данії – 15,4, Іспанії – 5,7, Португалії – 5,6, Королівстві Італія – 2,22[10].

Відсутність серйозних наробок проектів закону протягом правління «історично правих» урядів пояснюється, насамперед, більш невідкладними завданнями, що стояли на порядку денному новоствореної держави, та потребували негайного вирішення. Зокрема, йшлося про необхідність утримання ще досить слабкого королівства від розпаду, протидії сепаратистським тенденціям на півдні країни, подолання численних соціально-економічних проблем, забезпечення визнання новоствореної держави на міжнародній арені та убезпечення її від зовнішнього вторгнення.

Прихід до влади «історичної лівих», у передвиборчій програмі яких реформування виборчого законодавства було одним з головних пунктів, призвів до ухвалення у 1882 році нового закону. Він став кроком вперед порівняно з попереднім виборчим законодавством Сардинського королівства 1848 року. Водночас, до запровадження загального виборчого права ще було дуже далеко. Передбачене новим законом зменшення вікового та майнового цензу при збереженні освітнього, з одного боку, сприяло збільшенню кількості населення, які мали доступ до виборчого права, з іншого, – призвело по поглиблення поділу країни по лінії місто-село, північ-південь. Як влучно зазначив тогочасний провідний політичний діяч та юрист В. Орландо, зі впровадженням нового виборчого закону глибокі відмінності у рівні освіти та життя між різними частинами королівства призвели до парадоксальних змін – з точки зору виборчої системи Італія фактично стала жити у двох реальностях: загального виборчого права в одних регіонах та значно обмеженого в інших[11]. Такий стан справ залишився без змін протягом наступних трьох десятирічь до ухвалення у 1912 році нового виборчого закону.

Передбачена у законі 1882 року зміна виборчої системи з мажоритарної на пропорційну забезпечила також появу нових політичних сил в парламенті. Це поступово розширювало можливості впливу населення на формування та реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики країни.

[1] Decreto del Re Vittorio Emanuele. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://storia.camera.it/img-repo/ods/2013/06/25/CD1710000005.pdf. – С. 2–4.

[2] Statuto Albertino. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.quirinale.it/qrnw/costituzione/pdf/Statutoalbertino.pdf. – С. 5.

[3] Compendio delle statistiche elettorali italiane dal 1848 al 1934. – Roma, 1946, – T. 2. – C. 89.

[4] Agosta A. Le origini del movimento proporzionalista in Italia e in Europa con particolare riguardo alle associazioni sorte in Svizzera e Belgio. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace-roma3.caspur.it/bitstream/2307/4242/1/Le%20origini%20del%20movimento%20proporzionalista%20in%20Italia%20e%20in%20Europa%20con%20particolare%20riguardo%20alle%20associazioni%20sorte%20in%20Svizzera%20e%20Belgio.pdf. – С. 151.

[5] Regio decreto n. 999 del 24 Settembre 1882. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://storia.camera.it/img-repo/ods/2013/06/25/CD1710000007.pdf. – С. 56–77.

[6] Le statistiche elettorali italiane. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legislature.camera.it/_dati/costituente/documenti/ministerocostituente/p1_Vol1_7.pdf.

[7] Ballini P. L. La questione elettorale nella storia d'Italia. – Roma, 2003. – C.173, 177.

[8] Polara G. F. Voto alle donne, la storia di un calvario. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://tessere.org/2018/01/29/voto-alle-donne-la-storia-un-calvario/

[9] Statistica elettorale politica: elezioni generali politiche 29 ottobre e 5 novembre 1882. – Roma, 1883.

[10] Le statistiche elettorali italiane. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legislature.camera.it/_dati/costituente/documenti/ministerocostituente/p1_Vol1_7.pdf. – С. 70.

[11] Ballini P. L. La questione elettorale nella storia d'Italia. – Roma, 2003. – C. 177.

В статье проанализировано развитие избирательного права Королевства Италия в течении первых двух десятилетий после завершения его объединения в единое национальное государство. Охарактеризованы основные положения избирательного законодательства, которое действовало в тот период времени. Рассмотрены основные тенденции реформирования избирательного законодательства. В результате исследования показано, что чрезмерная «зацензурованность» избирательного законодательства и его неизменность в первые два десятилетия после объединения страны привели к тому, что избирательное право было прерогативой только 2% населения. Принятие в 1882 году нового избирательного закона, который предусматривал уменьшение возрастного и имущественного ценза при сохранении образовательного, способствовало увеличению этого показателя до 6,9%. В то же время глубокие различия в уровне образования и жизни населения в разных частях королевства привели к существенной диспропорции в доступе к избирательному праву жителей одних регионов по сравнению с другими. Водораздел произошел по линии город-село и север-юг.

Ключевые слова: Королевство Италия, избирательное право, «исторические правые» и «исторические левые» правительства, объединение Италии.

This research analyses the development of the electoral system in the Kingdom of Italy during the first two decades after the unification of this country into a single nation state. The paper describes main provisions of the electoral legislation in force at that time and its influence on the realization of the citizens right for a representative democracy and shaping the the government of the Kingdom. It also specifies the main tendencies of the electoral reform during the above-mentioned period. The research suggests that, excessive «censorship» of the electoral legislation and its invariability for two decades after the country's unification substantially limited the population's right to elect and be elected. Only 2% of population enjoyed this right. The adoption of a new electoral law in 1882, which provided for reduction of the age/property requirement while preserving educational qualification, contributed to an increase of this figure to 6.9%. At the same time, deep differences in the level of education of citizens in different parts of the Kingdom led to a significant imbalance in their access to electoral rights. The gap turned up along the cities-rural areas and north-south lines.

Keywords: Kingdom of Italy, electoral law, «historical right» and «historical left» governments, unification of Italy.

Наталія ПАПЕНКО
Євген ПАПЕНКО
Київ

ОТТО ФОН БІСМАРК ТА СТВОРЕННЯ ЄДИНОЇ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті досліджуються витоки, еволюція та особливості процесу створення єдиної Німецької імперії. Особливу увагу приділено історичній постаті XIX ст. – Отто фон Бісмарку. Його особистість, талант державного діяча і політика викликають неабиякий інтерес серед істориків, політологів, приваблюють до нього увагу багатьох науковців.

У статті розглянуто динаміку розвитку процесу створення єдиної Німецької імперії. Проаналізовано пріоритет такого об'єднання, яке було здійснено внаслідок династичних війн Пруссії з Данією, Австрією та Францією, що дозволило Німеччині стати однією з провідних країн Європи.

Ключові слова: династичні війни, «залізом та кров'ю», імперія, міжнародні відносини.

Підхід до вивчення історичної постаті Німеччини – Отто фон Бісмарка(1815–1898) може бути різний, так як діяльність імперського канцлера була багатогранною і одночасно суперечливою. Значний внесок у вивчення його діяльності внесли зарубіжні дослідники, такі як К. Каніс, Г. Зеебер, Е. Енгельберг, А. Палмер, І. Галкін, О. Єрусалімський, Ф. Ротштейн та ін. Вітчизняні науковці залучилися до розгляду політики О. фон Бісмарка детально і ґрунтовно наприкінці 90-х р. XXст. В працях С. Трояна, Л. Гончаренко, В. Гордієнко, Н. Папенко представлений аналіз зовнішньої, колоніальної політики Німеччини в роки канцлерства О. фон Бісмарка.

Мета статті: дослідити особливості стратегії та тактики О. фон Бісмарка, щодо створення єдиної Німецької імперії, що є ключовим комплексом висвітлення історії міжнародних відносин в цілому та розуміння суті подій процесів, що спричинили Першу світову війну.

Перша світова війна знищила значну частину того, що побудував імперський канцлер. Ціле покоління німців-істориків звеличувало мудрість, скромність, прозорливість державного діяча, а засоби масової інформації вихваляли його як сильну, вольову людину. В біографічних описах др. пол. XX ст. канцлер став з'являтися жорстоким диктатором. Відомий соціолог Німеччини Макс Вебер, який народився в роки правління Бісмарка і виріс в родині націонал-лібералів, знав усіх головних політичних діячів тих часів, виніс наступний вердикт канцлеру: «він залишив після себе націю, зовсім політично неосвічену...націю, що втратила політичну волю, чекаючи вказівки зверху великої людини, яка вказує політичне спрямування»[1].

Ніхто не може заперечувати його впевненості в політичному мисленні, проте дехто з істориків сумнівався в його моралі та в його намірах[2].Для німецьких патріотів, консерваторів О. фон Бісмарк людина, яка дала Німеччині, країнам Європи мир. Досить лише згадати, які міжнародні конфлікти виникли після його відставки. Для лібералів він – «лиха людина», агресор, який свідомо використовував війну як знаряддя політики. Вони мають на увазі війни Пруссії та Австрії з Данією (1864), з Австрією (1866) та Францією (1870–1871). Деякі називають канцлера ошуканцем, бо саме він запропонував проведення демократичних реформ, аби зберегти недемократичний прусський істеблішмент. Католицьке духівництво звинувачувало його за «Kulturkampf». Воно бачило в ньому «застарілого» прусського консерватора і монархіста, який зневажав свого імператора, а проте перейняв націоналізм ліберальної опозиції і дав Німеччині загальне виборче право, соціальне страхування. Ключ до його успіху лежав у дивовижному поєднанні сили і стриманості. Він досяг влади лише для того, щоб знезброїти своїх опонентів ретельно зваженими вчинками. Сучасники називали його деспотом, а він обрав більш близький до істини епітафій: «вірний німецький слуга кайзера Вільгельма І».

Для Бісмарка політика не була точною, підвладною логіці, наукою, а скоріше мистецтвом, вільним від догматичних обстежень. Канцлер мав властивість створювати хитроумні системи союзів та коаліцій. Це допомагало йому встановити міцний мир на який так довго очікували маститі європейські дипломати. Важливо й те, що його намагалися зрозуміти як прихильники,

© Наталія Папенко, Євген Папенко

так і суперники. Він вважав, що дипломатія повинна спиратися на реальність, оцінки дії держав та їх представників. Політична геніальність канцлера дозволяла йому знати наперед різні варіанти дій суперника. Тому йому вдавалося легко побудувати та реалізувати свої комбінації. Він ставив перед собою мету і досягав її, залишаючись майстром тонкої, дипломатичної гри. В міжнародних справах він ніколи не втрачав самовпевненості і міг перехитрити будь-якого дипломата і, головне, що в цьому йому ніхто не заважав. Генерал Лотар фон Швейніц наголошував, що диктатура Бісмарка мала просвітницький, позитивний вплив на маси, принижувала роль вищого істеблішменту, створювала простір для сильної тиранії[3]. Можливо він помилявся, бо диктатура завжди знищує тих, хто її насаджує. Таких прикладів в історії достатньо. В жовтні 1862 р. канцлер хвалився Курту Шльоцеру, як йому вдається переграваги усіх політичних лідерів в конфлікті щодо армії. У приватних, публічних виступах Бісмарк впливав на людей своїм шармом. Хільдегарда фон Шпітцемберг, яка більш 30 років знала Бісмарка, писала у своєму щоденнику, що «від цієї суперечливої людини віє з такою силою привабливістю, що кожного разу при зустрічі вона заслуховується ним»[4]. За описами Людвіга Бамбергера, «за густими вусами Бісмарка тільки частина обличчя. В його словах певна м'якість, на повних губах постійно присутня легка усмішка, але за цією зовнішньою доброчинністю відчувається властолюбство і сила, властива хижаку. Цей симпатичний посміхнений ротик може несподівано відкритися і поглинути співрозмовника. Виступаюче підборіддя, начебто перевернута чаша, повернута випуклим боком всередину. Погляд приязно недовірливий, блискуче холодний, рішуче налаштований на те, щоб завадити вам здогадатися, які думки та відчуття переживає та людина, поки він особисто не надолужиться поділитися з ними»[5]. Компроміс для нього ніколи не міг бути кінцевим результатом політичної боротьби. Це яскраво проявилося під час війни 1864 р. з Данією. Він повинен був перемогти, знищивши суперника, чи програти. На початку своєї кар'єри, а саме в прусському ландтагу, він продемонстрував, що при вирішенні проблем перевагу віддає конфлікту. 27 січня 1863 р. в одному із своїх перших парламентських виступів він казав, що конституційне життя – компроміси і коли вони порушуються, починаються конфлікти. І саме влада повинна розв'язати їх. Прусська система, яка була заснована на принципах свавілля, канцлером успішно використовувалася для зміцнення власної могутності і королівського абсолютизму. Проте ні Бісмарк, ні його наступники так і не змогли знайти засоби для збереження абсолютизму в дуалістичній законодавчій системі Німеччини. Починаючи з 1866–1890 рр. не припинялася спроба канцлера змінити структуру виконавчої влади, а саме розділити посади міністра-президента та рейхсканцлера і знову об'єднати. Зрозуміло, що перед ним завжди стояла проблема поєднання прусських та імперських інтересів. Спіткнувся Бісмарк на питанні адміністративного дуалізму, проявляючи надмірну прихильність до урядового декрету 1852 р, який, як він вважав, не дозволить королю радитися з міністрами без дозволу міністра-президента. У Другому Рейху (1871–1918) справами імперії керували статс-секретарі, підзвітні лише канцлеру. Проте деякі статс-секретарі спромоглися права прямого спілкування з канцлером. Таке право мав адмірал А. фон Тірпіц. Прусський дипломат граф А. фон Пурталес констатував, що Бісмарк з неповагою поводиться з партійними соратниками. Вони для нього «перекладні коні, на яких можна проїхати від однієї станції до іншої»[6]. Після відставки Бісмарка уся державна політика координувалася лише імператором Вільгельмом II.

З 1863 р. Бісмарк здійснив одну зі своїх блискучих політичних акцій: ввів загальне виборче право для чоловіків. Цим актом він хотів підірвати позиції німецьких князів, реальну владу яких він переоцінив. З іншого боку, він недооцінив роль електорату і, при завершенні своєї кар'єри, вже не міг користуватися підтримкою парламентської більшості без поступок, а компроміси він не любив. Імперський канцлер був не лише свідком, а й активним діячем багатьох вагомих історичних подій, як революцій так і війн у Європі. Він сам був організатором декількох війн, які сприяли створенню єдиної Німецької імперії. В організації та проведення війн з Данією, Австрією та Францією розкрився його талант як політика та дипломата. Ключ до його успіху лежав у дивовижному поєднанні сили і стриманості.

Політична історія Пруссії середини XIX ст. неможлива без О. фон Бісмарка, як і прусська військова думка неможлива без геніального генштаба фельдмаршала графа Хельмута Карла Бернхарда фон Мольтке (1800–1891), який підняв прусську армію на небачену висоту; генерал-фельдмаршала Альбрехта фон Роона (1803–1879).

Першим кроком до національної єдності німців стала війна Пруссії з Данією 1864 р. Як відомо, для будь-якої війни потрібен привід і, будучи стратегом, Бісмарк підійшов до вивчення цього питання здалеку. Власне історія питання герцогств Шлезвіг-Гольштейн була настільки заплутана, що розібратися в цьому, здавалося, не міг ніхто. От цією плутаниною і скористався

Бісмарк. З кінця XVIII ст. королі Данії робили спроби замінити особисту унію між Данією та герцогством Шлезвіг-Гольштейн підпорядкуванням. За рішенням Віденського конгресу 1814/1815 рр. Гольштейн, Лауенбург залишалися у володінні Данії, але, на відміну від Шлезвіга, входили до складу Німецького союзу. В пер. пол. XIX ст. у герцогствах розпочалася боротьба проти датського панування і була пов'язана з німецьким об'єднавчим рухом. Зовнішньо ця боротьба перетиналася з питанням престолонаслідуванням. Згідно із законами Данії, у випадку відсутності спадкоємця чоловічої статі, престол міг перейти по жіночій лінії. В Гольштейні право спадку передавалося по чоловічій лінії. Особливо гостро питання престолу виникло у 1848 р., коли помер король Данії Крістіан VIII, залишивши єдиного спадкоємця – Фредеріка VII. Після смерті Крістіана VIII в Європі почалася революція 1848–1849 рр., яка охопила і герцогство Шлезвіг-Гольштейн. В герцогствах був створений Тимчасовий уряд на чолі з принцом Августенбурзьким, який і претендував на престол. Тимчасовий уряд заявив про вступ герцогств до складу Німецького союзу, що і спричинило війну між Пруссією і Данією, яка закінчилась 2 червня 1852 р. Під тиском європейських держав Пруссія була змушена визнати у герцогствах довоєнний стан. Був встановлений порядок спадковості для Данії та герцогств. Спадкоємцем престолу міг бути претендент Данії – Крістіан Глюксбурзький. Велика Британія, Франція, Росія Лондонським протоколом 1852 р. санкціонували владу Данії над герцогствами, а 13 листопада 1863 р. в Данії була прийнята конституція, за якою Шлезвіг відходив до Гольштейна і приєднувався до Датського королівства. Одночасно зі смертю Фредеріка VII Августенбурзького (15.11.1863) була припинена основна гілка датської королівської родини і на престол країни повинен був сісти Крістіан IX Глюксбурзький. Натомість герцогства Шлезвіг-Гольштейн визнавали своїм володарем Фредеріка VIII Августенбурзького. Все це і стало причиною нового міжнародного конфлікту. Німці, які проживали на території герцогств і, яких підтримували німецькі держави, відмовились підкоритись Данії. Члени Німецького союзу, а саме Австрія та Пруссія, наполягали на відміні листопадової конституції і в грудні 1863 р. разом із саксонськими та ганноверськими військами окупували Гольштейн і князівство Лауебург (формально входило до Німецького союзу). Одночасно пруссько-австрійська коаліція розпочинає підготовку до війни з Данією. Щодо військової підготовки Пруссії, то ще у 1860 р. була проведена військова реформа. Згідно реформи скорочувався термін служби в ландвері з 14 до 9 років. Щорічно збільшувався призив до збройних сил з 40 до 60 тис. чол., з 2 до 4 років збільшувався термін служби у резерві. Тобто в результаті реформи зростала чисельність постійної армії та резерву. Для Бісмарка настали непрості часи. Він не міг контролювати військові дії в Гольштейні, тому 12 січня 1864 р. звернувся з проханням до генерала А. фон Роона слідкувати за військовими операціями. Крім того, Бісмарк мав подолати опозицію в парламенті, яка не бажала надавати кошти на війну. В своїй промові від 15 січня 1864 р. в ландтагу він заявив, що віддає перевагу законним фінансуванням, проте, якщо йому відмовлять, то він буде шукати фінанси в іншому місці. Крім того, він мав домогтися невтручання провідних країн Європи у війну. Ліберальний уряд Великої Британії прихильно ставився до Данії і не довіряв Бісмарку. Міністр закордонних справ Джон Прест вагався, прем'єр-міністр лорд Пальмерстон завіряв Данію, що можливо британці не залишать країну один на один з пруссько-австрійською коаліцією. Уряд Наполеона III обіцяв Пруссії нейтралітет, але за це наполягав на приєднанні до Франції території лівого берегу Рейну, проте Бісмарк в дуже делікатній формі спростував ці вимогу. Щодо Росії, то вона була на боці Пруссії. Крім того, суспільно-політична думка Європи була теж на боці суперників Данії. 16 січня 1864 р. уряди Австрії та Пруссії висунули, датському міністру закордонних справ фон Куааде, ноту про порушення Лондонської конвенції 1852 р. та вимогу скасувати листопадову конституцію. Данія ноту відхилила і тим самим спровокувала конфлікт. Що відбувалось у Пруссії? 25 січня 1864 р. король Пруссії Вільгельм I приймає рішення про розпуск непокірного парламенту, який відмовився затвердити бюджет на 1864 р. та займ у розмірі 12 млн талерів на війну з Данією. Стан німецьких збройних сил хвилював канцлера, незважаючи на те, що він був цивільною людиною і не міг значно впливати на театр військових дій. Проте його довірливі відносини з військовим міністром А.фон Рооном були єдиним надійним елементом в складному становищі канцлера. Військові дії розпочались 1 лютого 1864 р., коли пруссько-австрійські війська у кількості 60 тис. чол. при 158 гарматах під командуванням генерал-фельдмаршала Ф. фон Врангеля та принца Карла Перейшли кордон Шлезвіга. Датська армія генерал-лейтенанта Крістіана де Меца у кількості 38 тис. чол. при 277 гарматних стволів зайняла закріплені позиції біля р. Данневірк, але згодом змушена була відступити в Ютландію до укріплення Дюппель. Через тиждень союзні війська вступили на територію Данії і 11 березня 1864 р. уряди Пруссії та Австрії заявили про невизнання Лондонської конвенції 1852 р. 18 квітня 1864 р.

прусська армія почала штурм фортифікацій Дюппеля і після шестигодинної битви головна оборона датської армії була захоплена. Данія запросила перемир'я. Перемога прусської армії при Дюппелі посилила вплив Пруссії серед німецьких князівств, а з цим і канцлера. 24 квітня 1864 р. розпочала роботу Лондонська конференція, на якій делегація Австрії та Пруссії виступили за особисту унію Шлезвіг-Гольштейна з Данією. Проте остання поставилася до цього негативно. Тоді делегати від Австрії та Пруссії запропонували інше рішення: повне відділення герцогств від Данії та створення єдиної держави на чолі з герцогом Фредеріком VIII Августенбурзьким. Король Пруссії Вільгельм I висунув вимогу про вступ герцогств до Митного союзу, будівництво каналу, підписання військово-морської конвенції, Рендсбург мав стати федеральною фортецею, а Кіль – прусською морською базою. За таких умов Фредерік VIII ставав номінальним керівником прусського військового округу. Землі спадкоємця престолу вже були зайняті прусськими військами. Там вводились прусські закони, грошова одиниця. Канцлер Пруссії добре розумів, що австрійський варіант щодо кандидатури Фредеріка VIII зазнав поразки. До того ж термін перемир'я спливав 24 червня 1864 р. і зрозуміло, що повинні були відбутися військові дії, що потребували значних фінансувань. Тому, з приводу фінансів, у Пруссії король скликав Коронну раду, на якій зі звітом виступив міністр фінансів барон К. фон Бодельшвінг, наголосивши, що витрати на війну становитимуть 17 млн талерів. Тоді Бісмарк пропонує без затверджень обох палат парламенту удатися до займу. Ця пропозиція була порушенням конституції 1850 р. До того ж ніхто із депутатів не мав бажання бути інвестором війни. Тому засідання Коронної ради було припинено. 1 серпня 1864 р. Данія запросила мир, який і був підписаний 30 жовтня 1864 р. у Відні. Над Шлезвігом, Гольштейном та Лауенбургом встановлювався, так званий, кондомініум (спільне управління) Пруссії та Австрії. Проте за Гольштейнською конвенцією 1865 р. Пруссія отримала право на керівництво Шлезвігом, а Австрія – Гольштейном. Невелике князівство Лауенбург залишалося у складі земель Гогенцоллернів, так як його придбав за власні кошти король Пруссії. Данія поступалася землями на південь до кордонів Ютландії, островами Північнофризійського архіпелагу в Північному морі і Альсеном – у Балтійському. За умовами миру всі витрати війни покладали на населення приєднаних територій. Данія зобов'язувалася повернути захоплені нею німецькі торгові судна, а автрійсько-прусська коаліція – вивести свої війська з частини Ютландії, що залишилася за Данією[8]. І, як пише у своїх мемуарах О. фон Бісмарк: «Вільгельм I зауважив, що Пруссія зайняла положення гідне її історії, обіцяє їй в подальшому щасливе і славне майбутнє»[9]. Після завершення війни Бісмарк чітко проводить курс на встановлення повного контролю над захопленими провінціями, тим самим доводячи право Пруссії на гегемонію в Німеччині. Зрозуміло, що такі дії незабаром могли спричинити загострення відносин Пруссії з Австрією, бо остання теж виношувала «великонімецьку» ідею – створення єдиної німецької імперії під зверхністю Габсбургів.

План Пруссії полягав у тому, щоб звернутися з проханням до Баварії, посприяти передачі Гольштейна герцогу Августенбурзькому. Цю ініціативу підтримали члени Німецького союзу. Тому 29 травня 1865 р. прусський король скликає Коронну раду, де заявляє, що анексію герцогств вимагає німецька нація. Усе це говорило про те, що «не можна заперечувати існування антагонізму між Пруссією та Австрією. Не можна стверджувати, що Пруссія підкорилася Австрії чи навпаки. Народи не бажають цього. Якщо протримається така ситуація, то можливо вибухне революція. Доведеться шукати інший шлях»[10]. Другорядною державою в німецькому союзі Пруссія бути не бажала, тому її канцлер 8 квітня 1866 р. підписує таємний договір з Італійським королівством, яке було запеклим ворогом Австрії. У разі перемоги, Пруссія повинна була отримати німецькі території Австрії, а Італія – Венецію. Дотримуючись угоди, Італія оголосила війну Австрії. На час війни прусська армія нараховувала 600 тис. чол. Міста Гамбург, Любек і Бремен могли виставити 300 тис. чол. при 40 гарматах. Італія – 270 тис. чол. і 380 гармат. Союзниками Пруссії були 17 північнонімецьких держав. 2 червня 1866 р. Вільгельм I призначив керівника генштабу Х. фон Мольтке командуючим прусськими військами та надав йому право видавати накази від імені короля. Так, вперше була порушена традиція заснована Фрідріхом Великим, керувати армією повинен був лише король. Більше того, на Х. фон Мольтке покладали керування усіма бойовими операціями під час війни та військовим будівництвом в мирні часи. Генеральний штаб перейшов на цілодобовий режим служби. Кожен командуючий отримав наказ вести журнал бойових дій від першого дня мобілізації.

Австрійська монархія в політичному, економічному та військовому плані не була готова до війни. Вона була ослаблена невдалими війнами 1848–1849, 1859 рр., не володіла значними військовими ресурсами. Країна розраховувала на перемогу, підтримку своїх сателітів: Баварії, Саксонії, Ганновера, Шаумбург-Ліппе, Гессен-Касселя, Гессен-Дармштадта і навіть, Ліхтейн-

штейна. Збройні сили Австрії нараховували 585 тис. чол. при 1526 гарматах. Пруссія – 630тис. чол. при 148 гарматах. Австрія очікувала на затяжну війну, пасивні оборонні дії на перемогу. Проте, як показала війна 1866 р., можливості для цього у Дунайської монархії не було. За національним складом до монархії входили німці, угорці, чехи, словаки, югослави, італійці, трансільванці, румуни – представники різних вірувань. Цей факт негативно впливав як на формування збройних сил, так і на бойовий дух. В австрійській армії панувала недовіра до солдат інших національностей, тому мета війни Австрії не була для більшості вояків зрозумілою. За визначенням Бісмарка: «в австрійській армії є офіцери, але немає солдат». 10 червня Бісмарк запропонував німецьким державам, що входили до Німецького союзу, проект нової федеральної конституції, яка не розповсюджувалась на Австрію. Крім того, він запропонував розпустити німецький союз. Конфлікт між Пруссією та Австрією зростав. Бісмарк добре розуміє, що без допомоги європейських держав йому не вдасться створити єдину німецьку імперію. Тому, наступними кроками Пруссії – договір про нейтралітет з Францією. Однак, найбільше його хвилювало те, що в парламенті ліберали вороже поставилися до державних витрат на війну. Саме до цих подій відноситься крилата фраза канцлера, що «великі питання історії вирішуються не промовами, не більшістю, а залізом і кров'ю. Не на лібералізм Пруссії дивиться Німеччина, а на її силу». З небувалою активністю канцлер проводить мілітаризацію і в якості гасла для здійснення своїх планів, використовує заклик до національної єдності. І саме в цей час він знаходить кошти для війни. Їх надав президент акціонерного товариства залізниць барон Д. фон Оппенгейм у розмірі 28822500 талерів. 14 червня прусський представник у Франкфурті оголошує союзну конституцію не дійсною. 15 червня прусські представники в Ганновері, Дрездені та Гессен-Касселі оголошують про підтримку Пруссії. Так як Австрія в односторонньому порядку порушила конвенцію Бад-Гаштейн, Пруссія має право на володіння Шлезвігом-Гольштейном. 15 червня 1866 р. починається війна між Пруссією та Австрією, яка отримала назву «семитижневої». Союзниками Пруссії в цій війні були Італія та 17 дрібних північнонімецьких держав. Австрію підтримували переважно південні та центральні німецькі держави: Баварія, Баден, Ганновер, Вюртемберг, Саксонія та ін. Вирішальна битва війни відбулася 3 липня 1866 р. біля м. Кеніггрец (інша назва Садова) верхів'я Ельби під час якої Австрія отримала поразку. 26 липня 1866 р. Пруссія та Австрія підписали в Нікользбурзі прелімінарний мир на умовах, що Австрія повністю виходить із асоціації німецьких держав, визнає формування федерації північнонімецьких держав – Північнонімецького союзу[11], який був створений 10 серпня 1866 р. у складі 22 держав і був кроком на шляху національного єднання під зверхністю Пруссії. Держави півдня Німеччини отримали право незалежності та створили окрему конфедерацію. Відносини між північними та південними німецькими державами будувалися на основі взаємної домовленості. Австрія визнавала територіальні зміни в північних німецьких землях, поступалася Пруссії своїм правом на Гольштейн, сплачувала контрибуцію у розмірі 20 млн талерів та поступалася Італії Венецією. Офіційний договір, який встановлював мир, був підписаний у Празі 23 серпня 1866 р. Згідно з ним королівство Ганновер було Пруссією анексовано і стало її провінцією (20 вересня 1866 р.). У 1867 р. на Ганновер розповсюджувалася прусська конституція, а у 1884–1885 рр. прусська земельна реформа. Така ж доля спіткала Гассен-Кассель, герцогство Нассау, вільне місто Франкфурт-на-Майні. До Північнонімецького союзу ввійшли держави: Ольденбург, Мекленбург-Шверін, Ліппе, Брауншвейг, Гессен-Дармштадт, Вальдек, Заксен-Ангальт, ганзейські міста Гамбург і Любек. 21 жовтня 1866 р. до нової федерації приєдналася Саксонія. Одночасно Бісмарк намагався налагодити відносини з Баварією, Гессен-Дармштандтом, Вюртембергом, бо, як писав він у своїх мемуарах, «єдність Німеччини повинна відбутися без інших втручань, своїми власними національними силами»[12]. Щодо нейтралітету Франції у війні, то вона вимагала від Пруссії території на заході Німеччини, Саарбрюккен, Люксембург, баварський Пфальц. В принципі Бісмарк погодився на ці умови, але проти них був Вільгельм І. Така складна ситуація вказувала на можливість нової війни. І лише наполегливість прусських дипломатів змусила згасити конфлікт і що характерно, що перехід західних німецьких областей до Франції так і не відбувся. З політичної точки зору Австрія вже не була впливовою державою Європи. Відцентрові сили всередині монархії та національні рухи в Угорщині сприяли створенню дуалістичної Австро-Угорської імперії (1867) на чолі з Францом Йосипом Габсбургом (1848–1916), який 21 червня 1867 р. коронувався королем Угорщини.

Після війни 1866 р. король Пруссії не забув віддячити свого канцлера. Його нагородили орденом Чорного Орла, дарували титул графа, присвоїли чин генерал-лейтенанта і від парламенту – грошова нагорода. Тепер для Пруссії настав час приєднання південних німецьких земель до Північного союзу. Це було не просто здійснити, але Бісмарк знав як. Він усвідом-

лював, що інструментом майбутнього возз'єднання знову повинна стати війна, бо на цей раз здійснити свої плани, йому заважала Франція. Імперія Наполеона III мала чималу вагу та силу в європейській політиці, тому Бісмарку непросто було знехтувати її думкою. Окрім того, не варто забувати й те, що Франції було б набагато спокійніше мати слабкого сусіда, а не сильну Німеччину. Однак Наполеон III не врахував головного. Після створення Північнонімецького союзу німці відчули себе нацією і вже одне це зумовило результат війни.

В лютому 1867 р. керівники військових та дипломатичних установ Баварії, Бадена, Вюртемберга, Гессен-Дармштадта зібрались в Штутгарті на конференцію і на якій офіційно заявили про вступ до Північнонімецького союзу. Канцлер був дуже задоволений рішенням південних німецьких земель і тому був впевнений у перемозі над Францією. Щодо союзу Франції та Італії – вважав його нестабільним, проте Бісмарк дуже ризикував. Події розгорталися надто швидко, але не в Німеччині, Франції, а на Піренеях.

У вересні 1868 р. рішеннями національного плебісциту в Іспанії королева Ізабелла II втратила престол. У червні 1870 р. вона офіційно зріклася королівського титулу, виїхала до Франції, де і померла у 1904 р. Перед Іспанією виникло питання престолонаслідування. В історії цієї країни період з 1868–1873 рр. називають часом «встановлення демократичної монархії», періодом тісно пов'язаним з кризою династії Бурбонів. Серед іспанських генералів був амбіційний президент ради міністрів – маршал Хуан Прім. В жовтні 1868 р. він звернувся до членів ради міністрів з проханням знайти кандидатуру на заміну королеві. Агенти іспанського уряду довгий час безуспішно намагалися підібрати кандидата на престол в королівських родинах Іспанії, Португалії, Франції. І, нарешті, навесні 1869 р. генерали ради міністрів Іспанії зробили свій вибір, зупинившись на кандидатурі Леопольда фон Гогенцоллерн-Зігмарінгена, представника католицької південнонімецької гілки прусського королівського роду. Його батько був сином князя Карла Антона Гогенцоллерна (1785–1853) і Марії Антуанетти (1793–1847), доньки принца А. Мюрата. Його мати – княгиня Жозефіна була донькою величного герцога Карла – Людвіга-Фрідріха Баденського і Стефанії (віконтеси Богарне), названим батьком якої був Наполеон I. Ще в грудні 1868 р. Бісмарк відправив до Мадрида князя В. Путбуса та полковника Г. фон Штранца для оцінки політичної ситуації в Іспанії. 8 травня граф В. Бенедетті звернувся до Бісмарка з проханням підтвердити чи спростувати чутки щодо кандидатури Леопольда фон Гогенцоллерн-Зігмарінгена. Бісмарк підтвердив правдивість чуток. Проте батько князя Леопольда – Карл-Антон – голова гілки Гогенцоллерн-Зігмарінгенів не підтримав кандидатуру сина, ба вважав, що поява Гогенцоллернів в Іспанії викличе серед європейців обурення. Але саме це і потрібно було Бісмарку. Конфлікт з Францією міг привезти до війни і головне – завершити об'єднання нації. Бісмарк знав, що південнонімецькі держави на цьому шляху будуть чинити значний супротив. Чи дійсно Бісмарк хотів війни? На це питання відповісти непросто. І все-таки, існувала серйозна перешкода війни – князь Леопольд не хотів піддаватися ризику. В той час в Іспанії відбувалися повстання проти правлячої хунти. Революційні виступи носили відкрито республіканський характер, тому пропозиція вступити на іспанський престол Леопольдом була відхилена. Проте його батько Карл-Антон Гогенцоллерн завіряв іспанців, що до цієї теми можна буде згодом повернутися, якщо буде підтримка з боку імператора Наполеона III та короля Пруссії Вільгельма I.

На поч. 1870 р. здавалося в Іспанії запанував порядок, спокій. 24 лютого 1870 р. в резиденцію Карла-Антона Гогенцоллерна в Дюссельдорф прибув представник іспанської хунти доктор Салазар та запропонував князю Леопольду іспанський престол. Одночасно з цим іспанська влада офіційно повідомила короля Пруссії, Бісмарка, про бажання запропонувати корону одному із Гогенцоллернів. Ніхто не мав наміру обговорювати це питання з імператором Наполеоном III.

9 березня 1870 р. Бісмарк звертається з меморандумом до Вільгельма I, наполягаючи на тому, що в інтересах Німеччини представник династії Гогенцоллернів повинен зайняти іспанський престол, проте король Вільгельм I був непохитним, бо вважав престол Іспанії нестабільним. 15 березня Бісмарк робить ще одну спробу вплинути на позитивне рішення короля. «Політично я ставився до цього питання досить байдуже» – пише Бісмарк. Бажання Карла-Антона вирішити його мирним шляхом в бажаному напрямку досить сильне. Я не бачу перешкод, щоб ним нехтувати»[14]. 20 квітня 1870 р. Князь Карл-Антон та принц Леопольд надсилають повідомлення до Мадрида в якому наголошують, що не зацікавлені в іспанській пропозиції. Депутати кортесів наполегливо чекають заяви регента про долю іспанської корони. І, нарешті, князь Леопольд відправляє до Мадрида телеграму про свою згоду прийняти корону Іспанії, а 20 червня міністр закордонних справ Франції герцог А. де Грамонт оголошує в закондавчому корпусі про

те, що погодження Гогенцоллернів на іспанський престол може привести до порушення рівноваги в Європі не на користь Франції і тим самим наносить шкоду честі і гідності, інтересам країни[15]. Міністр дав зрозуміти, що Франція може вважати це порушення як причину для війни.

12 листопада 1870 р. Бісмарк відправляється до м. Емс, де там в цей час на відпочинку перебував король Вільгельм I і веде розмову про скликання рейхстагу Північнонімецького союзу. Повернувшись, до столиці, він дізнається, що князь Леопольд знову зняв свою кандидатуру. І перше, що прийшло Бісмарку на думку, піти у відставку, бо «Пруссія зазнала приниження більше, ніж при Ольмюці»[16]. Тому він негайно скликає нараду, запросивши генералів А. Роона, Г. Мольтке та міністра внутрішніх справ Ф. Ейленбурга. Разом вони приймають рішення про підготовку до війни з Францією. Бісмарк намагається довести європейцям, що Пруссія негативно ставиться до війни, бо вона суперечить релігійним переконанням німців, які проявляють здоровий глузд до іспанських проблем. І якби міністр закордонних справ Франції герцог А. де Грамонт задовольнився перемогою французької дипломатії над інтригами О. фон Бісмарка, то війни можна було б уникнути. Проте він дав розпорядження послу Вінсенту Бенедетті, який у цей час перебував у Бад-Емсі, отримати запевнення від короля Пруссії, що він не погоджується з кандидатурою принца Леопольда на іспанський престол. Вільгельм I був дуже незадоволений, бо французи зайшли надто далеко, намагаючись династію зв'язати обіцянками. Тому Вільгельм I увічливо, але твердо відмовився давати які-небудь гарантії. Незабаром посол В. Бенедетті знову намагається отримати аудієнцію Вільгельма I, наполягаючи на гарантії, що король не дасть згоди на вступ князя Леопольда на іспанський престол. Проте, посла повідомили, що королю Пруссії немає чого сказати. Згодом з Емса була відправлена телеграма в резиденцію канцлера Бісмарка, де в цей час перебували військовий міністр та начальник генштабу. В телеграмі містився зміст переговорів, про які мала суспільству повідомити преса. Приводом до війни з Францією стала відома «Емська депеша». «Спочатку вона звучала сигналом до відступу, – як зазначав О. фон Бісмарк, – тепер фанфарою, яка відповідає на виклик»[17]. Зміст тексту, відредагований Бісмарком, говорив про зухвалу поведінку посла В. Бенедетті до короля Пруссії. 14 липня 1870 р. був опублікований текст депеші, який мав ефект розірваної бомби. Наполеон III прийняв на віру її сфальсифікований зміст. Вона подіяла на імператора «як червона ганчірна на галльського бика». 15 липня французький парламент приймає рішення про виділення коштів на військові потреби. 19 липня 1870 р. спеціально уповноважений в Берліні посол передає прусському міністру закордонних справ заяву про оголошення війни. Канцлеру Пруссії вдалося створити в Європі думку про «напад на бідну, маленьку, поступливу Пруссію». Задовго до У. Черчилля, О. фон Бісмарк вивчив знамениту формулу: «Війна досить серйозна справа, щоб довіряти її військовим», бо намагався, щоб військові завершили почату ним роботу[18].

Німецька спільнота сприйняла зміст «Емської депеші» як національну справу, що стосувалася усіх німців. Баден, Вюртемберг, Баварія почали проводити мобілізацію і на кінець липня їхня 384-тисячна армія зосередилася на кордоні Франції. В Пруссії відбувалася ціла революція в управлінні збройних сил. Очолив ці зміни Г. Мольтке. Він керував військовими операціями, нецентралізованими наказами, а окремими директивами командуючих армій, які діяли самостійно, у відповідності до ситуації. Прусські війська мали намір захопити Ельзас і Лотарингію. Перший церемоніальний постріл з гармати зробив 1 серпня 1870 р. син Наполеона III під крики юрби: «На Берлін!». Після цього німці одним потужним ударом прорвали кордон і оточили французів під Мецом. Прусська армія була кращою в Європі. Це стосувалося і генерального штабу, рівня підготовки особового складу. Круппівські гармати були точними, далекобійними, швидкострільними. На початку війни французи сфабрикували карну справу проти колишнього військового агента в Пруссії, полковника Стоффеля (ельзаського походження). Його звинуватили у навмисному замовчуванні сильних сторін прусської армії. Проте його адвокати спростували це і довели, що Стоффель об'єктивно інформував французьке військове міністерство про ситуацію в Пруссії, але на це ніхто не звертав уваги.

1 вересня відбулася битва під Седаном. Оточені з усіх боків прусськими військами, які розстрілювали французів на відстані протягнутої руки, французькі війська кілька годин опиралися сталевим гарматам Круппа, а потім капітулювали. Імператора Наполеона III було взято в полон. Він зрікся престолу, перебував до кінця війни в палаці Вільгельмсхое біля м. Кассель. Повернутися до Франції йому не судилося. Останні роки життя він провів у палаці Чізлхерст поблизу Лондона і після невдалої операції у 1873 р. помер. Його син, принц Наполеон Ежен Луї служив офіцером британської армії і загинув у війні із зулусами у 1879 р. Імператриця Євгенія померла 1920 р.

4 вересня 1870 р. в Парижі було проголошено ІІІ республіку (1870–1940). Тимчасовий уряд повинен був управляти Францією до скликання Установчих зборів. 19 вересня німецькі війська повністю блокували Париж. 23 січня 1871 р. міністр закордонних справ Франції Жюль Фавр підписав перемир'я з Вільгельмом І, а 10 травня 1871 р. – мир. Франція зобов'язувалася сплатити Німеччині впродовж трьох років контрибуцію в розмірі 5 млрд. франків. Ельзас та більша частина Лотарингії відходили до Німеччини.

Що ж відбувалося в самій Німеччині? Перемовини про об'єднання південних німецьких держав з Північнонімецьким союзом Бісмарк розпочав з вересня 1870 р., коли війна з Францією ще продовжувалася. Мова йшла про вступ до Союзу чотирьох держав: королівств Баварії, Вюртемберга; великих герцогств Баден, Гессен-Дармштадт. Що стосується Бадена, то він намагався вступити раніше. 2 вересня 1870 р. уряд Бадена звернувся до Союзу з меморандумом про вступ до нього. З боку Вюртемберга принципових заперечень не було, але й не було ентузіазму до вступу. Недостатнього бажання до об'єднання із Союзом було і у Баварії. Проте, вступивши у війну проти Франції, німецькі держави боролися за німецькі ідеї. Тактика Бісмарка полягала у використання протиріч всередині південнонімецьких держав і окремого їх залучення до Союзу. Канцлер намагався знайти спільну мову з лібералами півдня Німеччини, які в принципі не були проти об'єднання, але не бажали втратити незалежність, підпорядковуючись Пруссії. Особливо важливо було залучити до Союзу католицьку Баварію, яка не бажала вступу до Союзу, спираючись на історичні традиції. Без Баварії не було б об'єднаної німецької нації. В Союзі Баварія хотіла отримати місце віце-голови Союзу поряд з головою Пруссії, а також право самостійно укладати угоди. Щодо Бадена, то канцлер умовив володаря цієї держави подати офіційну заяву про вступ до Союзу. І ця акція мала право на продовження. Зі сторони Бісмарка були зроблені деякі поступки щодо Вюртемберга, Гессена, що сприяло укладанню 15 листопада 1870 р. договору з Гессеном, Баденом; 24 листопада – з Баварією; 26 листопада – Вюртембергом. Бісмарк розумів важливість та необхідність входження цих держав до Союзу. Він постійно думав над тим, яким мало бути об'єднання нації? Хто мав стати на чолі такого об'єднання? Він мріяв, щоб державець Союзу був захисником інтересів нації, її надійним оборонцем. Крім того, виникало багато дискусій серед німців з приводу питання про імперський титул. Король Пруссії наполягав на титулі імператора Німеччині, бо титул німецький імператор, як вважав він, принижує його гідність, бо прирівнює його до володарів німецьких земель. До того ж, виникло питання, хто ж з-поміж герцогів повинен запропонувати королю Пруссії корону. Погляд Бісмарка впав на короля Баварії – Людвіга ІІ. І, як згадує канцлер у своїх мемуарах, що через баварського обер-штагмейстера графа Ф. Гольштейна був надісланий лист Людвігу ІІ з проханням запропонувати корону Вільгельму І. О. фон Бісмарк добре знав фінансові проблеми Людвіга ІІ, тому із «вельфського фонду» на адресу баварського володаря було відправлено 100 тис. талерів. Людвіг ІІ не забарився і дав свою згоду. Однак Вільгельм І висуває ще одну вимогу: щоб усі німецькі володарі ухвалили рішення про передачу імперської корони саме йому. Депутати рейхстагу, ознайомившись з вимогами Вільгельма І, включили в текст конституції слова: «імперія та німецький імператор».

14 грудня 1870 р. Рейхстаг Північнонімецького союзу звернувся до короля Пруссії з петицією прийняти імперську корону, тим самим завершити об'єднання нації. Сепаратисти південнонімецьких королівств намагалися саботувати створення нового Рейха, проте вже 17 грудня збори князів південних земель направили вітальну телеграму Вільгельму І з прийняттям ним імперської корони та проголошенням німецьким імператором.

Церемонія проголошення єдиної німецької імперії була призначена на 18 січня 1871 р. Цю дату обрали не випадково. В цей день в 1701 р. династія Гогенцоллернів обрала королівський статус. Курфюрст Фрідріх ІІІ Бранденбурзький став Фрідріхом І – королем Пруссії. Так демонструвалася зверхність Пруссії в німецькій імперії. Імперія утворилася як федеративна держава у складі 22 монархій і 3 вільних міст: Любек, Гамбург, Бремен. Це був союз монархій, які зберігали повну внутрішню адміністративну самостійність. 16 квітня 1871 р. Рейхстаг прийняв нову конституцію. Законодавча влада в державі належала Союзній раді (бундесрату) та парламенту (рейхстагу). До бундесрату входили представники усіх німецьких земель, призначувані їхніми урядами. Із 58 місць бундесрату 17 належало Пруссії. Рейхсрат складався із 397 депутатів, які обиралися кожні 3 роки на основі загального, прямого виборчого права для чоловіків у віці з 25 років. Союзна рад та рейхстаг затверджували бюджет і закони, проте не мали законодавчої ініціативи. За конституцією імператором Німеччини міг бути лише король Пруссії. Він був верховним командувачем збройних сил і представляв країну на міжнародній арені, був головою Союзної ради, мав право затверджувати чи відхиляти законопроекти, скликати та розпускати

парламент. Першим кайзером Другого Рейху став Вільгельм I (1871–1888), рейхсканцлером та главою уряду Пруссії – Отто фон Бісмарк (1871–1890).

Головну справу свого життя – єдність нації Бісмарк успішно здійснив шляхом династичних війн, як казали «залізом та кров'ю». Німці його обожнювали, імперський двір визнавав як геніального лідера нації. Рейхсканцлер добре усвідомлював свої наступні чергові завдання, своє призначення в загальнонаціональному житті: стабільність держави, міжнародний авторитет, панування закону та порядку.

---

[1] Weber M. Parlament und Regierung im neuegeordeneten Deutschland/ M. Weber // Zur politischen Kritik des Beamtentums und Parteiwesens. – Tübingen, 1988. – S. 310–320.

[2] Чубинский В. В. Бисмарк. Политическая биография. – М., 1988. – С. 405.

[3] Schweinitz Z. Briefwechsel des Botschlafters von Schweinitz. – Berlin, 1928. – S. 55.

[4] Spitzemberg H. Das Tagebuch der Baronin Spitzemberg // Aufzeichnungen aus der Hofgesellschaft, ed. Rudolf Vierhaus. – Gottingen, 1961. – S. 238.

[5] Bamberger Z. Bismarcks grosses Spiel: Die geheimen Tagebüchen Z. Bambergers, ed. Dr. E. Feder. – Frankfurt am Main, 1932. – S. 298.

[6] Engelberg E. Das Reiche in der Mitte Europas. – Berlin, 1990. – S. 456.

[7] Brunck H. Bismarck und das preussische Staatsministerium 1862–1890. – Berlin, 2004. – S. 143.

[8] Bismarck O. Gedanken und Errinnerungen. – München: Herbin Verlagsbuchhandlung, 2007. – S. 277–297.

[9] Ibid. – S. 293.

[10] Мемуары князя Гогенлоэ / под ред. В. Фриче. – М., 1907. – С. 14.

[11] Bismarck O. Gedanken… S. 314.

[12] Ibid. – S. 324.

[13] Мемуары князя Гогенлоэ… С. 125.

[14] Bismarck O. Gedanken… S. 336–337.

[15] Ibid. – S. 339.

[16] Ibid. – S. 340.

[17] Ibid. – S. 444.

[18] Такман Б. Первый блицкриг. Август 1914 года. – М., 1999. – С. 545.

[19] Bismarck O. Gedanken… S. 362–364.

В статье исследуются истоки, эволюция и особенности создания Германской империи. Особое внимание уделено исторической личности XIX в. – Отто фон Бисмарка. Его талант государственного деятеля и политика вызывает значительный интерес у историков, политологов, внимание многих ученых.

В статье рассматривается динамика развития процесса объединения Германии. Проанализирован приоритет такого объединения, которое было осуществлено в результате династических войн Пруссии с Данией, Австрией, Францией. Германская империя стала одной из ведущих стран Европы.

Ключевые слова: династические войны, «железом и кровью», империя, международные отношения.

The article analyzes background, evolution and features of the process of creation of the united German Empire. Special attention is paid to historical personality of the XIX century – Otto von Bismarck. His personality, talent of the statesman and politician arise great interest among historians, politicians, attract attention of variety of scientists.

The article discovers dynamic of development of the process of creation of the united German empire. Priority of such unification, that was a result of dynastic wars between Prussia and Denmark, Austria, France, is detailed. Germany had become one of the leading countries in Europe.

Keywords: dynasty wars, «with iron and blood», empire, international relations.

Валерій КАПЕЛЮШНИЙ
Київ

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: НОВІТНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЧИ ІНСИНУАЦІЇ?

В статті проаналізовано окремі публікації сучасних вітчизняних та зарубіжних авторів, в яких сфальсифіковано державотворчі процеси в Україні. Головну увагу зосереджено на спробах перекручення фактів при висвітленні ролі державних лідерів та діяльності національної еліти за доби Української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: українське національне державотворення, національна еліта, Українська революція 1917–1921 рр., Центральна Рада, фальсифікації, антинаукові інсинуації.

Сьогодні, на двадцять сьомому році незалежності України, на всіх щаблях – політичному, економічному, культурному, духовному – сучасне українське суспільство все ще роздирають глибокі суперечності. Більше того, є всі підстави говорити про перманентні спроби нових наступів на українську державність, адже, крім територіальних зазіхань, і історію, і символіку, і здобутки українського національного державотворення намагаються знищити, очорнити, піддати ревізії. Слід наголосити, що все це здійснюється не лише відкрито, а й у завуальованій формі. Найбільш привабливим полігоном для антиукраїнських інсинуацій, «переглядів» та «переспівів» вітчизняної історії залишається доба Української революції 1917–1921 років.

Важливу роль при дослідженні революційної проблематики відіграє термінологічно-понятійний апарат. Говорячи про співвідношення термінів «Українська революція» і «Визвольні змагання», на нашу думку, Визвольні змагання – поняття більш ширше, ніж Українська революція. Для першої чверті ХХ ст. їх можна датувати періодом 1914–1923 рр. (починаючи від СВУ і січових стрільців, коли українство зі зброєю в руках вперше за багато століть почало втілювати в життя українську національну ідею, зокрема відроджувати національну державність, а закінчуючи розпуском ЗУНР та тимчасовим затуханням активних дій українства в екзилі, враховуючи боротьбу за державність на всій території України, а не лише на Наддніпрянщині). Звідси випливає, що терміном «Українська революція 1917–1921 рр.» можна назвати найвищий етап, апогей «Визвольних змагань 1914–1923 рр.».

Абсолютна більшість дослідників завершує розгляд подій Української революції 1921 роком, окрім В. Ф. Солдатенка, який затято обмежує революційну добу 1920 роком. Незважаючи на те, що і науковці, і освітяни, і державні та політичні діячі вже давно дотримуються усталених хронологічних рамок цієї визначної події (це, зокрема, відображено у науковій літературі, в новітніх шкільних і вузівських підручниках, в Указі Президента України №17/2016 від 22 січня 2016 р. «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років», а ще 10 років тому – в Указі Президента України № 297/2007 від 12 квітня 2007 р. «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам‘яті її учасників»), у своїй новій книзі «Деміурги революції», випущеній у 2017 р. та приуроченій 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., В. Ф. Солдатенко традиційно залишає радянсько-більшовицький штамп – 1917–1920 рр. А як же тоді бути з Ризьким мирним договором у березні 1921 року, рейдами військ Н. Махна влітку 1921 р., Другим зимовим походом або Листопадовим рейдом Армії УНР у жовтні-листопаді 1921 р.? Ці події що, не відносяться до доби Української революції? Звичайно відносяться, більше того, саме вони знаменують собою її трагічне завершення, а тому на цих подіях варто акцентувати особливу увагу, а не замовчувати їх.

Щодо самого терміну «Українська революція», то, на жаль, його ще й сьогодні сприймають не всі вітчизняні дослідники, а деякі російські відносяться до нього взагалі войовничо, не охоче йдуть на виокремлення цієї події як самостійної, що лише спочатку розвивалася в руслі загальноросійської революції. Наприклад, відомий російський історик В. Булдаков зазначає, що «ре-

© Валерій Капелюшний

волюційні події на Україні в 1917–1921 роках тепер часто називають самостійною національною революцією»[1]. Інший російський дослідник І. Михайлов без будь-якої аргументації називає науковий доробок українських та зарубіжних вчених «міфом про українську революцію»[2]. На думку А. Дикого «революція на Україні, як і в усій Росії, була революцією соціальною, а ніяк не національною»[3]. Аналогічний підхід, на жаль, спостерігаємо і в найновіших (*ювілейних, датованих 2017 р. – В. К.*) виданнях російських дослідників[4]. Але російські вчені не враховують особливостей Української революції, в ході якої визрів і набрав великої сили український національний рух, який виступив за політичне самовизначення України аж до відокремлення від Росії, і що саме цей чинник перетворив революцію в Україні на Українську революцію.

Скептично ставляться до цього терміну і деякі сучасні вітчизняні науковці. Так, наприклад, історик О. Михайлюк, не наводячи вагомих аргументів проти вживання терміну «Українська революція» зазначає, що такий підхід «звужує перспективу бачення»[5], а М. Пасічник, уникаючи його, вживає або «національно-визвольні змагання», або «національна революція», причому не інакше як ребусом можна трактувати назву розділу, присвяченого саме подіям 1917–1921 рр., в його навчальному посібнику, подану у такому загадковому формулюванні: «Відновлення української державності після національної революції 1917–1921 рр.», адже якщо після революції 1917–1921 рр., то яке «відновлення»? – мова може йти лише про крах національного державотворення, а якщо революційна доба автором обмежується лише кількома місяцями діяльності Центральної Ради у 1917 році, результатом якої стало проголошення УНР, то навіщо тоді вказувати хронологічні рамки 1917–1921 рр.?[6]

Не сприймає тепер вказаний вище термін і Д.Яневський, який у монографії «Політичні системи України 1917–1920 років», виданій під захист докторської дисертації, спочатку оперував термінами «Українська революція» та «Визвольні змагання» як синонімами[7], а згодом у серії своїх монографій, об'єднаних видавництвом «Фоліо» під загальною назвою «Проект «Україна», глузує не лише над цими термінами, а й над науковцями, які досліджують різні аспекти історії Української революції 1917–1921 років. Наприклад, у 2009 р. в книзі «Загублена історія втраченої держави», до речі, перевиданої видавництвом «Фоліо» у 2017 р. вже під назвою «Проект «Україна». Загублена історія втраченої держави»[8], Д. Яневський «констатує», що історичні процеси і події в Україні періоду 1917–1920 років «сучасні дослідники щосили, відчайдушно, затято намагаються вписати в схему так званої «Української революції» та «Національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920(1) років»[9]. Автор заперечує доцільність вживання термінів «національно-визвольні змагання» і «українська державницька ідея», бо на його переконання «ані таких змагань, ані такої ідеї в природі не існувало, оскільки станом на 1917 р. не існувало, наприклад, українського народу як такого, отже, не могло існувати a priori ані його змагань, ані його державницької ідеї»[10]. Слід наголосити, що така позиція Д. Яневського є досить близькою до поглядів О. Бузини[11] та С. Удовіка[12], які ми проаналізуємо нижче.

Якщо ж, повертаючись до твердження Д. Яневського, «станом на 1917 р. не існувало українського народу як такого», то з яким же тоді «неіснуючим» народом самоідентифікувала себе Лариса Петрівна Косач-Квітка, взявши собі ще у 1884 р. псевдонім Леся Українка? Невже не рідну Батьківщину оспівували українці в своїх піснях, наприклад, «Повій, вітре, на Вкраїну» (1856 р.) Степана Руданського, чи може Д. Яневський так і не ознайомився з творчістю Тараса Шевченка, зокрема з його «Заповітом» (1845 р.) чи «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (1845 р.)? Більше того, невже про «неіснуючий» народ йдеться в альманахах «Украинец», виданих Михайлом Максимовичем у 1859 р. та у 1864 р., або в першому в Україні літературно-художньому, науковому і громадсько-політичному щомісячнику «Украинский вестник», заснованому Іваном Срезневським, що виходив при Харківському університеті ще у 1816–1819 рр.? Звичайно цей перелік можна продовжувати, але на завершення обмежимось посиланням на довідкове видання універсального спрямування, яке і за змістом, і за задумом фундаторів можна віднести до першої української енциклопедії. Це видання носить назву «Украинский народ в его прошлом и настоящем», до редколегії якого ввійшли Ф. Вовк, М. Грушевський, А. Кримський, М. Туган-Барановський, М. Ковалевський, Ф. Корш, О. Шахматов. До 1-го тому (1914 р.) і 2-го тому (1916 р.) ввійшли матеріали з історії та географії України, про звичаєве право українців, антропологічні та етнографічні особливості українського народу, історію української мови та інші матеріали, які характеризували витоки, особливості та основи життєдіяльності «неіснуючого», за словами Д. Яневського, українського народу.

Як з'ясувалося, такі погляди Д. Яневського на українство не є поодинокими. За «дивним збігом обставин» в Росії у ці ж роки публікується серія видань з історії України, де автори,

зокрема А. Дикий[13], О. Широкорад[14] та інші, також глузують над терміном «Українська революція» і дослідниками історії Української революції 1917–1921 рр. та й історії України взагалі. Можливо все це стало втіленням хворобливої ідеї російських режисерів та Д. Табачника, як одного з її провідників в Україні, про узгодження історії України з історією Росії та написання спільних праць про «спільну» історію. А може й про нову спільну державу, інакше як розцінити чітко виражені антиукраїнські переконання Д. Яневського щодо сучасної України: «За нами – невдалий у плані продуктивності експеримент зі створення правової держави на неправовому фундаменті. **Сучасна Українська держава неодмінно розпадеться** – питання лише в темпі цього процесу і в ціні, яку доведеться заплатити за нього»[15]. Зазначимо, що через два роки, тобто у 2012 р., у своєму черговому «Проекті…» Д. Яневський чіткіше конкретизує «перспективи» сучасної незалежної України: «**Сучасна Українська держава приречена – і на те немає ради**»[16] (*виділено нами – В. К.*). Слід наголосити, що все це перегукується з поглядами П. Толочка, для якого **між українцями «західняками» і «східняками» «примирення неможливе»**[17], а от щодо «перспектив» росіян і українців, то він переконаний, що «**наші(!) народи об'єднаються**, як це було вже не раз у **нашій**(**?**) історії»[18]. Не про реальну незалежну Україну, а лише як про «Проект «Україна» пише і А. Ставицький, для якого «отколовшийся от большого «тела» цивилизации «край» изначально неполноценен», «в таком состоянии страна может существовать лишь временно», «**у «украинцев» не было исторического права на образование собственного государства**», а також існує «возможность исторического реванша», **«возможность победы «русского» над «украинским»** в самой Украине»[19] (*виділено нами – В. К.*).

Особливо втішається названа вище когорта новітніх «переписувачів» і «знатоків» історії України, критикуючи, а фактично принижуючи державотворчу роль національної еліти революційної доби. Так, Ю. Мірошниченко і С. Удовік переконані в «деструктивній ролі С.Петлюри»[20], для В. Єшкілєва і В. Павліва М. Грушевський – «історик-міфотворець»[21], для Д.Яневського В.Винниченко – це «людина без будь-яких моральних гальм або політичних принципів», «шизофренічність класика української літератури яскраво проявилася на політичному герці»[22], а М. Міхновський – «перший український нацист»[23]. Акцентуємо увагу на тому, що автор застосував не термін «націоналіст», а саме «нацист», який в сучасній Росії став фактично обов'язковим при характеристиці українців та українства.

Вражає своєю зухвалістю і цинізмом узагальнююча характеристика Д. Яневським членів Центральної Ради: «ні на що не здібні і ні на що в продуктивному, творчому сенсі не здатні українські «інтелігенти» – письменники, учителі, студенти-недоуки та селяни, які об'єдналися в Українській Центральній Раді. Саме вони сформували базу соціальної та політичної підтримки так званого «українського державотворення»[24]. Виявляється, що, на переконання Д. Яневського, ніякого українського національного державотворення у 1917–1921 роках не було.

Після 2005 року, щоб очорнити українське національне державотворення та ідеї Помаранчевої революції, як гриби після благодатного дощу появляються «сенсаційні» публікації та опуси О. Бузини, А. Дикого, О. Каревіна, В. Корнілова, В. Лучка, Ю. Мірошниченка, С. Удовіка, О. Широкорада та ін., причому досить чітко в них проглядаються сепаратистські ідеї.

Так, Ю. Мірошниченко та С. Удовік, аналізуючи події в Україні кінця 1917 – початку 1918 р., зазначають, що «сучасні українські історики трактують зазначені події як війну Росії проти України, але юридично для цього немає ніяких підстав», а також наголошують, що «ці події можна однозначно кваліфікувати як громадянську війну у межах Російської імперії»[25], яка, на їх думку, почалася у грудні 1917 р. – «громадянська війна між двома соціалістичними урядами на Україні – УНР і Радянської України за підтримки СНК»[26], причому однозначно вважають, що її «розв'язали радикальні українські націонал-шовіністи»[27]. Слід зазначити, що ці автори плутаються у своїх аргументах щодо «початку» та «першопричин» громадянської війни, бо є в них щодо цього й інша версія: «Початок цієї громадянської війни поклав VII пленум УЦР. … 30 жовтня 1917 р. на пленумі явочним порядком були «затверджені» кордони УНР»[28]. Російський дослідник А. Дикий (*може Дікій? – В. К.*) вважає, що ця «братовбивча Громадянська війна викликана пропагандою українських сепаратистів»[29], а щодо війни, то, на його переконання, «більшовики завоювали Україну не штиками і кулеметами, не матроськими загонами і червоногвардійськими загонами, як стверджують сепаратисти, перекручуючи історію і замовчуючи факти…, а шляхом агітації і пропаганди більшовизму серед самого українського корінного населення»[30], «Україна насправді не була завойована великоросами, а освоєна пропагандою більшовицьких ідей»[31].

В тому, що нібито саме українці розв'язали громадянську війну, переконує читачів і Д. Яневський у своїй книзі за 2009 р. та в її перевиданні за 2017 р., звинувачуючи «національно-соціалістичне керівництво самозваної УЦР» в проголошенні УНР та констатуючи, що «ціна питання

– державна зрада і спровокована в тому числі їхніми діями громадянська війна»[32], а в новій своїй книзі за 2010 р. однозначно трактує ІІІ Універсал як «оголошення громадянської війни»[33]. Майже в унісон із зазначеними вище звучать думки О. Широкорада: «20 листопада 1917 р. ми справедливо можемо назвати днем початку Другої Руїни. На Україні почалась війна всіх проти всіх»[34]. Він переконаний, що «радянські історики перебрехали сутність Громадянської війни як в цілому, так і окремо на Україні, подавши її у вигляді боротьби українського пролетаріату і найбіднішого селянства проти буржуазії, поміщиків і куркулів. А тепер історики-самостійники намагаються нав'язати принципово іншу і ще більш далеку від істини схему. Нібито, український народ боровся за незалежність проти москалів. … На 90% це була внутрішня громадянська війна, всіх проти всіх, тобто чергова Руїна»[35]. А вже через рік у своїй новій книзі О. Широкорад, до речі подібно до ситуації з Д. Яневським, ще більше «відточує» свої погляди на громадянську війну: «Центральна Рада оголосила війну радянській владі. … До 20 листопада 1917 р. в Росії ще не було громадянської війни. … Так що, об'єктивно кажучи, саме Центральна Рада стала зачинщиком громадянської війни на території колишньої Російської імперії»[36]. Коментарі, як кажуть, зайві. Правда, хотілося б побажати цьому знатоку «таємної історії України», щоб у своїх майбутніх опусах, крім нікчемно-хворобливої подачі аналітичного матеріалу, бодай прізвища представників української еліти не перекручувались, бо Голубинський – це, насправді, Голубович, а Тютюнін – Тютюнник, Чехновський – це Чехівський[37] і т.п.

І все ж, на наше глибоке переконання, прокоментувати викладений вище доробок «знатоків» історії України просто необхідно. Для цього скористаємося науковим доробком одного з правознавців-«самостійників» та двох істориків-«самостійників». Цей аспект проблеми знайшов обґрунтування у низці досліджень історика права П. Захарченка. На його переконання, «Українська Народна Республіка не була переможена у ході громадянської війни, як про це невтомно повторювали радянські і, подекуди, теперішні фальсифікатори історії України, а зазнала поразки у ході відвертого збройного конфлікту, розв'язаного невизнаним в той час на міжнародній арені ефемерним утворенням, що впродовж кількох місяців не мало навіть своєї офіційної назви. Лише 15 січня 1918 р., рішенням ІІІ Всеросійського з'їзду Рад, колишня Російська імперія, з 1 вересня 1917 р. Російська республіка, перетворюється на Російську Соціалістичну Радянську Республіку «на основі добровільного союзу народів Росії як федерація радянських республік цих народів». З метою втілення положення про «добровільність союзу», ймовірно, російсько-більшовицькі війська розпочали експансію проти Української Народної Республіки, встановивши, зрештою, на цій території режим окупаційного характеру. Саме для того, щоб завуалювати нелегітимність своєї присутності на українських землях, був уведений до обігу різноплановий термін «громадянська війна». Мовляв, українці себе самі збороли, розв'язавши широкий фронт громадянської війни поміж собою»[38]. В наступній своїй публікації вчений акцентує увагу на тому, що не Центральна Рада втягла суспільство у вир громадянської війни, а, навпаки, це більшовицька Росія розв'язала війну проти УНР і «саме для того, щоб завуалювати факт збройної інтервенції та нелегітимності своєї присутності в Україні й був уведений до обігу термін «громадянська війна»[39].

Дослідник обстоює цю думку і в інших своїх працях[40], а в одній з нещодавно опублікованих здійснює порівняння щодо розв'язання Росією війни проти України у 1917 р. та через 100 років, тобто в умовах сьогодення, наголошуючи, що «Гібридну війну, що розгорнув Кремль проти України» знову «намагаються подати як громадянську»[41], а в 1917 – на поч.1918 р. «паралельне існування в Україні київського національного і харківського радянського владних центрів, на думку П. Захарченка, надало можливість російським більшовикам видавати подальшу агресію зі свого боку як внутрішній конфлікт між двома утвореннями, що представляють український народ, але, мовляв, бачать різну політичну стратегію її розвитку»[42] і, нарешті, констатує, що «елементи гібридної війни було взято на озброєння Л. Троцьким ще 100 років тому. Про те, що «нас там нет», він заявив 17(30) січня 1918 р.»[43]. Ми також підтримуємо позицію П. Захарченка щодо сутності поняття «Громадянська війна» та його трактування різними сторонами, представленими в «дискусії».

Заслуговує уваги точка зору В. Верстюка, яка вказує, що українці не лише не були ініціаторами розв'язання громадянської війни, а, навпаки, оголосивши у січні 1918 р. незалежність УНР, «саме в такий спосіб українці намагалися залишити на скрижалях всесвітньої історії свій власний рядок, **дистанціюватися від громадянської війни, яка розгоралась в Росії**»[44]. Вважаємо, що в цій дискусії найближчою до істини є думка академіка В. Смолія, який переконаний, що «частина української політичної еліти, що була винесена на скрижалі влади революційною хвилею, продемонструвала брак політичного й управлінського досвіду, а спроба

втілення у життя певною частиною суспільства соціалістичних ідей, на жаль, виявилася невдалим експериментом, що на довгий час **втягнув Україну в жорстке протиборство російських червоного й білого рухів**»[45] (*в обох цитатах виділено нами – В. К.*).

Крім названих вище проблем, кісткою в горлі «українським науковцям» Ю. Мірошниченку та С. Удовіку стала державотворча діяльність Центральної Ради, тому вони стверджують, що «на території України в 1920-х рр. існувала безліч автономних утворень, з яких УНР була не найвпливовішою, її легітимність, як і інших автономних утворень, була сумнівною, а її роль була сильно міфологізованою в політичних цілях у роки «холодної війни». … роль УЦР у становленні України як держави сильно перебільшена. Більше того, якщо придивитися уважніше, то виявиться, що вона відіграла скоріше деструктивну, а не будівничу роль»[46], Харківщину називають «історичними землями Великоросії», особливий статус надають Новоросії[47], щодо уряду Радянської України в Харкові, то «цей уряд мав навіть більшу легітимність, ніж УНР»[48], «IV Універсал був прийнятий купкою узурпаторів», «УЦР – нелегітимний орган», «уряд УНР – самозванці», «традиційним зрадництвом українців» пояснюють «нелегітимне прийняття М. Грушевським IV Універсалу, яке завдало величезної шкоди справі побудови незалежної держави й внесло розкол в українське суспільство»[49]. У відповідь процитуємо лише одну констатацію правознавців, що стосується саме питання легітимності Центральної Ради: «законним органом влади Рада стала після Всеукраїнського конгресу в квітні 1917 року»[50].

Характеризуючи керівні кадри УНР, Ю. Мірошниченко та С. Удовік наголошують на «суцільному кричущому рівні їх некомпетентності», наприклад, для них є «очевидною деструктивна роль С. Петлюри на військовій ниві»[51], Всеволода Голубовича називають «кретиноподібним суб‘єктом», а Дмитро Антонович став морським міністром УНР, на їх думку, тільки тому, що любив кататися на човні по Дніпру[52].

Цих авторів дивує також те, що на честь С. Петлюри в Західній Україні названо вулиці у Львові, Рівному, Тернополі, Стрию та багатьох інших містах, а Й. Сталіна оголошено там ворогом[53]. Навряд чи доречними будуть тут якісь коментарі.

Варто зазначити, що у названих вище виданнях відношення їх авторів до національної еліти доби Української революції 1917–1921 рр. вимальовується однозначно негативним, а самих представників цієї еліти «автори-новатори» історії України намагаються зобразити недоуками, нікчемами, кар‘єристами, узурпаторами влади, зрадниками, недалекоглядними політиками та ні на що не здатними державними діячами. Аналізуючи діяльність національних державних діячів революційної доби Д. Яневський зневажливо називає їх у одній зі своїх книг із серії Проект «Україна» терміном «персони»[54], ігноруючи термін «постаті». Державотворчу національну еліту революційної доби він називає «неіснуючий в природі «український політичний провід»[55]. Варто зазначити, що це твердження є досить співзвучним до «констатації» А. Дикого, що «спочатку революція носила характер загальноросійський, і голосу організованої української політичної громадськості не було чути, бо до революції її взагалі не було»[56].

Останніми роками деякими науковцями, зокрема Д. Яневським, Ю. Мірошниченком, С. Удовіком та ін., здійснено спробу поставити під сумнів не лише правові підстави Акту злуки УНР і ЗУНР, а і його історичне значення. Так, історик Д. Яневський стверджує, що «сама УНР суто формально була проголошена Трудовим Конгресом лише 28 січня 1919 р. Це означає, що Злука, яку десятиліттями оспівують вітчизняні ура-патріоти, з огляду на цю обставину (але не тільки) була не чим іншим, як фікцією. На нікчемному з правової точки зору клаптику паперу стояли, з одного боку, підписи очільників ЗУНР, а з другого – чотирьох приватних осіб, які нібито представляли групу з п‘яти фізичних осіб, що називали себе Директорією невідомо чого. З 15 грудня вони називали себе Директорією УНР»[57]. Далі автор подає перелік «причин катастрофи» «приреченої від початку «об‘єднаної» УНР» і, посилаючись на дисертацію Н. Стецюк «Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст. – кінець 80-х років XX ст.) (Львів, 2003), наголошує, що «саме цього не хочуть розуміти, не хочуть помічати, не хочуть прийняти сучасні фальсифікатори нашої історії»[58].

Спробуємо заглибитись у сутність даного аспекту проблеми. Як стверджує К. Костів, «Директорія оповістила дня 26 грудня 1918 р. тимчасову конституцію Української Народної Республіки й цього самого дня створила перший нормальний коаліційний уряд – Раду Народних Міністрів»[59]. Дивна річ, що з цим трактуванням погодились і автори коментарів до законодавчих актів та одночасно укладачі книги «Конституційні акти України. 1917–1920» В. Крюков та Д. Яневський, зазначаючи, що «поновленню конституційних засад УНР, організації подальшого демократичного розвитку української державності сприяла Декларація Української Директорії»[60] і включають її до переліку конституційних актів доби Директорії. Сам же Д. Яневський,

коментуючи Декларацію від 26 грудня 1918 р., зазначає: «14 грудня війська Директорії увійшли до Києва. Декларацією було урочисто проголошено відновлення республіканського устрою України»[61]. Нарешті, в завершальному підрозділі книги, написаному особисто Д. Яневським, під назвою «Державне будівництво України: хроніка подій 1917–1920» читаємо: «26 грудня – урочисте проголошення відновлення УНР. Створення Ради Народних Міністрів (голова – В. Чеховський)»[62]. То коли все ж Д. Яневський був щирим і об‘єктивним дослідником – у 1992 р. чи у 2010 р. і хто ж, насправді, фальсифікатор історії?

Пояснити це «перевтілення» Д. Яневського дуже просто. Для цього, переконані, доречним буде процитувати думку академіка М. Поповича щодо початків розгортання державотворчої діяльності *(якої, на думку Д. Яневського, взагалі не було – В. К.*) Центральної Ради та її голови М. Грушевського: «Центральній Раді вдалося – незважаючи на брак кадрів із «свідомого українства» – опанувати надзвичайно складною ситуацією в Україні і перетворитися з національно-культурного об‘єднання на політичну силу з державними функціями. Основне завдання Центральної Ради – перетворення етнокультурного і етнополітичного центру на державно-територіальний. …Це завдання Центральна Рада розв‘язувала дуже успішно»[63], а також його оцінку лідерів Української революції 1917–1921 рр.: «Оглядаючи бурхливе життя літ революції … найвпливовішими чи найбільш знаковими уявляються постаті Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Микити Шаповала, Сергія Єфремова та Симона Петлюри. І якщо ми визнаємо, що шлях, на якому Україна зазнала б найменше горя і втратила б найменше людських життів, – це був шлях національної державної незалежності, то ми мусимо визнати, що саме Симон Петлюра був найвизначнішою історичною постаттю на цьому шляху. Попри всі свої особисті і політичні слабості й недоліки»[64].

Коментуючи появу російського видання книги М. Поповича, яку ми щойно процитували, як важливу подію, а також високо оцінюючи вміщений до неї матеріал як узагальнення історичного досвіду ХХ століття, Д. Яневський на завершення наголосив: «Мирослав Попович. «Кровавый век» – моя книга!». Але ж поява цієї книги ще у 2005 р. відбулася, напевно, під впливом ідей Помаранчевої революції, а от серія монографій Д. Яневського «Проект «Україна»[65], в яких взагалі не визнається ні «Українська революція», ні «українське національне державотворення», – написані, на жаль, не під впливом ідей М. Поповича, а вже зовсім інших ідей, причому далеко не українофільських! Жаль, що в угоду політичній кон‘юнктурі окремі науковці нехтують науковими підходами і публікують праці на замовлення, принижуючи, перекручуючи та очорнюючи успіхи і невдачі національного державотворення.

Повертаючись до аналізу літератури про Акт Злуки УНР і ЗУНР хочемо звернути увагу на те, що погляди Д. Яневського на цю історичну подію знайшли своє втілення і в книзі Ю. Мірошниченка та С. Удовіка, які пишуть про «дивний юридичний казус – ЗУНР підписує договір з неіснуючою державою УНР!» і про те, що для них «у цьому аспекті зовсім незрозуміло, з ким зливалися в одну велику державу лідери ЗУНР»[66]. А далі за звичним сценарієм, щоб принизити історичне значення Акту Злуки автори констатують, що «уже після захоплення влади 22 січня 1919 р. Директорія проводить на Софійській площі в Києві видовищну PR-акцію з нагоди святкування Акту Злуки, хоча він мав чисто декларативний характер, оскільки реального об‘єднання не відбулося»[67]. В такому ж дусі «аналізує» цю подію і О. Широкорад: «22 січня 1919 р. Директорія і ЗУНР влаштували «Акт злуки», тобто об’єднання. Зараз у Києві ця подія вважається днем заснування «незалежної України». Насправді керівництво обох держутворень не відчували одне до одного особливих симпатій, а об‘єдналось, лише опинившись в критичному становищі»[69].

Ці та інші фальсифікації та антинаукові інсинуації безперечно потребують критичного аналізу та викриття їх антидержавної сутності у спеціальному ґрунтовному дослідженні.

---

[1] Булдаков В. Семнадцатый век и семнадцатый год // Родина. – 1999. – № 8. – С. 107.

[2] Михайлов И. В. «Украинская революция» или революция на Украине? // Вестник Московского государственного института международных отношений. – 2010. – № 1. – С. 65.

[3] Дикий А. Неизвращенная история Украины-Руси (от начала 19-го до середины 20-го века). – М., 2008. – 528 с.

[4] Вахитов Р. Р. Революция, которая спасла Россию. – М., 2017. – 224 с.; Кашпур А. Великая революция и контрреволюция: причины, процессы и последствия. – М., 2017. – 208 с.; Костриков С. П., Кострикова Е. Г. Локомотивы истории. Революционный 1917. – М., 2017. – 224 с.; Кремлёв С. 1917. Февраль – для элиты, Октябрь – для народов. – М., 2017. – 256 с.; Революция 1917-го в России. Как серия заговоров /

Авторы: Колпакиди А., Мухин Ю., Кара-Мурза С., Кремлёв С. и др. – М., 2017. – 650 с. та ін.

[5] Михайлюк О. В. «Українська революція» чи «Російська революція на Україні»? // Грані. – 2000. – № 5. – С. 70.

[6] Пасічник М. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи. – К., 2005. – С. 4; 434–502.

[7] Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 2; 24–25; 438–439 та ін.

[8] Яневський Д. Проект «Україна», або Загублена історія втраченої держави. – Харків, 2017. – 252 с.

[9] Яневський Д. Загублена історія втраченої держави. – Харків, 2009. – С. 14; його ж. Проект «Україна», або Загублена історія втраченої держави. – Харків: Фоліо, 2017. – С.14.

[10] Яневський Д. Загублена історія втраченої держави. – Харків, 2009. – С. 157.

[11] Бузина О. Учебники фальшивой истории Украины / Сегодня. – 2006. – 20 ноября. – С. 24–25; його ж. Тайная история Украины-Руси. – К., 2006. – 319 с.

[12] Удовик С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы. – К., 1999. – 208 с.; його ж. Какая Украина нам нужна. – К., 2001. – 100 с.

[13] Дикий А. Неизвращенная история Украины-Руси (от начала 19-го до середины 20-го века). – М., 2008. – 528 с.

[14] Широкорад А. Б. Утерянные земли России. Отколовшиеся республики. – М., 2007. – 496 с.; його ж. Тайная история Украины. – М., 2008. – 432 с.; його ж. Широкорад А. Б. Битва за Новороссию. – М., 2015. – 352 с. та ін.

[15] Яневський Д. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри. – Харків, 2010. – С. 294.

[16] Яневський Д. Проект «Україна». Грушевський. Скоропадський. Петлюра. – Харків, 2012. – С. 882.

[17] Толочко П. Про «хороший» Захід і «поганий» Схід. – К., 2008. – С. 26.

[18] Толочко Петр: быть в интеллектуальной оппозиции – святой долг интеллигенции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:/2000.net.ua/2000/svoboda-slova/ sudby/33068.

[19] Ставицкий А. В. Украинская мифоистория в режиме информационной войны. – Севастополь, 2014. – 176 с.; його ж. Национальная политика по отношению к русским на Украине: причины, цели, характер // Научный электронный архив [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:/econf.rae.ru/article/10222.

[20] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: Становлення державності. – В 2-х тт. – Т. 2. – К., 2011. – С. 191.

[21] Єшкілєв В., Павлів В. Україна: третій шлях. – Харків, 2013. – С. 127.

[22] Яневський Д. Загублена історія втраченої держави. – Харків, 2009. – С. 53–54.

[23] Там само. – С. 61.

[24] Яневський Д. Загублена історія втраченої держави. – Харків, 2009. – С. 245.

[25] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: Становлення державності. – В 2-х тт. – Т. 2. – К., 2011. – С. 200–201.

[26] Там само. – С. 197–198.

[27] Там само. – С. 223.

[28] Там само. – С. 219.

[29] Дикий А. Неизвращенная история Украины-Руси (от начала 19-го до середины 20-го века). – М., 2008. – С. 47.

[30] Там само. – С. 155.

[31] Там само. – С.265.

[32] Яневський Д. Загублена історія втраченої держави. – Харків, 2009. – С. 159.

[33] Яневський Д. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського. – Харків, 2010. – С. 173.

[34] Широкорад А. Б. Утерянные земли России. Отколовшиеся республики. – М., 2007. – С. 68.

[35] Там само. – С. 75.

[36] Широкорад А. Б. Тайная история Украины. – М., 2008. – С. 309.

[37] Там само. – С. 310, 312, 314 та ін.

[38] Захарченко П. П. Війна 1941–1945 рр.: витоки поняттєвого дисбалансу // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Вип. 20. – Ч. ІІ. – Т. 1. – С. 35.

[39] Захарченко П. П. Третій Універсал Української Центральної Ради як акт проголошення державної

незалежності України // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: економіка і право. – 2013. – Вип. 23. – С. 113.

[40] Захарченко П. П. До питання про правову природу ІІІ Універсалу Центральної Ради // Актуальні проблеми національного законодавства. – Кіровоград, 2013. – Вип. 32. – С. 3–9 та ін.

[41] Захарченко П. П. Зовнішньополітична діяльність Центральної Ради Української Народної Республіки на мирних переговорах у Бресті (1917–1918 рр.) // Право України. – 2017. – № 11. – С. 70.

[42] Там само. – С. 71.

[43] Там само. – С. 74.

[44] Верстюк В. Ф. Українські проекти в Російській імперії. Нариси в трьох томах. – Т. 1. – К., 2004. – С. 448–449.

[45] Смолій В. Вступне слово // Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. Українські землі у центрі цивілізаційної кризи. – К., 2015. – С. 4.

[46] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: Становлення державності. – В 2-х тт. – Т. 2. – К., 2011. – С. 187.

[47] Там само. – С. 195.

[48] Там само. – С. 197.

[49] Там само. – С. 200, 202–205.

[50] Історія держави і права України. – К., 2014. – С. 120.

[51] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: Становлення державності. – В 2-х тт. – Т. 2. – К., 2011. – С. 191.

[52] Там само. – С. 209.

[53] Там само. – С. 269.

[54] Яневський Д. Загублена історія втраченої держави. – Харків, 2009. – С. 48–67.

[55] Там само. – С. 160.

[56] Дикий А. Неизвращенная история Украины-Руси (от начала 19-го до середины 20-го века). – М., 2008. – С. 86.

[57] Яневський Д. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри. – Харків, 2010. – С. 162.

[58] Там само. – С. 163.

[59] Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість. – Торонто, 1964. – С. 144.

[60] Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 48.

[61] Там само. – С. 19.

[62] Там само. – С. 264.

[63] Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С. 203.

[64] Там само. – С. 219–220.

[65] Яневський Д. Загублена історія втраченої держави. – Харків, 2009. – 252 с.; його ж. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського. – Харків, 2010. – 316 с.; його ж. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри. – Харків, 2010. – 315 с.; його ж. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського. – Харків, 2010. – 284 с.; його ж. Проект «Україна». Грушевський. Скоропадський. Петлюра. – Харків, 2012. – 921 с.; його ж. Проект «Україна», або Загублена історія втраченої держави. – Харків, 2017. – 252 с.

[66] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: Становлення державності. – В 2-х тт. – Т. 2. – К., 2011. – С. 266.

[67] Там само. – С. 267.

[69] Широкорад А. Б. Тайная история Украины. – М., 2008. – С. 314.

В статье проанализированы отдельные публикации современных отечественных и зарубежных авторов, в которых сфальсифицировано процессы созидания украинской государственности. Главное внимание сосредоточено на попытках искажения фактов при освещении роли государственных лидеров и деятельности национальной элиты в период Украинской революции 1917–1921 гг.

Ключевые слова: украинское национальное государственное строительство, нацио-

нальная элита, Украинская революция 1917–1921 гг., Центральная Рада, фальсификации, антинаучные инсинуации.

The article analyzes individual publications of contemporary Ukrainian and foreign authors, in which the state-building processes in Ukraine are falsified. The main focus is on attempts to distort the facts in highlighting the role of state leaders and the activities of the national elite during the Ukrainian Revolution in 1917–1921.

Keywords: Ukrainian national state building, national elite, Ukrainian revolution in 1917–1921, Central Rada, falsifications, anti-scientific insinuations.

Марина ПАЛІЄНКО
Ігор СРІБНЯК
Київ

ІНФОРМАЦІЙНО-ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АРХІВНИХ ЗБІРОК НАЦІОНАЛЬНОЇ УСТАНОВИ ІМЕНІ ОССОЛІНСЬКИХ У ВРОЦЛАВІ З ІСТОРІЇ УНР (КОЛЕКЦІЯ 22/53)*

У статті розкрито інформаційно-джерельний потенціал архівних збірок Національної установи імені Оссолінських у Вроцлаві з історії УНР (на прикладі фонду 22/53), в якому скупчено значний масив україномовних матеріалів, що ілюструють різні аспекти діяльності міністра преси і пропаганди Уряду УНР в екзилі Олександра Ковалевського, а також структур Партизансько-Повстанського Штабу при Головній Команді Військ УНР.

Ключові слова: Оссолінеум, документ, архів, колекція, Українська Народна Республіка, Олександр Ковалевський, Партизансько-Повстанський Штаб.

Національна установа імені Оссолінських у Вроцлаві (*Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, ZNiO*) – польська музейно-бібліотечно-архівна інституція з власною понад 200-літньою історією, яка відіграла – без перебільшення – виняткову роль в історії Польщі[1]. З самого початку свого існування у Львові вона стала одним з найважливіших центрів збереження найбільших польських культурних надбань (у т.ч. рукописів та першодруків творів Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Генріка Сенкевича та ін.), а разом з тим завжди виконувала місію потужного бібліотечно-архівного центра, який створював всі належні умови для проведення наукових досліджень в царині полоністики. Можливо найкраще про її значення для кожного поляка висловився Станіслав Лемпіцький, який у своїх роздумах мав всі підстави констатувати: «До Оссолінеуму збігалися усі думки польських наукових працівників і молоді. Тут була робітня праці з підтримки тремтячого на вітрі полум'я польської культури, освіти і науки та над створенням нових цінностей у цих галузях. Тут була святиня польської книжки…»[2].

Після того як фонди Оссолінеуму 1939 р. опинились у руках більшовиків, а невдовзі – нацистів, обидві тоталітарні злочинні влади не переймались долею цього визначного культурно-бібліотечного закладу, більше того – вдались до поділу та розпорошення його мистецьких збірок, архівних та бібліотечних колекцій. Окупаційна німецька влада, «рятуючи» Оссолінеум від СРСР, вивезла частину його рукописних збірок (сім скринь) до Кракова. Під час подальшого транспортування ці матеріли через наближення фронту були залишені напризволяще в населеному пункті Аделін (тепер – Заґродно), після чого їх було переміщено до Вроцлава[3]. Одночасно до Аделіна потрапила частина документальних колекцій бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка у Львові, яка згодом опинилась у фондах Національної бібліотеки у Варшаві[4]. Слід зазначити, що частина українських збірок з довоєнної колекції НТШ була також передана на зберігання до ZNiO у Вроцлаві.

У 1946 р. урядом УРСР було прийнято рішення про передачу в якості «дару» українського народу частини (за різними оцінками – 30–40%) документальних і книжкових колекцій та мистецьких творів з фондів «старого» Оссолінеуму. Таким чином, його фонди були поділені між двома країнами і двома містами – Львовом і Вроцлавом, хоча й в цьому випадку вони продовжували (і продовжують) творити нерозривну єдність.

Нині Національна установа імені Оссолінських, перебуваючи у Вроцлаві, продовжує виконувати свою шляхетну місію зберігача національних скарбів Польщі, залишаючись разом з тим одним з провідних польських науково-дослідних осередків та надаючи необмежений доступ до своїх колекцій польським і зарубіжним дослідникам. Нині у колекціях Оссолінеуму зберігається

*Дану статтю було підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europy Wschodniej) Варшавського університету, за ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі – *авт*.

© Марина Палієнко, Ігор Срібняк

понад 1,5 млн. експонатів (картин, книг, архівних документів, нумізматичних збірок та ін.), що мають виняткове значення для проведення студій з історії та культури Польщі.

Але роль Оссолінеуму не обмежується власне тільки Польщею – його колекції мають колосальний джерельний потенціал для дослідників з країн Центрально-Східної Європи, і насамперед – з України. Оссолінеум, будучи польським культурно-науковим осередком, залишається символом спільної культурної спадщини двох народів – польського та українського – попри всі складні й важкі питання нашої спільної історії у XX ст.

***

Кількість та різноманітність документальних збірок, які зберігаються в Оссолініумі, є настільки значною, що проведення навіть стислого джерелознавчого аналізу тільки одного фонду неможливо здійснити в рамках навіть окремої розлогої статті. Увагу авторів найбільше привернув фонд № 22/53, в якому сконцентровано значний масив україномовних матеріалів, що ілюструють різні аспекти діяльності міністра преси і пропаганди Уряду УНР в екзилі Олександра Ковалевського, а також структур Партизансько-Повстанського Штабу (ППШ) при Головній Команді Військ УНР.

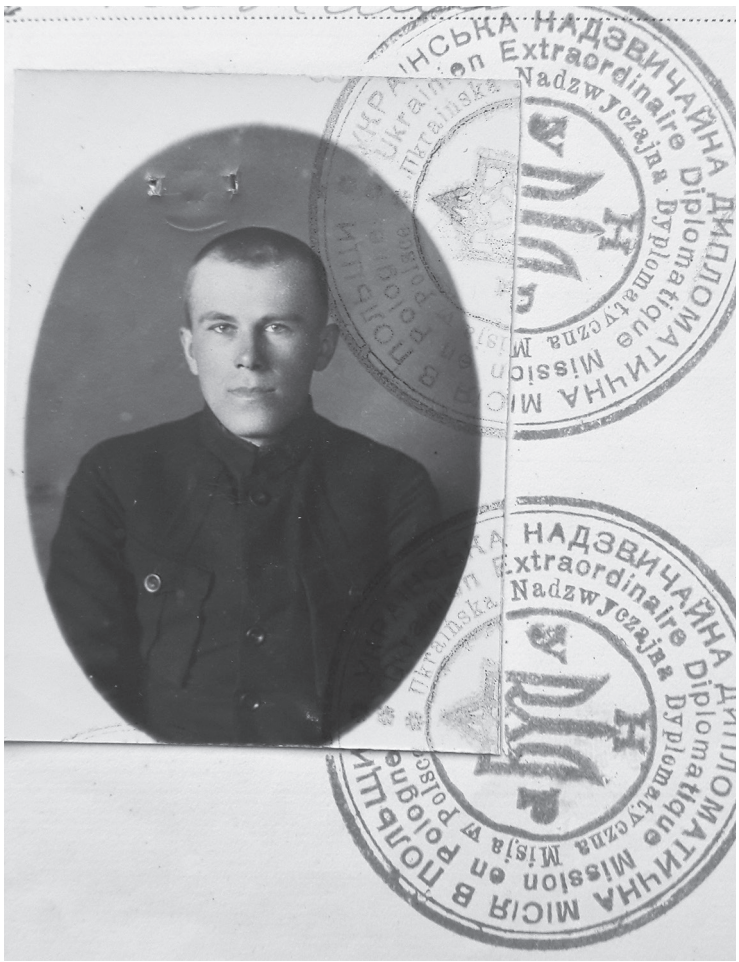

Фотографія О. Ковалевського з його службового посвідчення (для проїзду з території Польщі до України), виданого МЗС УНР, 7 жовтня 1919 р. Зберігається в: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (Національна установа імені Оссолінських у Вроцлаві, далі – ZNiO), rękopis 22/53/1.

До першої з тек (22/53/1) увійшли документи, які належали міністру преси та пропаганди Уряду УНР і члену Ради Республіки О.Ковалевському, т.ч.: службове і приватне листування, касові звіти, матеріали та протоколи про переговори Делегації Уряду УНР з Російським політичним комітетом у Варшаві восени 1920 р., протоколи засідань осередків Української народної республіканської партії (УНРП), заяви про вступ до її складу, уповноваження та посвідчення її членів, програмні документи та резолюції ЦК згаданої партії, окремі протоколи її конференції (грудень 1920 р.), внесення представників цієї партії до Ради Республіки, документи про позицію УНРП в справі польсько-українського порозуміння (грудень 1919 р.), бланки різних міністерств Уряду УНР, статут Української національної ради, чернетки і робочі матеріали, малюнки, візитки, карти-схеми, виконані вручну.

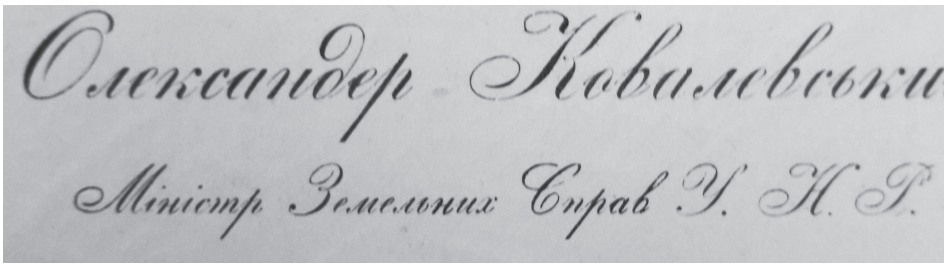

Візитна картка О. Ковалевського (в часі його перебування на посаді міністра земельних справ УНР). Зберігається в: ZNiO, rękopis 22/53/1.

Зворотна сторона візитної картки О. Ковалевського з його власноручним малюнком. Зберігається в: ZNiO, rękopis 22/53/1.

Тут також представлені копії звітів про результати відвідування таборів полонених та інтернованих вояків-українців представником Дипломатичної місії УНР в Польщі (1919–1920 рр.) та урядовцями міністерства преси та пропаганди Уряду УНР, які містять важливу фактологічну інформацію для реконструкції життя та діяльності таборян-українців у Ланцуті, Александрові, Ченстохові, Каліші та Пикуличах.

Зокрема, «Доповідь про стан табору полонених українців в Ланцюті» була підготовлена членом Української дипломатичної місії в Польщі старшиною Яковом Горшківським (разом з ним табір відвідав й старшина для доручень місії Клим Помогайленко) у середині жовтня 1919 р. За його підрахунками станом на 13 жовтня ц.р. у Ланцуті перебувало 172 старшини, 291 козак, 110 інтернованих, для них «провадилися лекції, навчання муштрі (стройові вправи – авт.), ріжні виклади», у таборі діяв гарний хор, літературний, театральний, хоровий гуртки, видавався журнал «Доля Душі»[5].

Ще одна доповідь (від 16 грудня 1920 р.) – неназваного українського урядовця зі складу міністерства преси і пропаганди Уряду УНР – стосувалась Чентохови, де були скупчені цивільні урядовці та окремі апарати штабів Армії УНР. На той час там перебувало близько 1500 лише зареєстрованих осіб з числа урядовців різних державних установ УНР, найбільше з їх числа належали до апарату міністерства внутрішніх справ УНР (міліцейські формування).

Автор цього звіту окреслював їх матеріальне становище як «взагалі погане», через відсутність належного харчування та брак лікарської опіки серед урядовців було багато хворих, які «падають знесилені на вулицях майже по кілька чоловік щоденно», в їх середовищі траплялись навіть «випадки голодної смерти». Більшість з цих урядовців харчувалась один раз на добу, отримуючи їжу на продовольчому пункті Червоного Хреста. Вони орендували кімнати у незаможних поляків, які не обігрівались через відсутність вугілля, у зв'язку з чим в них панувала «сирість, пльонява (пліснява – *авт.*), холод, бруднота».

Але «гірш голоду гнітила та непевність, серед якої живуть наші інтерновані. А яка сила чуток, та й яких тілько, їх не робиться, і то з самих певних джерел…». Через відсутність грошей інтерновані не купували газет, тай не вірили й тій інформації, що подавалась на шпальтах

польських видань. Вищі урядовці не поспішали приїздити до Честохова аби поінформувати українське суспільство про дійсний стан подій, відтак все більше інтернованих занурювалось у стан «зневірря і байдужости», що було спричинено «голодом і ненавистю, завдяки відсутності зв'язку та своєчасної інформації». Такому стану могла би зарадити щоденна українська газета, на яку дуже потребував загал інтернованих[6].

Та серед цього суцільного зубожіння дехто з урядовців – зі служб постачання та господарських відділів, розкошував, витрачаючи «по кілька тисяч марок на вечері щоденно по першорядних рестовраціях». Часом вони – випивши зайвого – спричиняли «скандали, колотнечу, знущання з Уряду У.Н.Р. провокацію і т. ін.». Урядовець «не чув ні одного слова, яке виходить з тих привелігірованих горлянок, щоб воно було сказано по Українському. Балакають «принципово» лише по російські, або по польському».

Умови життя інтернованих у ще одному таборі інтернованих вояків-українців – Каліші – були окреслені як найкращі (у порівнянні з іншими таборами). У «відчиті», адресованому О. Ковалевському, зокрема повідомлялось, що у помешканнях та на подвір'ї табору підтримувався зразковий порядок, бараки ж – мали електричне освітлення і вентиляцію, були побілені зовні та мали всередині залізну піч (опалювалась вугіллям). Табір також мав всю необхідну для перебування значної кількості вояцтва інфраструктуру: лазню, водокачку з напірною вишкою, електричну станцію, кухню, театр та інші допоміжні споруди[7].

«Відпоручник» міністерства преси і пропаганди окремо відзначав, що чіткій роботі таборових лазні та пральні у Каліші вдалось запобігти поширенню пошесних хвороб серед вояцтва. Дуже важливим, на його думку, було забезпечення для таборян кваліфікованої медичної допомоги. У таборі було розгорнуто шпиталь на 400 койко-місць з відповідним лікарським штатом (9 лікарів та 34 сестри-жалібниці), який був у достатній мірі забезпечений ліками. При шпиталі діяла польська медична амбулаторія (медпункт), в якій працював український медичний персонал. Їх силами всім інтернованим було зроблено щеплення від холери і тифу. Польська комендатура завжди сприяла у забезпеченні таборян лікарськими послугами, виділяючи достатню кількість приміщень для медичного обслуговування українського вояцтва[8].

На відміну від інших таборів інтернованих Військ УНР – «харчування старшин і козаків у Калішському таборі стояло добре», бо отримуючи однакову з ними кількість продуктів (за пайковою розкладкою), інтерновані цього табору харчувались значно якісніше, маючи достатній пайок для забезпечення своїх життєвих потреб. «Секрет» цього полягав у тому, що польська інтендантура передавала всі продукти у сирому вигляді безпосередньо до таборової кухні, де вже українськими армійськими кухарями готувалась всі страви. За словами невідомого автора цитованого тут «Відчиту», він чотири рази обідав у Каліші, отримуючи «фасолевий суп з картоплею, м'ясом, бураками і свіжою капустою», при чому його «одна порція містила приблизно дві тарілки супу». Другою стравою було «півфунта (200 грам – *авт.*) жареного мяса в соусі з муки, підлитим топленим салом; один раз було дано ще й гарнір до мяса – різані шматочки тіста, политі салом». Урядовець згадав і про сніданки та вечерю – «ранком і вечером видається кава та до 1 фун[ту] (400 грам – *авт.*) мармоляди на 4 чолов[ік]. Хліба видається 1 фун[т] на добу»[9].

Слід відзначити, що українське командування групи у свою чергу докладало всіх зусиль для урізноманітнення раціону інтернованих – спрямовуючи отримані від проведення спектаклів і таборової крамнички кошти на закупівлю огородини, яка не видавалась польською інтендатурою.

Матеріальний стан інтернованих суттєво різнився – переважна їх більшість витратила всі свої грошові заощадження (якщо такі були), і не отримуючи грошового утримання від уряду впродовж кількох місяців, не могла дозволити собі на придбання найнагальніших речей. В цій ситуації особливо потерпали деякі сімейні старшини, які хоча й користувались правом проживання з родиною поза табором – не мали можливості ним скористатись. Щоправда, серед інтернованих зустрічались й «заможні» (здебільшого ті старшини, які працювали в тилових структурах та за родом своєї діяльності були пов'язані з розподілом матеріальних цінностей)[10].

Значних зусиль від командування групи потребувала організація військового виховання вояків, і зокрема проведення щоденних стройових вправ (годинних вправ зранку і ввечері). Головною перепоною у цьому було небажання переважної більшості старшин виконувати стройові вправи у присутності козаків, які виконували їх на тому ж плацу під проводом своїх стройових командирів. У цій ситуації генерал О.Удовиченко кількаразове особисто вправлявся на плацу, виконуючи різні стройові вправи, подаючи в такий спосіб особистий приклад загалу старшинства. Врешті-решт, йому вдалось переконати старшинство підпорядкованої йому дивізії, після чого стройові вправи виконували всі без виключення старшини[11].

І нарешті, ще один табір для утримання полонених та інтернованих – у Пикуличах був роз-

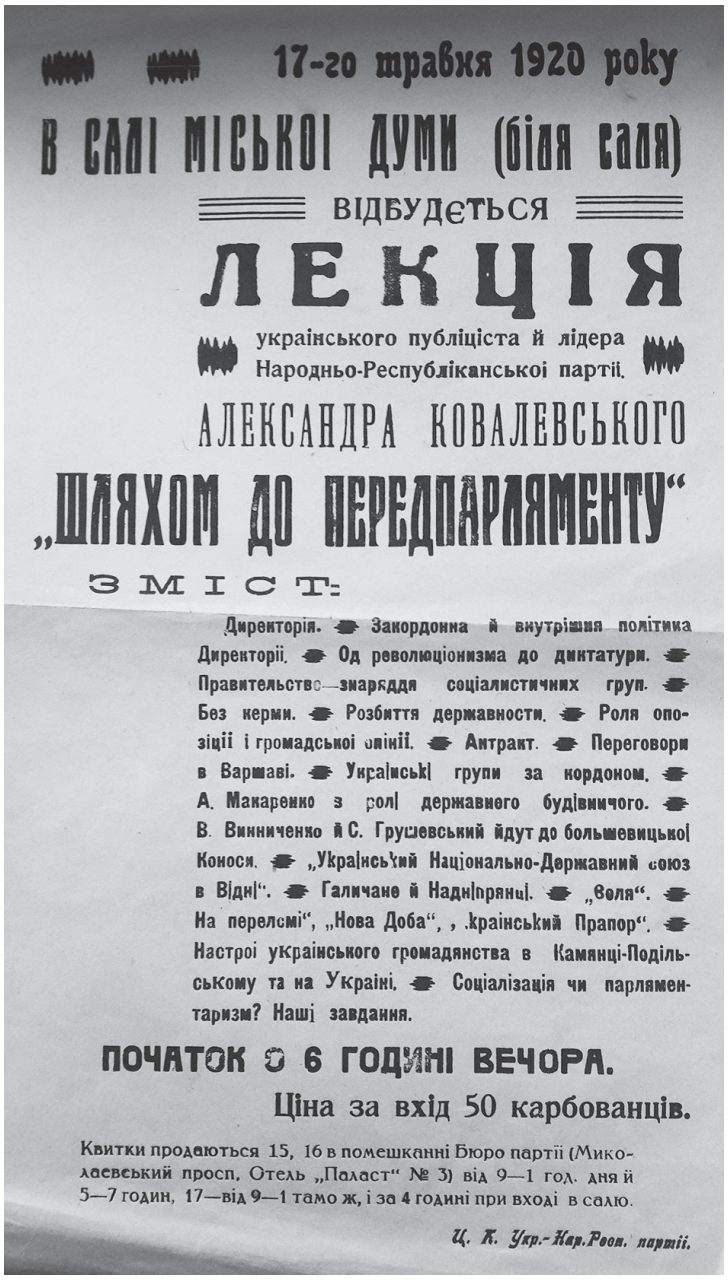
17-го травня 1920 року

В САЛІ МІСЬКОЇ ДУМИ (біля сала)

ВІДБУДЕТЬСЯ

ЛЕКЦІЯ

українського публіциста й лідера Народньо-Республіканської партії.

АЛЕКСАНДРА КОВАЛЕВСЬКОГО

„ШЛЯХОМ ДО ПЕРЕДПАРЛЯМЕНТУ“

ЗМІСТ:

Директорія. Закордонна й внутрішня політика Директорії. Од революціонизма до диктатури. Правительство—знаряддя соціалистичних груп. Без керми. Розбиття державности. Роля опозіції і громадської опінії. Антракт. Переговори в Варшаві. Українські групи за кордоном. А. Макаренко з ролі державного будівничого. В. Винниченко й С. Грушевський йдут до большевицької Коноси. „Український Національно-Державний союз в Відні“. Галичане й Наддніпрянці. „Воля“. На перелсмі“, „Нова Доба“, „Український Прапор“. Настрої українського громадянства в Камянці-Подільському та на Україні. Соціалізація чи парляментаризм? Наші завдання.

ПОЧАТОК О 6 ГОДИНІ ВЕЧОРА.

Ціна за вхід 50 карбованців.

Квитки продаються 15, 16 в помешканні Бюро партії (Миколаєвський просп. Отель „Паласт“ № 3) від 9—1 год. дня й 5—7 годин, 17—від 9—1 тамо ж, і за 4 годині при вході в салю.

Ц. К. Укр.-Нар.Респ. партії.

Оголошення про лекцію О.Ковалевського «Шляхом до Предпарламенту», 17 травня 1920 р. Зберігається в: ZNiO, rękopis 22/53/1.

ташований поблизу однойменного села, яке знаходилось на відстані 3–4 км від Перемишля. Він уявляв з себе порівняно невелику площу, обнесеною двома рядами колючого дроту заввишки в три метри. На цій огородженій території ще за часів Першої світової війни австрійцями були збудовані довгі кам'яні казарми з вікнами у даху та дерев'яні бараки (загалом 49 об'єктів)[12].

Умови їх утримання були дуже непростими, суцільну проблему являло з себе бажання помитись в таборі, бо таборова лазня – «холодна, маленька, тісна розрахована на 10–15 чоловік» – цілком не відповідала своєму призначенню. Внаслідок цього таборяни потерпали від різного роду паразитів та вошей. І хоча в таборі була дезінфекційна камера, обробка в ній одягу давала лише тимчасовий ефект[13].

Неякісне та недостатнє харчування, прикрі санітарно-гігієнічні умови в таборі (на додаток до всіх проблем – табір не був забезпечений достатньою кількістю туалетів, що змушувало частину таборянин задовольняти свої природні потреби деінде) причинились до підвищення рівня захворюваності таборян – з моменту приїзду до табору і до 21 січня 1921 р. до шпиталю і амбулаторії звернулось 1500 інтернованих[14].

У течці № 3 (22/53/3) відклалось приватне та службове листування О.Ковалевського, представлені його посвідчення члена філії Українського Червоного Хреста при Діючій армії, співробітника міністерства торгу і промисловості Уряду УНР та ін. Крім того, тут представлені особисті документи й інших осіб, у т.ч. посвідчення Василя Яковича Скляра за підписом Ю. Тютюнника, в якому йдеться про відрядження останнього на Україну у якості представника Партизансько-Повстанського штабу (ч.16 від 12 березня 1921 р., м. Тарнів)[15].Наступна тека № 4 також містить кілька посвідчень В. Скляра, виданих у 1919–1920 рр., коли він посідав посаду прифронтового комісара при 4-й Київській стрілецькій дивізії Військ УНР. Серед документів – дві фотографії (без підписів), але очевидно самого Скляра та його помічника Дмитра Хорунжого. Увагу привертає лист В.Скляра (від 18 квітня 1921 р.), написаний хімічним олівцем на суконній хустинці, що був адресований дружині та доньці.

В ньому В.Скляр, усвідомлюючи ймовірність своєї загибелі, звертається до своєї родини з такими словами: «Мої дорогі, Анюта і Любочка! Я, з відома Головного Отамана, по пропозиції ген[ерал] хор[унжого] Ю. Тютюнника і по Наказу Міністра Вн[утрішніх] справ УНР [16] Березня м[іся]ця 1921 р. ч.423, виїзжаю сьогодні для державної праці на південь України, яко див[ільний] комісар і на всякий випадок – лишаю цього листа, щоб Ви могли законно турбуватись за державною допомогою для себе, а мені ж за те, що я чотири останні роки Вам крім турбот,

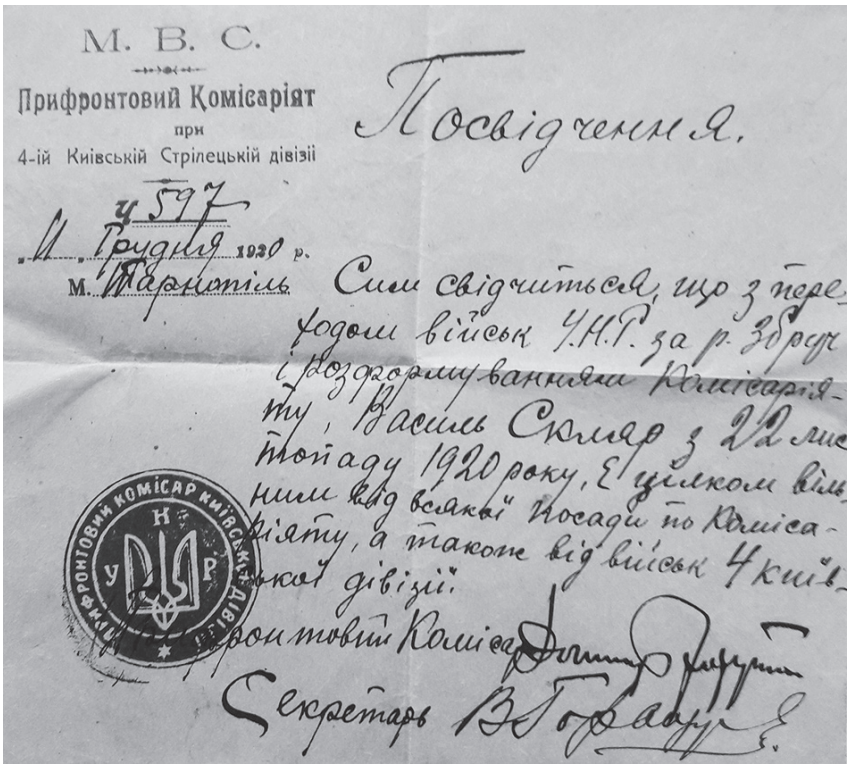

М. В. С.

Прифронтовий Комісаріят
при
4-ій Київській Стрілецькій дивізії

№ 597

11 Грудня 1920 р.
м. Тарнопіль

Посвідчення.

Сим свідчиться, що з переходом військ У.Н.Р. за р. Збруч і роздорожуванням Комісаріяту, Василь Скляр з 22 листопаду 1920 року, є цілком вільним від всякої посади по Комісаріяту, а також від військ 4 київської дівізії.

Прифронтовий Комісар

Секретарь

Посвідчення Василя Скляра про його звільнення з посади прифронтового комісара 4-ої Київської стрілецької дивізії Армії УНР, 11 грудня 1920 р. Зберігається в: ZNiO, rękopis 22/53/4.

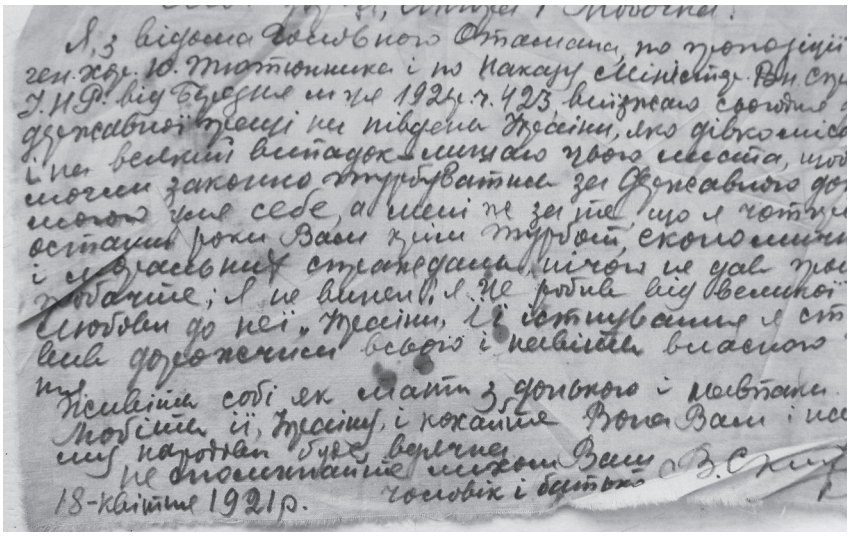

Лист В. Скляра до дружини та доньки, 18 квітня 1921 р. (сукно, хімічний олівець). Зберігається в: ZNiO, rękopis 22/53/4.

економічних і моральних страждань, нічого не дав Прошу пробачте; Я не винен! Я це робив від великої любові до неї – України, її істнування я ставив дорожчим всього і навіть власного життя. Живіть собі як мати з донькою і навпаки. Любіть її, Україну, і кохайте, Вона Вам і нашому народови буде вдячна. Не споминайте лихом. Ваш чоловік і батько В. Скл[яр]»[16].

В цій же теці – документи Фронту національної єдності, листування з його членами (друга половина 1930-х рр.), типографський бланк «Закону про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» (від 12 листопада 1920 р.), особисте листування кількох осіб, інколи без зазначення імен, що дозволяє припустити, що В.Скляр зумів повернутись зі свого смертельно небезпечно відрядження.

У теці № 5 представлені різноманітні документи, пов'язані зі створенням та діяльністю Партизансько-Повстанського штабу при Головній Команді Військ УНР під командуванням генерал-хорунжого Юрія Тютюнника. В ній відклались листи (здебільшого до Ю.Тютюнника, інколи з його резолюціями), рапорти, зведення, звіти, звернення, записки, клопотання, кошториси, акти, розписки, посвідчення, штатні розписи, схеми, доручення, доповіді, накази, «протоко-

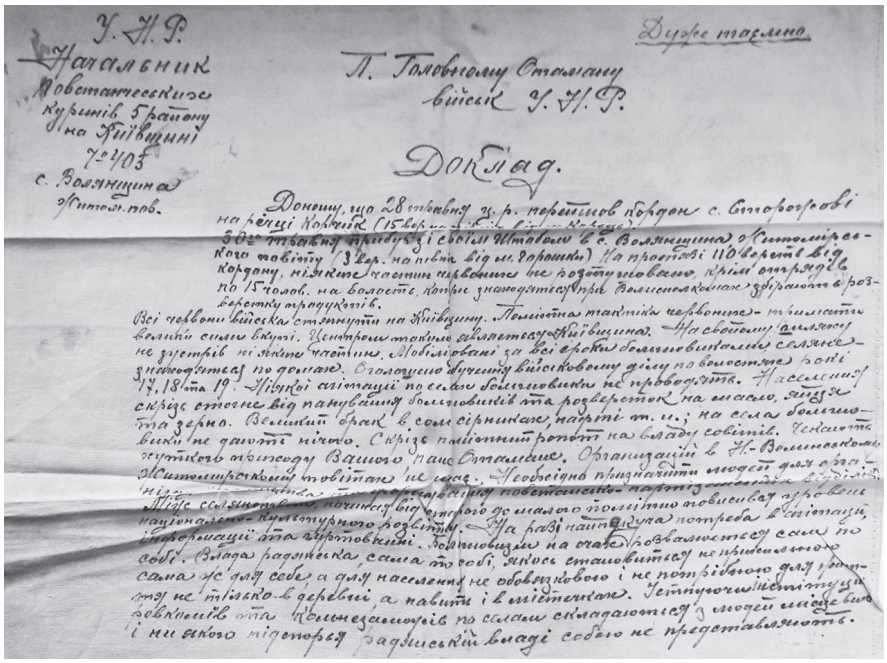

Доповідь начальника повстанських куренів 5-го району (Київщина) отамана Бессарабенка Головному Отаману Військ УНР С. Петлюрі, 30 травня 1921 р. (сукно, хімічний олівець). Зберігається в: ZNiO, rękopis 22/53/6.

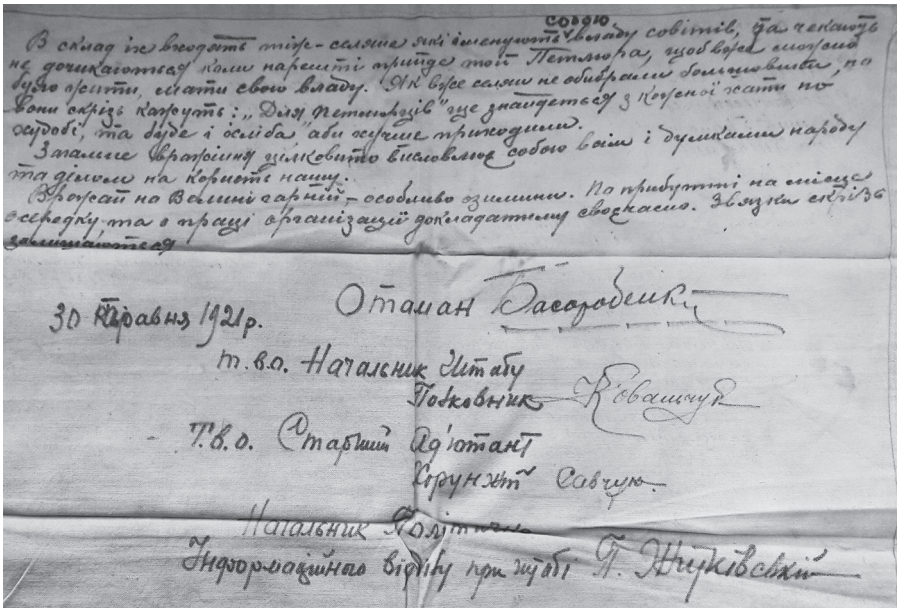

Доповідь начальника повстанських куренів 5-го району (Київщина) отамана Бессарабенка Головному Отаману Військ УНР С.Петлюрі, 30 травня 1921 р. (зворотна сторона). Зберігається в: ZNiO, rękopis 22/53/6.

ли зізнань» («опитувальні листи») повстанців, шифри, списки вояків, які висловили бажання бути відрядженими штабом Ю.Тютюнника для проведення організаційно-повстанської роботи в Україні, «Положення про організацію повстання на Правобережній Україні» з грифом «дуже таємно», агентурні повідомлення, штатний розклад Партизансько-Повстанського штабу, щомісячні інформаційні та організаційні звіти ППШ про ситуацію в радянській Україні із зазначенням назв та кількості повстанських загонів, їх отаманів та району їх дислокації (серед них значна кількість рукописних матеріалів, писаних олівцем).

Увагу історика без сумніву приверне й «Уповноваження» голові «Головного Народнього Повстанчого Комітету Волині і Поділля» Пилипу Павлюку для інформування Уряду УНР та отримання від нього вказівок та інструкцій в розгортанні партизанського повстанського руху, копія листа Б. Савінкова до голови Дипломатичної місії УНР в Польщі від 24 січня 1921 р., автограф С. Петлюри на особистому бланку Голови Директорії і Головного Отамана Військ УНР, датований 29 березня 1921 р., яким Ю.Тютюнник запрошувався на засідання Вищої Військової Ради «для вияснення стану справ».

У згадуваній течці зберігаються оригінали розпорядження С. Петлюри про відрядження підполковника Стефаніва до Румунії та його призначення начальником штабу А. Гулого-Гуленка, клопотання Ю. Тютюнника перед майором Черноцьким про відрядження до Румунії сотника Долинюка як зв'язкового старшини на південь України, копія «докладу» полковника Голуба Головному Отаману С. Петлюрі, документи про проведення антиуенерівської пропаганди гайсинським отаманом Волинцем, який обстоював орієнтацію на Савінкова, копії програми Всеукраїнського Національного Союзу і статуту Українського військового товариства та ін. Тут же – повідомлення від посла УНР в Німеччині від 16 квітня 1921 р. про спроби гетьманців «представити справу так, що то вони організують повстання», для чого «вони нібито вислали 6 партій по 40 чол. на Україну». У цьому ж листі міститься інформація про акцію Моркотуна в Стамбулі, який нібито переправив 12000 повстанців до України.

Інтерес дослідників партизансько-повстанського руху на півдні України без сумніву приверне й зміст власноручної резолюції С. Петлюри на одному з рапортів полковника А. Гулого-Гуленка (від 19 березня 1921 р.): «Воєнміну. За поход в запілля ворога серед дуже тяжких обставин, за персональну бойову хоробрість і організаційно-державні заслуги в справі організації повстання проти окупантів – московських большовиків, вважаю за необхідне нагородити полковника Гулого-Гуленка рангою генерал-хорунжого Армії УНР з старшинством з часу переходу […] р. Збруч»[17].

В цій справі зберігається й рукописна інструкція від 10 березня 1921 р. (з грифом «Дуже таємно») всім керівникам повстання на терені України (серед різних завдань суто військово-організаційного і розвідчо-агентурного характеру – присутня також вимога «підтримувати в займаних районах самий суворий порядок оберігаючи життя й права всякого громадянина У.Н.Р. без ріжниці національности. Погроми і грабіжничества ні в якому разі не можуть мати місця в У.Н.Р. Винних у цьому карати по законам військового часу»[18].

Тут також представлена й копія звернення повстанців Хорольсько-Золотоношського повіту Полтавської губернії (від 7 квітня 1921 р. за підписом «Чубаров») до С.Петлюри, в якій висловлюється готовність продовжити боротьбу з радянською владою: «Шлем ми тобі Батьку привіт з далекої Полтавщини. Багато не станем писати, але що маємо сказати, то скажемо. Большовиків б'ємо, як тільки де попадем. Надія у всій Полтавщини тільки та, що прийшла весна, зійшло сонце, а за сонцем зійде і Петлюра – кажуть селяни. Коли комуністи приїзжають на село і агітують, що Петлюра сидить у тюрмі в Польщі і ми з Польщею заключили мир і його передадуть до більшовицької тюрми то селяни кажуть – знаєм ми вас гарно, брешіть ви всім кацапам (росіянам – *авт.*) тілько не нам…». Завершується лист двома короткими лаконічними фразами: «Чекаємо Вашого наказу про виступ. Маємо людей і зброю»[19].

Серед інших документів ППШ присутні чернетки «Наказу по Штабу Партизансько-Повстанських військ ч.1 від 18 лютого 1921 р.», яким Ю.Тютюнник здійснив перші призначення: генштабу підполковник Кузьмінський був призначений тимчасово виконуючим обов'язки помічника начальника штабу, генштабу підполковник Вільгельм Зеєгорш – начальника організаційно-оперативно-розвідчого відділу, сотник Ступницький – начальника агітаційного відділу[20].

Значну історичну цінність являє відомість кошторисів Партизансько-Повстанського Штабу, на потреби якого до 5 квітня 1921 р. було асигновано 50.385.000 марок польських, 4.280.000 рублів царських, 85.600.000 рублів радянських, 570.000 лей румунських, 5.000 фунтів стерлінгів. На початок квітня ц.р. в його апараті працювало 35 осіб, на утримання штабу та його персоналу щомісячно виділялось 350.000 м.п. Видатки на «організацію національних гуртків на Україні і в ворожих військах» становили 10 млн. м.п., ще 1.308.000 м.п. витрачалось для утримання апаратів штабів чотирьох повстанських груп та двадцяти районів, зв'язкових старшин, ад'ютантів, інформаторів-агітаторів – загалом 165 осіб. На «однаразові витрати по організації повстання на терені України» (відправка зв'язкових і агітаторів через кордон, тиражування літератури, непередбачені видатки) до 5 квітня 1921 р. було витрачено – 3.885.000 м.п., 4.280.000 рублів царських, 85.600.000 рублів радянських, 240 лей румунських. Штабом покривались й видатки на утримання «зв'язкових органів» (йшлося про персонал спеціальних пунктів на польсько-радянському та румунсько-радянському кордоні, через які до радянської України таємно відряджались емісари та кур'єри ППШ).

Деякі документи з теки № 5 стосуються становища інтернованих вояків Армії УНР у Румунії[21], а також заходів української дипломатії та таємних структур ППШ з активізації повстанського руху на півдні України. З огляду на відсутність у таборах інтернованих достатньої кількості старшин, готових виїхати для підготовки постання на півдні України, Партизансько-Повстанський Штаб Ю. Тютюнника вже у квітні 1921 р. вдався до відрядження таких старшин з Польщі до Румунії[22]. І якщо спочатку такі старшини перетинали польсько-румунський кордон

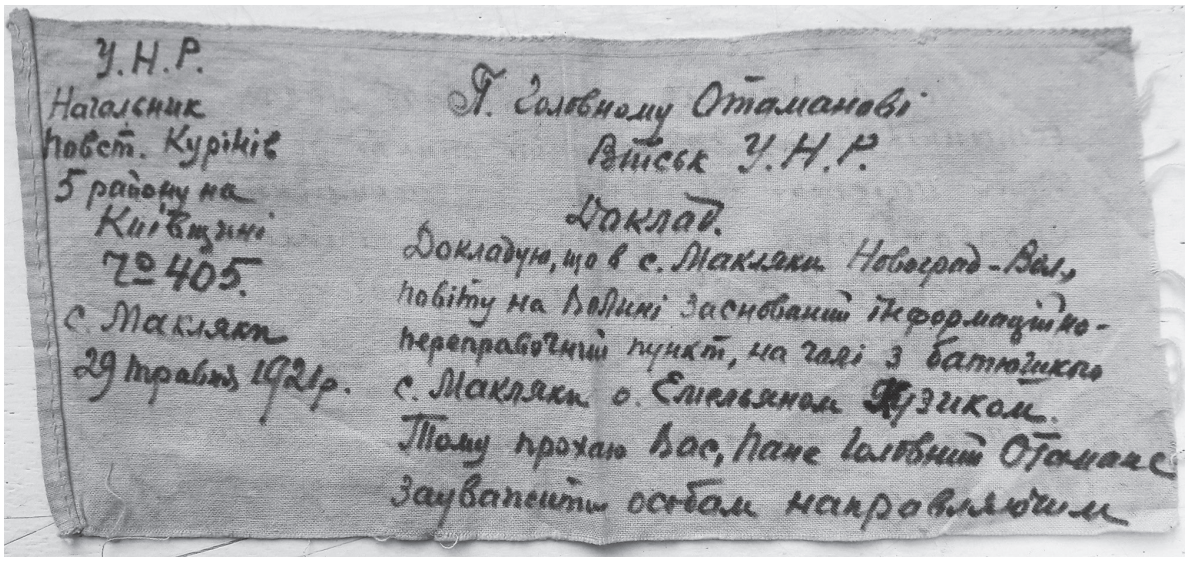

У.Н.Р.
Начальник
повст. Куренів
5 району на
Київщині
№ 405.
с. Макляки
29 травня 1921 р.

П. Головному Отаманові
Військ У.Н.Р.
Доклад.
Докладую, що в с. Макляки Новоград-Вол.
повіту на Волині заснований інформаційно-
переправочний пункт, на чолі з батюшкою
с. Макляки о. Емельяном Кузиком.
Тому прохаю Вас, Пане Головний Отамане
зауважити особам направляючим

Доповідь начальника повстанських куренів 5-го району (Київщина) отамана Бессарабенка Головному Отаману Військ УНР С.Петлюрі, 29 травня 1921 р. (сукно, хімічний олівець). Зберігається в: ZNiO, rękopis 22/53/6.

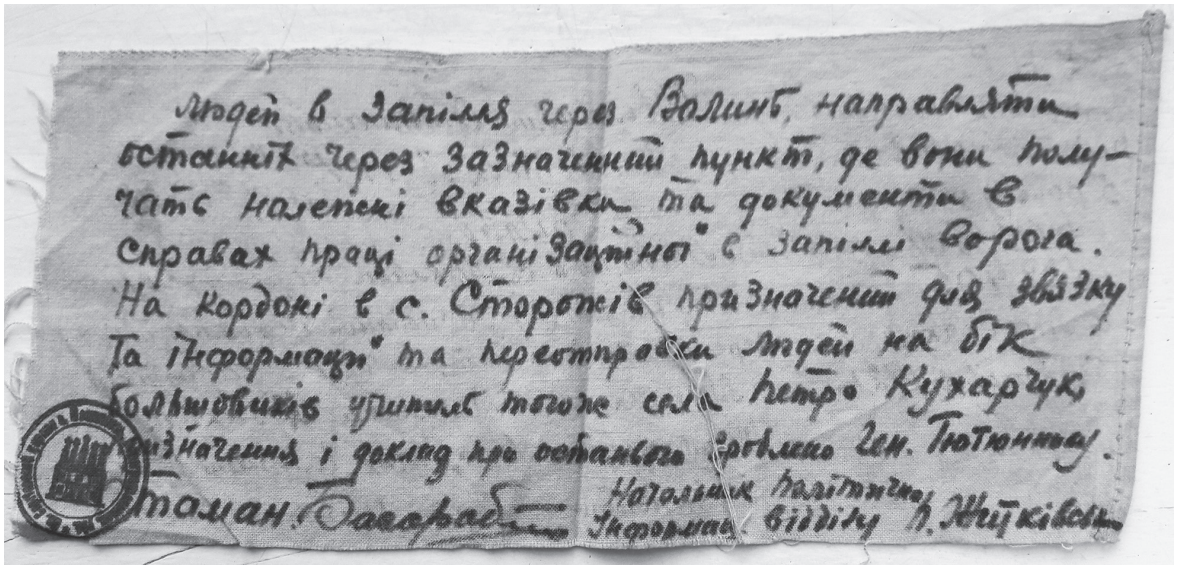

Людей в Запілля через Волинь, направляти
останніх через зазначений пункт, де вони полу-
чать належні вказівки та документи в
справах праці організаційної в Запіллі ворога.
На кордоні в с. Сторожів призначений для звязку
та інформації та переотправки людей на бік
большовиків учитель того ж села Петро Кухарчук,
призначення і доклад про останнього зроблено Ген. Тютюнникові.
Отаман Бессарабенко
Начальник політичної
інформац. відділу П. Жицківський

Доповідь начальника повстанських куренів 5-го району (Київщина) отамана Бессарабенка Головному Отаману Військ УНР С. Петлюрі, 29 травня 1921 р. (зворотна сторона). Зберігається в: ZNiO, rękopis 22/53/6.

без проблем, то вже невдовзі – українські старшини, навіть маючи відповідні дозволи на перетин кордону від польської військової влади, почали зіштовхуватись з різними проблемами ще на польському боці кордону. Справа в тім, що його легальний перетин потребував як візи МЗС Польщі, так і румунської влади, і внаслідок їх відсутності польсько-румунський кордон довелось переходити нелегально, що потягнуло за собою й додаткові витрати.

До кінця вересня 1921 р. штаб А. Гулого-Гуленка вичерпав всі наявні у нього кошти, між тим – для відрядження до України повстанського відділу з території Румунії конче необхідним було забезпечити його зброєю. Інформація, почерпнута з одного з рапортів А.Гулого-Гуленка (у кінці вересня 1921 р. він вирушив до України для підготовки повстання), дозволяє зрозуміти причини невдачі рейду «Бессарабської» повстанської групи Армії УНР: однією з них було неотримання 1 млн. лей румунських, асигнованих А. Гулому-Гуленку для організації на території Румунії повстанського відділу та придбання для нього достатньої кількості зброї, в силу чого він не зумів виконати відповідний наказ Головного Отамана. Як зазначав А. Гулий-Гуленко у

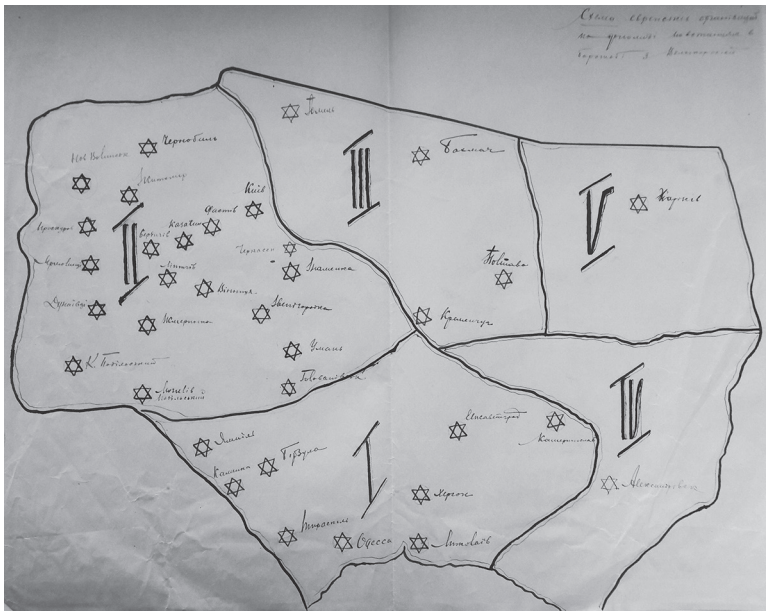

«Схема єврейських організацій по допомозі повстанцям у боротьбі з Великоросією», орієнтовно –серпень 1921 р. Зберігається в: ZNiO, rękopis 22/53/6.

своєму рапорті – «кожна рушниця або кулемет буде не лише мати значіння з технічного боку, а і з боку морального», і звертався з проханням негайно перерахувати цю суму представникові штабу Південної групи, члену військової секції Дипломатичної Місії УНР в Румунії полковникові В. І. Поплавському, який й мав здійснити оплату партії стрілецької зброї[23].

Наскільки непростим був відбір старшин для організації партизанських загонів та підготовки населення України до загального збройного повстання дає уявлення лист командувача 2-ої Волинської стрілецької дивізії Армії УНР генерала О. Загродського до Ю. Тютюнника від 28 лютого 1921 р. В ньому зокрема йшлося про те, що значна кількість вояків 2-ої дивізії висловила готовність відбути на Україну для проведення організаційно-повстанської роботи, «але далеко не всі з цих бажаючих мають на меті […]чисту і світлу ідею. Більша кількість з них під предлогом їхати[…] на повстання бачуть для себе вихід з того небажаного для них положення, котре вони займають в частинах дивізії, як-то: ті старшини, котрі розшифровані регістраційною комісією і тепер мусять відказатись від свавільно присвоєних собі старшинських рангів і бути козаками; ті Старшини, котрих пришлось змістити з займаємих ними раніш посад, як не відповідаючи цьому, ті козаки, які звикли бродити з частини в частину і бути учасниками різних похожденій з метою при повному безділї завжди мати легку наживу, для котрих дисципліна і муштра – непосильна питка». Використання такого елементу, на думку генерала Загродського, тільки би зіпсувало та заплямувало саме повстання в Україні, і запобігти їх проникненню у середовище повстанців могло би атестація всіх добровольців за підписом комдива. Водночас О. Загродський повідомляв у своєму листі, що в дорученій йому дивізії було достатньо «ідейних і чесних людей, як Старшин, так і козаків, в відповідних рангах і званнях, твердо стоящих на належної політичної платформі, з належним бойовим стажем».

Чергова (№ 6) тека також була сформована з документів ППШ, в ній можна ознайомитись з «Планом організації повстанчих відділів на Україні», інструкціями, картами із зазначенням розташування партизанських загонів та повстанських організацій, особистими документами (і зокрема – «Книжкой красноармейца») Кузьми Єрмолюка. Тут же довідка-передрук з «Пролетарської правди» (ч.19 від 10 вересня 1921 р.) зі список арештованих та покараних членів Всеукраїнського Повстанського Комітету, міської організації Січових Стрільців та бойової групи отамана Бессарабенка (з них за вироком Київської ЧК 39 осіб (у т.ч. 4 жінки) було розстріляно, 18 – було засуджено до ув'язнення концтаборі на 5 років, трьох – на два роки, чотирьох – на один рік.

У згадуваній течці зберігаються також три дуже цінні документи, які засвідчують ставлення до єврейських погромів з боку Уряду УНР в екзилі та командування ППШтабу. В їх числі лист міністра зовнішньополітичного відомства УНР до начальника Повстанського штабу УНР (ч. CDLXXXIII/343 від 28 березня 1921 р. Тарнів) з грифом «Таємно, до власних рук, дуже негайно». В листі зокрема відзначалось, що «В геройській визвольній боротьбі українського народу за своє незалежне державне істнування, на його славу та культурну зрілість до державної організації, найбільш важким тягарем падуть закиди що до єврейських погромів», які

вже знайшли «в закордонній пресі все дуже голосний відгук, а ворожі українській справі політичні течії використовують зручно ці негативні прояви революційної та більшовицької руїни та обвинувачують в їх все українське громадянство і Уряд У.Н.Р.».

За інформаціями, отриманими МЗС УНР, «ексцеси проти еврейської людности на території України все таки подекуди трапляються, при чому несвідомі повстанські елементи переносячи провину за тягарі большевицького визиску на евреїв взагалі, чинять помсту на тих, хто самі одрікаються від зрадників також і еврейського народу – комуністів. Ті ексцеси викликують серед еврейського населення огірчення та настрій некорисний ідеї української державности».

На думку міністра, ці «злочинні виступи невідповідальних чинників ляжуть незмитою плямою на цілому повстанському рухові та рівночасно приневолять еврейський народ на Україні до самооборони хоч би шляхом приєднання до большовиків – чим зроблять боротьбу Української Народньої Республіки з большовизмом ще більш кривавою та важкою, а за кордоном дадуть новий матеріял до ворожої акції проти Української Народньої Республіки та її Уряду». Аби протидіяти безпідставним звинуваченням, міністерство просило надіслати всі відомості про «протипогромну акцію», яка провадилась Штабом, як також й всі «інструкції, відозви, заяви, пояснення, летучі листки» в цій справі «для використання цього матеріялу в нашій закордонній дипломатичній праці» (див. додаток).

Виконуючи відповідне доручення начальника ППШ генерала Ю. Тютюнника оргвідділ Штабу запропонував утворити «Всеукраїнський єврейський комітет по допомозі в боротьбі з комуністами», а також й єврейські організації «по великих містах України, які мусять бути зв'язані з Всеукраїнським єврейським комітетом»; у прикордонних містечках мали бути засновані «Бойові організації для допомоги повстанцям в час повстання і для охорони міст від дезорганізованих банд». Зрозуміло, що ці пропозиції не могли бути реалізовані навіть у мінімальній мірі, і насамперед – через відсутність бажаючих з числа євреїв ризикувати своїм життям за ідею відновлення УНР.

За кілька днів до Ю. Тютюнника надійшов лист (ч. 620 від 31 березня 1921 р.) від в.о. військового міністра Уряду УНР генерала С. Дядюши, в якому останній зазначав, що «згідно з інформаціями поданими біженцями з України П[ану] Міністрові Еврейських Справ виникає, що майже всі селянські повстання проти більшовиків закінчуються Еврейськими погромами з великим числом жертв». Такі явища, на думку міністра, «дискридітують владу У.Н.Р., рівнож руйнують нашу Державну справу», у зв'язку з чим вважав доцільним давати «відповідні распорядження, аби шляхом відозв та інформаціями людей, що відправляються[…] на Україну – було з'ясоване проводарям селянських повстань в шкідливости проти Еврейських погромів для загальної Української справи».

У своїй відповіді (квітень 1921 р.) військовому міністру Уряду УНР Ю. Тютюнник визнав доведеним «факт творення погромів деякими відділами так званих повстанців-партизан, які оперують на Україні». Але за його даними, ці відділи не мали нічого спільного ані з Урядом У.Н.Р., ані з організаціями, підпорядкованими ППШтабу. З огляду на те, що в складі цих загонів перебували «елементи безперечно антидержавні, анархічні», Ю.Тютюнник вважав «невідповідаючим нашим інтересам видавати до них які б то не було відозви або розпорядження хіба уже тому, що ніякого вони впливу на погромщиків не матимуть. Навряд чи оголошення нами відозв та розпоряджень до погромщиків могло би допомогти нашій політиці за кордоном. Всі ж організації, які підлягають штабу, безперечно стоять на ґрунті державному і у відповідний спосіб відмежовуються від погромів».

Тека № 7 містить лист С. Петлюри до Ю. Тютюнника від 9 серпня 1921 р. (оригінал, з грифом «довірочно»), повідомлення про таємну відправку через кордон агітаційної літератури, лист осавула Яковлєва до Ю.Тютюнника (від 22 серпня 1921 р.) з пропозицією використання підпорядкованих йому вояків у майбутньому виступі проти більшовиків, службове листування з референтами міністерства шляхів сполучення Уряду УНР (про відновлення діяльності залізниці після початку повстання), лист проф. Шендрика про доцільність створення Української національної організації з метою політичного освідомлення мешканців тих територій, які будуть звільнені під час загального повстання проти більшовиків (від 6 серпня 1921 р.) та ін.

Тут же – доповідь начальника цивільного керування ППШ підполковника Добротворського до начальника Штабу від 2 вересня 1921 р. (ч.61), в якій йшлося про необхідність збереження для історії візуальних документів визвольної боротьби: «Для історії і для популяризації Вкраїнської справи, для того, щоб не заслужити зазви некультурного покоління перед грядучими, мусимо фіксувати важливі історичні моменти, які будемо переживати в процесі дальнійшої визвольної боротьби за свою державність. Для цього є бажаним, щоб разом Партизансько-Повстанським

Штабом виїхали в Україну представники якої-небудь кінофільми, а Штаб мусить мати фотографічні апарати, які треба придбати перед виїздом на свій терен, бо по більшовиках годі шукати якого-небудь доброго апарату». Доцільним також було, на думку Добротворського, і прибуття до України (разом з ППШ) «представників впливової закордонної преси». Але у своїй резолюції на цьому рапорті Ю.Тютюнник зазначив, що все це є можливим після здобуття «першого успіху» повстанцями.

Наведений в цій статті перелік документів не є повним – фактично в ній були проаналізовані лише окремі матеріали з перших шістьох (22/53/1-7) тек даного фонду. З огляду на наукові зацікавлення авторів, були процитовані лише ті документи, які стосувались перебування інтернованих вояків Армії УНР у таборах Польщі, а також діяльності Партизансько-Повстанського Штабу при Головній Команді Військ УНР. З огляду на те, що значну частину з них становлять оригінали з автографами Ю.Тютюнника (а інколи й С.Петлюри), ці документи являють собою значну історичну цінність. Почерпнута з них інформація дозволяє уточнити й доповнити вже наявний фактаж, а також дійти до важливих узагальнень з малознаних сюжетів боротьби українського народу за свою волю та незалежність.

Додаток. **Лист міністра МЗС УНР до начальника Повстанського штабу УНР (ч.CDLXXXIII/343 від 28 березня 1921 р. Тарнів)**

«Таємно, до власних рук, дуже негайно»

«В геройській визвольній боротьбі українського народу за своє незалежне державне істнування, на його славу та культурну зрілість до державної організації, найбільш важким тягарем падуть закиди що до єврейських погромів.

Ті закиди находіть в закордонній пресі все дуже голосний відгук, а ворожі українській справі політичні течії використовують зручно ці негативні прояви революційної та більшовицької руїни та обвинувачують в їх все українське громадянство і Уряд У.Н.Р.

Само собою зрозуміло, що зазначені події плямують добре ім'я українського народу, а крім того і паралізують працю закордонних дипломатичних Представництв У.Н.Р.

Розуміючи цілу шкідливість погромної акції, як для внутрішнього державного будівництва, так і для міждержавного становища Української Народньої Республіки, Уряд У.Н.Р. повзяв цілий ряд заходів, щоби не допустити до злочинних ексцесів проти европейського (треба: єврейського – авт.) населення України – з боку всяких невідповідальних елементів.

На жаль, по отриманим Міністерством Закордонних Справ відомостям, ексцеси проти еврейської людности на території України все таки подекуди трапляються, при чому несвідомі повстанські елементи переносячи провину за тягарі большевицького визиску на евреїв взагалі, чинять помсту на тих, хто самі одрікаються від зрадників також і еврейського народу – комуністів. Ті ексцеси викликують серед еврейського населення огірчення та настрій некорисний ідеї української державности.

Треба побоюватись, що зазначені, останні злочинні виступи невідповідальних чинників ляжуть незмитою плямою на цілому повстанському рухові та рівночасно приневолять еврейський народ на Україні до самооборони хоч би шляхом приєднання до большовиків – чим зроблять боротьбу Української Народньої Республіки з большовизмом ще більш кривавою та важкою, а за кордоном дадуть новий матеріял до ворожої акції проти Української Народньої Республіки та її Уряду.

Щоби цьому лиху запобігти Міністерство Закордонних Справ, пересилаючи виїмки з копії, отриманого ним од Міністра Еврейських Справ докладу – має честь звернутись до Вас, Пане Начальнику, і прохати повести відповідну планомірну акцію для припинення за всяку ціну погромів на території України.

Міністерство прохає надіслати йому негайно всі відомості про ведену Вами, Пане Начальнику, протипогромну акцію, як також всі, торкаючіся тієї справи інструкції, відозви, заяви, пояснення, летучі листки та ин. – для використання цього матеріялу в нашій закордонній дипломатичній праці».

Міністр Закордонних Справ – [А. Ніковський]
Директор Департаменту Чужоземних Зносин – підпис нерозбірливий

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), rękopis 22/53/6.

[1] Докладніше про історію Оссолінеума див.: Historia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (код доступу: https://ossolineum.pl/wp-content/.../Ossolineum_historia.pdf); Gębarowicz M., Tyszkowski K. Zakład narodowy imienia Ossolińskich we Lwowie. – Lwów, 1926. – 24 s.; Fischer A. Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Zarys dziejów. – Lwów, 1927. – 120 s. (код доступу: www.lwow.com.pl/ossolineum/ossolineum3.html); Jak powstawało lwowskie Ossolineum. Na podstawie książki Władysławy Jabłońskiej «Józef Maksymilian Ossoliński – szkic biograficzny», wydanej w 1967 r. przez Ossolineum (код доступу: www.lwow.com.pl/os1.htm); Wrocław-Lwów-Wrocław. Historia i współczesność / pod red. Danuty Nespiak, Małgorzaty Orzeł. – Wrocław, 2002; Matwijów M. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939–1946. – Wrocław, 2003. – 350 s.; Онищенко О., Дубровіна Л. Доля бібліотеки Оссолінеум в історії України та Польщі у документах 1945–1946 рр.: повертаючись до питань спільної історико-культурної спадщини (код доступу: lostart.org.ua/ua/research/194.html); Голик Р. Легенда Львівського Оссолінеуму: постаті, видання та соціальна роль бібліотеки Оссолінських в уявленнях галичан XIX–XX ст. // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: зб. наук. праць. – Львів, 2010. – Вип. 2(18). – С. 674–689 та ін.

[2] Łempicki S. Wspomnienia ossolińskie. – Wrocław, 2006. – S. 11–12.

[3] Русинська-Ґертих Г. Бібліотека Національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві // Вісник Львівського університету. Серія «Книгознавство, бібліотечні та інформаційні технології». – Львів, 2011. – Вип. 6. – С. 162–173.

[4] *Сварник Г.* Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. – Варшава; Львів; Нью-Йорк, 2005. – 352 с.

[5] Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (Національна установа імені Оссолінських у Вроцлаві, далі – ZNiO), rękopis 22/53/1.

[6] ZNiO, rękopis 22/53/1.

[7] ZNiO, rękopis 22/53/1. «Відчит про командировку в організаційних справах міністерства преси й пропаганди в районі Ченстохова і Каліша» від 21 січня 1921 р., адресований міністру згаданого відомства Уряду УНР О. Ковалевському.

[8] ZNiO, rękopis 22/53/1. «Відчит про командировку в організаційних справах міністерства преси й пропаганди в районі Ченстохова і Каліша» від 21 січня 1921 р., адресований міністру згаданого відомства Уряду УНР О. Ковалевському.

[9] ZNiO, rękopis 22/53/1. «Відчит про командировку в організаційних справах міністерства преси й пропаганди в районі Ченстохова і Каліша» від 21 січня 1921 р., адресований міністру згаданого відомства Уряду УНР О. Ковалевському.

[10] ZNiO, rękopis 22/53/1. «Відчит про командировку в організаційних справах міністерства преси й пропаганди в районі Ченстохова і Каліша» від 21 січня 1921 р., адресований міністру згаданого відомства Уряду УНР О. Ковалевському.

[11] ZNiO, rękopis 22/53/1. «Відчит про командировку в організаційних справах міністерства преси й пропаганди в районі Ченстохова і Каліша» від 21 січня 1921 р., адресований міністру згаданого відомства Уряду УНР О. Ковалевському.

[12] ZNiO, rękopis 22/53/1. Звіт про ситуацію в таборі (станом на 21 січня 1921 р.), адресований міністру преси і пропаганди Уряду УНР О. Ковалевському.

[13] ZNiO, rękopis 22/53/1 (Звіт про ситуацію в таборі (станом на 21 січня 1921 р.), адресований міністру преси і пропаганди Уряду УНР О. Ковалевському).

[14] ZNiO, rękopis 22/53/1 (Інформаційна довідка головного лікаря шпиталю 1-ої Запорізької стрілецької дивізії Армії УНР № 75 від 21 січня 1921 р.).

[15] ZNiO, rękopis 22/53/3.

[16] ZNiO, rękopis 22/53/4 (Лист В. Скляра своїм рідним від 18 березня 1921 р.).

[17] ZNiO, rękopis 22/53/5.

[18] ZNiO, rękopis 22/53/5.

[19] ZNiO, rękopis 22/53/5.

[20] ZNiO, rękopis 22/53/5 (Наказ по Штабу Партизансько-Повстанських військ ч. 1 від 18 лютого 1921 р.).

[21] ZNiO, rękopis 22/53/5 (Доповідь Військовому міністру Уряду УНР начальника військового відділу Над-

звичайної дипломатичної місії УНР в Румунії генерал-поручника С. Дельвіга ч. 300 від 28 квітня 1921 р.).

[22] ZNiO, rękopis 22/53/5 (Клопотання генерала Ю.Тютюнника перед майором Чарноцьким у справі отримання візи для в'їзду до Румунії сотника Долинюка – зв'язкового старшини на південь України).

[23] ZNiO, rękopis 22/53/17 (Рапорт генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка Головному Отаману Військ УНР С. Петлюрі ч. 49 від 6 жовтня 1921 р.).

В статье раскрыт информационно-источниковый потенциал архивных собраний Государственного учреждения имени Оссолинских во Вроцлаве по истории Украины (на примере фонда 22/53), в котором собран значительный массив украино-язычных материалов, иллюстрирующих различные аспекты деятельности министра прессы и пропаганды Правительства УНР на эмиграции Александра Ковалевского, а также структур Партизанско-Повстанческого Штаба при Главном Командовании Войск УНР.

Ключевые слова: Оссолинеум, документ, архив, коллекция, Украинская Народная Республика, Александр Ковалевский, Партизанско-Повстанческий Штаб.

The article discloses the information and source potential of archival collections of the Ossolinsky State Institution in the history of Ukraine (for example, fund 22/53), in which a significant array of Ukrainian-language materials has been accumulated, illustrating various aspects of the activity of the Minister of the Press and the propaganda of the Government of the Ukrainian People's Republic in the exile of Alexander Kovalevsky, as well as structures of the Partisan-Insurgent Staff with the Main Command of the Armed Forces of the UPR.

Keywords: Ossolineum, document, archive, collection, Ukrainian People's Republic, Alexander Kovalevsky, Partisan-Insurgent Staff.

Володимир НАКОНЕЧНИЙ
Київ

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ДИСКУРС ЖУРНАЛУ «ЛЕМКІВЩИНА» (ДІАСПОРНИЙ ПЕРІОД)

В статті досліджено польсько-українську проблематику на сторінках журналу «Лемківщина». З'ясовано, що міжнаціональна тематика була представлена у всіх рубриках часопису та сфокусована на періодах Другої Речі Посполитої, Другої світової війни та перших повоєнних роках.

Ключові слова: «Лемківщина», польсько-українські стосунки, історична пам'ять, лемкознавство, депортації, українська діаспора.

Польсько-український конфлікт 20–40-х років XX ст. визнаний дослідниками одним із найбільш гострих етнічних протистоянь на теренах Центрально-Східної Європи. Причиною цього було небажання польських політиків початку минулого століття відмовитися від імперських планів реставрації Польщі в межах старої Речі Посполитої, котре зіштовхнулося з природним бажанням українців бути господарями своєї долі на етнічних землях Галичини та Волині. Поряд із доброю поінформованістю як представників експертного середовища, так і широких кіл громадськості цими трагічними подіями, надалі малознаною є доля лемків у ті буремні часи. Натомість, будучи «західним бастіоном українства», саме русини виявилися в епіцентрі польсько-українського протистояння з усіма руйнуючими наслідками для своєї духовної та матеріальної екзистенції. Польська міжвоєнна адміністрація була рішуче наставлена на денаціоналізацію лемків, вважаючи небезпекою існування українського анклаву на нібито питомо польській етнічній території. Не залишили спроб винародовити лемків і функціонери Польської народної республіки. В підсумку, це призвело до багатьох трагічних подій, включно з насильницькими переселенськими акціями, що мали всі ознаки етноциду.

На сторожі пам'яті тих трагічних подій і став журнал «Лемківщина», котрий від 1979 р. щокварталу виходив у Нью-Йорку, а після здобуття Україною незалежності був перенесений на рідну землю. Його дописувачі, відчуваючи зацікавленість польських та радянських ідеологів у замовчуванні та витісненні з наукового дискурсу лемківських сторінок польсько-українського протистояння, особливу увагу відводили трансляції від покоління до покоління русинської пам'яті про ті складні часи в історії власного субетносу. Тож у короткому часі «Лемківщина» перетворилася на правдивий літопис трагедії лемків у першій половині XX ст. – унікальний як за широтою охопленої проблематики, так і глибиною її осмислення.

З огляду на це, журнал «Лемківщина» тривалий час перебуває у полі зору дослідників русинського субетносу. Покликання на опубліковані в ньому матеріали чи згадки про видання містяться у працях багатьох сучасних лемкознавців. Разом із тим, до цього часу не було спеціальної спроби відтворити евристичний потенціал опублікованих на шпальтах «Лемківщини» дописів для реконструкції польсько-українських взаємин у першій половині XX ст. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження. При цьому ми сфокусуємося на діаспорному періоді існування журналу, коли потреба плекання складної історичної пам'яті лемків мала особливу значущість для української нації.

Збереження та трансляція пам'яті про польсько-українську боротьбу на лемківських землях, як спеціальне завдання русинського часопису, було вказане вже у зверненні редакційної колегії до своїх читачів. Зокрема, у ньому наголошувалося на потребі боротьби «з ворожими польськими […] облудними ідеями» – себто намаганнями імперськи налаштованої частини польського політикуму використати лемків для розколу єдності українського народу в його етнографічних межах розселення та багатоманітній єдності регіональних ідентичностей[1]. З огляду на це, членам редакційної колегії видання присвячувало завдання «охоронити» русинів від нівелюючої їх національну ідентичність політики польської влади[2]. Іншою важливою метою видавці журналу вважали контрпропаганду як необхідну реакцію на ідейні диверсії з боку польських політиків різних партійних кольорів, що об'єдналися у своєму пориві «защіплювати

© Володимир Наконечний

почуття меншовартости серед української молоді і підсичувати традиційну польську погорду і ненависть до всього що українське»[3].

Проблематика польсько-українських відносин була широко представлена практично у всіх рубриках «Лемківщини». При цьому відзначимо, що рубрикація журналу стала предметом багатолітнього творчого пошуку для його редакторів, що у щільному спілкуванні зі своїм читачем осмислювали оптимальну логіку у добиранні та групуванні матеріалу. Особливо помітно міжнаціональними сюжетами були насичені рубрики «Культура і мистецтво», «З Лемківщини і про Лемківщину» та «Спогади».

Найбільш вагомий комплекс міжнаціональної проблематики на сторінках «Лемківщини» був зосереджений на осмисленні трагедії русинського етносу у часи існування Другої Речі Посполитої та в роки Другої світової війни. При цьому конфлікт між лемками та загарбниками їхніх земель поляками був, твердили дослідники, визначений наперед. Адже лемки одностайно відкинули претензії поляків на лемківські терени після розпаду Австро-Угорської імперії. Короткотривалий період власної незалежності, втілений у Команецькій республіці, Катерина Мицьо назвала «лемківським Зривом»: це був час, коли лемки, відчувши свою єдність з українцями інших теренів, самі почали будувати своє життя в надії на близьке єднання в соборній державі. Але поразка Визвольних змагань у Києві та Львові зробила безвиглядною боротьбу лемків з переважаючими польськими силами. І хоча результат протистояння виявився фатальним для лемків, сам факт короткотривалої незалежності мав визначний мобілізаційний ефект. На сторінках журналу К. Мицьо писала: «Хоч визвольна боротьба на Лемківщині (як і в цілій Україні), не принесла довготривалих наслідків, то вона мала цю добру сторінку, що духово розбудила і зактивізувала політично нашу землю і всупереч всім перешкодам, український національний світогляд на Лемківщині переміг. Національна зрілість лемків проявилась в їх масовій участі і безприкладному геройстві в рядах УПА»[4].

У фокус уваги дослідників польсько-українських взаємин у першій половині XX ст. потрапили дії з насильницької денаціоналізації лемків у 1920–1930-х рр., акції спланованого руйнування церков і пам‘яток архітектури та мистецтва, ґвалтовні утиски русинів окупантами різних кольорів у роки воєнного лихоліття. Цій проблематиці були відведені історичні студії Володимира Бородача[5], Михайла Брика-Дев‘ятницького[6], Григорія Лемка[7], Павла Лопати[8] та ін.

Зберігаючи пам‘ять про поруйновані польським, фашистським та більшовицьким окупаційними режимами оселі, редакція журналу запровадила традицію публікації краєзнавчих екскурсів про історичні лемківські села. Це була своєрідна мартирологія лемківського світу, що значною мірою існував лише у пам‘яті самих русинів. Особливою оригінальністю вирізнялися історичні нариси про села Вільку[9], Сянік[10], Лісько[11], Мушина[12], Нове село[13] та ін. Популярність таких нарисів у читацькому середовищі покликала до життя рубрику «Матеріали до історії Лемківщини». При цьому особливу цікавість серед читачів набули краєзнавчі нариси Ірини Богун, об‘єднані в цикл «З мандрівки по західній Лемківщині».

Наступний за хронологією блок міжнаціональної проблематики був відведений осмисленню найбільш трагічної сторінки історії русинів – переселенським акціям, коли автохтонне населення силою вивозили з місць історичного проживання та згодом заселяли таким чином «зачищені» землі польськими колонізаторами. При цьому цілеспрямовано та брутально знищувалися пам‘ятки сакральної та світської архітектури русинів, що робилося з метою витравити пам‘ять про споконвічних господарів лемківських теренів. Цій проблематиці були відведені ґрунтовні статті Катерини Мицьо[14], Володимира Пасічняка[15], Івана Радя[16] та ін.

Особистий досвід трагедії лемківського світу відкривався завдяки поширеній редакторами видання традиції публікації мемуарних і щоденникових матеріалів, як також і численних інтерв‘ю з тогочасними лідерами діаспорного українства, котрі через переслідування були змушені емігрувати до американського континенту. Згадаємо тут для прикладу спогади Михайла Черешньовського[17], Іванни Савицької[18], Володимира Ольговича[19], Наталії Леонтович-Башук[20], Омеляна Мазурика[21], Івана Корнафеля[22], Олекси Галущака[23], Богдана Морохівського[24] та Ярослави Філь-Марти[25].

Поряд із суто історіографічними та мемуарними текстами, трагедія лемківського субетносу знайшла своє відображення також у художній формі – поезії, малій прозі та народних піснях. Найбільш популярними авторами серед читачів «Лемківщини» були Антон Верба[26], Євген Герасимович[27], Іван Головчак[28], Марія Остромира[29], Інна Савицька[30] та ін. Згадаємо також, що «Лемківщина» вирізнялася багатством ілюстративного матеріалу, котрий знайомив читача з призабутими чи знищеними окупантами пам‘ятками сакрального та побутового будівництва русинів.

Врешті, помітне місце в журналі було відведено актуальній проблематиці – обороні культурних і громадських прав лемків на території їх компактного проживання в повоєнний час. Змальовуючи масштаби новітньої біди лемків, редактори журналу писали: «Після насильного виселення в роках 1945–1947, ситуація українців в Польщі радикально змінилася. Зникли з поверхні землі українські села, а тим самим немає вже українських парафій в колишньому розумінні того слова. Адміністраційним способом відбувається послідовне нищення решток українських культурних пам‘яток, включно із зміню тисячалітніх назв українських сіл і міст на польські. Наступ на українців в Польщі іде з різних напрямів, які інколи хоч себе взаємно поборюють, але відносно українського питання доповняються»[31].

Присвячені цій болісній для русинів проблемі матеріали друкувалися в рубриці «Хроніка Лемківщини й Посяння», поділеній на дві промовисто названі підрубрики – «На рідній землі» та «На чужині». При цьому особлива увага редколегії була прикута до становища земляків на території Польщі, керівництво котрої й надалі, попри зміну політичного кольору, займалося примусовою асиміляцією русинського субетносу та руйнуванням історичної пам‘яті українців через масовану пропаганду. Змальовуючи її розміри та небезпеку, дописувачі «Лемківщини» відзначали: «[…] Польський уряд при допомозі масових середників інформацій – радіо, преси, телебачення, кінофільмів і публіцистичної діяльності представляє українські визвольні змагання на протязі історії, а особливо під час ІІ-ї світової війни в крайньо фальшивому світлі. Польське Міністерство Оборони Народової видало незчисленну кількість книжок і публікацій з українською тематикою, якими засипано всі книгозбірні і бібліотеки Польщі, випущено масу фільмів. В одних і других представляється героїв української визвольної боротьби як звироднілих садистів, обмежених тупоумів і злочинців. Здоровий розум підказує, що того роду фільми і книжки мають чітко намічену ціль […]»[32].

На сторінках журналу бачимо інформаційні звернення Івана Гвозди[33], публіцистичні нариси Валентина Мороза[34], Василя Гулькевича[35] та Василя Пасічняка[36], аналітичні доповіді Ореста Питляра[37] та Івана Сиротинського[38], а також багатьох інших лемківських публіцистів, котрі поширювали у вільному світі шокуючи уяву інформацію про ті надужиття, котрі влада комуністичної Польщі чинить стосовно автохтонного українського населення. Згадані русинські інтелектуали твердили, що політичні зміни в Центрально-Східній Європі після закінчення Другої світової війни довели українську меншину у польській державі до катастрофічної ситуації. Спроби радикального розв‘язання «українського питання» шляхом обміну національних меншин, а відтак примусовим виселенням, довело до варварського знищення духовної та матеріальної культури невинного та мирного населення, часом навіть до його біологічного винищення, що вочевидь суперечить міжнародному визнанню потреби органічного розвитку національних груп, як і елементарним вимогам людяності, вже не говорячи про потребу налагодження добросусідських відносин між братніми народами у майбутньому.

Вказуючи на шляхи полагодження цієї ситуації, лемківські оглядачі акцентували увагу польських політиків на пильну потребу нормалізації польсько-українських взаємин: «Тільки надання і забезпечення українській національній меншині в Польщі повних прав на плекання й розвиток її українськости може стати першим кроком до добрих сусідських відносин між українською й польською націями. […] Польські релігійні й світські чинники не можуть удавати, що питання української національної меншини в сучасній Польщі є розв‘язане. Вони самі напевно найкраще здають собі з цього справу, бо це питання було й залишилося кісткою в їхньому горлі. Доки ситуація української національної меншини в Польщі не буде розв‘язана згідно з вимогами цивілізованого людства, доти поляки будуть позбавлені морального права вимагати для себе цих самих меншинних прав, чи в імені цих принципів говорити, чи про них повчати інших»[39].

З огляду на сказане, стає зрозумілим, чому автори журналу з великою симпатією поставилися до польського опозиційного руху «Солідарність». Його лідери одностайно засуджували державну депортаційну та асиміляційну політику, класифікуючи її як терористичну стосовно корінного лемківського населення. Польські опозиціонери закликали комуністичну владу до відновлення гуманітарних прав української меншості та налагодження міжнаціонального діалогу. Особливого резонансу у лемківському світі набула опублікована у профспілковому тижневику «Солідарності» стаття Мацея Козловського із гострим засудженням акції «Вісла», що вперше показала, що й серед польської інтелігенції є тверезомислячі оборонці загальнолюдських прав національних меншин. Польський автор, зокрема, відзначив: «Та акція [«Вісла»], подібно як і цілий період боїв на східному прикордонні проти Української Повстанської Армії, це одна з «білих плям» у нашій найновішій історії. Цебто не бракує для цієї теми причинків, еляборатів, белетристичних оповідань і спогадів, але всі вони позначені нахабною однобокістю і багато

в них недомовлень, що їх може завважити кожний читач. Без сумніву, ця боротьба, як і кожна інша громадянська війна, визначалася особливою жорстокістю… Але, чи навіть найбільші жорстокості лісових відділів і запеклість боротьби можна вважати виправданням того, щоб до всієї непольської людності тих теренів застосувати збірну відповідальність? Чи примусове виселення можна виправдувати конечністю ліквідації і так уже розбитих куренів УПА? А вже те, що акція «Вісла» поширилася й на ті терени Лемківщини, де ніколи не доходили відділи УПА, можна назвати тільки особливим беззаконням, а також, незалежно від інтенції, треба засудити кожне переслідування невинних людей тільки за їх етнічну приналежність чи мову»[40]. У підсумку своєї важливої статті, М. Козловський наголосив на потребі повернення лемкам-українцям їхніх природних прав на рідномовне навчання, розбудову культурного життя, свободу віросповідання та творення мережі громадських інституцій. Принагідно відзначимо, що події, пов‘язані з акцією «Вісла», були одним із найбільш популярних сюжетів на шпальтах «Лемківщини», а редакція журналу постійно нагадувала своїм читачам про цю чи не найбільш трагічну сторінку русинського минулого[41].

Таким чином, здійснений аналіз дозволяє переконливо ствердити, що «Лемківщина» стала справжнім літописом лемківського світу, на сторінках якої багато місця було відведено польсько-українській проблематиці. При цьому відзначимо, що виконуючи функцію плекання історичної пам‘яті, редактори журналу зовсім не змагалися до виставлення історичних порахунків братньому польському народу, розуміючи потребу сепарації вчинків представників політичної влади від позиції звичайного громадянина. Тож присвячені польсько-українському протистоянню дописи слід розглядати також і як певне застереження тогочасній комуністичній владі польської держави – не повторити трагічних помилок минулого. Насамкінець зауважимо, що цей високий гуманістичний пафос «Лемківщини» вповні кореспондує із сучасним станом польсько-українського діалогу, ускладненому намаганнями певних кіл польського політикуму повернути конфліктну риторику до міжнаціонального дискурсу.

---

[1] Дорогі земляки, широка українська громадо! // Лемківщина. – 1979. – Ч. 1. – С. 1.

[2] Там само.

[3] Там само.

[4] Мицьо К. Лемківщина в роках 1918–1919 // Лемківщина. – 1979. – Ч. 1. – С. 4.

[5] Бородач В. Мартирологія українського Закерзоння // Лемківщина. – 1985. – Ч. 4. – С. 12–13.

[6] Брик-Дев’ятницький М. Захована правда про Лемківщину // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 12–13.

[7] Лемко Г. Концтабір у Яворжні // Лемківщина. – 1981. – Ч. 2. – С. 7–9.

[8] Лопата П. Лемківська Голгота // Лемківщина. – 1982. – Ч. 2. – С. 5–7.

[9] Селу Вілька – 400 років // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 2.

[10] Сянік – старокняжа столиця Лемківщини Лемківщину // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 20.

[11] Лісько – столиця Бескидів Лемківщину // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 20.

[12] Богун І. Лемківське село Мушина // Лемківщина. – 1979. – Ч. 3. – С. 7–8.

[13] Нове село // Лемківщина. – 1980. – Ч. 4. – С. 21.

[14] Мицьо К. До джерел шовінізму // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 7–8.

[15] Пасічняк В. Лемківщина – західний бастіон України // Лемківщина. – 1982. – Ч. 3. – С. 1–2; Пасічняк В. Лемківщина – західний бастіон України // Лемківщина. – 1982. – Ч. 3. – С. 1–2.

[16] Радь І. Історія двох родин // Лемківщина. – 1980. – Ч. 4. – С. 6.

[17] Такий був початок – М. Черешньовський розповідає // Лемківщина. – 1979. – Ч. 1. – С. 10–12.

[18] Савицька І. Як забіліють сади… (Із нарису-спогаду «Босоніж на лемківських стежках») // Лемківщина. – 1980. – Ч. 2. – С. 3–4; Савицька І. Як забіліють сади… (Із нарису-спогаду «Босоніж на лемківських стежках») // Лемківщина. – 1980. – Ч. 2. – С. 3–4.

[19] Ольгович О. Незаписані записки // Лемківщина. – 1980. – Ч. 2. – С. 10–11.

[20] Леонтович-Башук Н. Розповідь старенької лемкині // Лемківщина. – 1980. – Ч. 2. – С. 14.

[21] Омелян Мазурик про себе // Лемківщина. – 1981. – Ч. 2. – С. 4–5.

[22] Корнафель І. Спомин підпільника // Лемківщина. – 1981. – Ч. 3. – С. 14–16.

[23] Галущак О. Спомин про минуле в Лемківщині // Лемківщина. – 1982. – Ч. 2. – С. 12–13.

[24] Морохівський Б. Ще один спогад з Лемківщини // Лемківщина. – 1985. – Ч. 4. – С. 15–16.

[25] Філь-Марта Я. Мої спомини з Лемківщини // Лемківщина. – 1987. – Ч. 4. – С. 4–6.

[26] Верба А. Лемківські оповідання // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 10–11.

[27] Герасимович Є. Лемківська елегія // Лемківщина. – 1985. – Ч. 2. – С. 22–25.

[28] Головчак І. Осіння калина // Лемківщина. – 1979. – Ч. 3. – С. 2–3.

[29] Остромира М. Лемківщина в огні (уривки) // Лемківщина. – 1979. – Ч. 1. – С. 17–19.

[30] Савицька І. Як забіліють сади… (Із нарису-спогаду «Босоніж на лемківських стежках») // Лемківщина. – 1980. – Ч. 2. – С. 3–4; Савицька І. Як забіліють сади… (Із нарису-спогаду «Босоніж на лемківських стежках») // Лемківщина. – 1980. – Ч. 2. – С. 3–4.

[31] Дорогі земляки, широка українська громадо! // Лемківщина. – 1979. – Ч. 1. – С. 3.

[32] Там само.

[33] Гвозда І. Дивні статті // Лемківщина. – 1981. – Ч. 2. – С. 1–2; Гвозда І. Національні меншини Польщі // Лемківщина. – 1979. – Ч. 3. – С. 3–4; Гвозда І. Права національних меншин – питання прав української національної меншини в Польщі // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 1–2; Гвозда І. Сучасна ситуація лемків Польщі на тлі деяких історичних прикладів // Лемківщина. – 1982. – Ч. 4. – С. 1–5.

[34] Мороз В. Місце Лемківщини в українському світі // Лемківщина. – 1980. – Ч. 4. – С. 1–3.

[35] Гулькевич В. Варварський злочин // Лемківщина. – 1988. – Ч. 2. – С. 13–14.

[36] Пасічняк В. Лемківщина – західний бастіон України // Лемківщина. – 1982. – Ч. 3. – С. 1–2.

[37] Питляр О. Безсмертний Заглоба // Лемківщина. – 1980. – Ч. 2. – С. 6–7; Питляр О. Лемківщина – і майбутнє // Лемківщина. – 1981. – Ч. 4. – С. 3–4; Питляр О. Невже загибель Лемківщини? // Лемківщина. – 1979. – Ч. 3. – С. 1–2; Питляр О. Поет Лемківщини (Богдан Ігор Антонич) // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 4–5; Питляр О. Поклін Тарасові // Лемківщина. – 1983. – Ч. 3. – С. 1.

[38] Сиротинський І. Українці в Польщі // Лемківщина. – 1985. – Ч. 2. – С. 12–14.

[39] Гвозда І. Права національних меншин – питання прав української національної меншини в Польщі // Лемківщина. – 1979. – Ч. 2. – С. 2–3.

[40] «Солідарносьць» в обороні лемків // Лемківщина. – 1984. – Ч. 4. – С. 9.

[41] Крук Б. 40-ліття переселеної акції лемків // Лемківщина. – 1987. – Ч. 2. – С. 2–5; І. Л. Ще до 40-річчя ганебного злочину в Закерзонні // Лемківщина. – 1987. – Ч. 3. – С. 2.

В статье исследована польско-украинская проблематика на страницах журнала «Лемківщина». Доказано, что межнациональная тематика была представлена во всех рубриках журнала и сфокусирована на периодах Второй Речи Посполитой, Второй мировой войны и первых послевоенных годах.

Ключевые слова: «Лемківщина», польско-украинские отношения, историческая память, лемковедение, депортации, украинская диаспора.

The article has studied the Polish-Ukrainian issues in the magazine «Lemko». It has been found out that interethnic theme was presented in all sections of the magazine and it focused on the Second Commonwealth, World War II and the early postwar years.

Keywords: «Lemkivshchyna», Polish-Ukrainian relations, historical memory, Lemkos studies, deportation, Ukrainian diaspora.

Олександр ПОНИПАЛЯК
Київ

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА З ВІЙСЬКОВОЇ ПІДГОТОВКИ ПІДСТАРШИНСЬКИХ ШКІЛ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Автор досліджує навчальну літературу з військової підготовки, яка використовувалась під час вишколу підстаршин у спеціальних військових школах Української повстанської армії. В статті проаналізовано основні матеріали по військовому навчанню з таких предметів, як стройова підготовка, військова топографія, вогнева підготовка, партизанська тактика ведення війни та ін. Також розглянуто нормативно-правові акти, на базі яких проводилось військове навчання в підстаршинських школах УПА.

Ключові слова: підстаршинські школи УПА, статути УПА, навчальні матеріали УПА, військовий вишкіл.

Актуальність даної теми викликана постійно зростаючим суспільним і науковим інтересом до історії діяльності українського визвольного руху. Поряд із загальними працями, присвяченими темі УПА і ОУН, вкрай важливо проводити дослідження не до кінця висвітлених в науковій історіографії вузькотематичних напрямків, без розкриття яких загальна історія цього явища так і не буде вивчена на належному рівні, що створить додаткові поля для суспільних маніпуляцій як в середині держави, так і за кордоном. Однією з таких тем є історія діяльності військових шкіл УПА, де формувався командний склад армії українського визвольного руху. Саме питанню навчальної літератури, на базі якої йшла підготовка командирів молодшої ланки Української повстанської армії і присвячена ця стаття.

Забезпечення процесу вишколу підстаршинських шкіл фаховою навчальною літературою було однією з найбільших проблем командування Української повстанської армії в напрямку підготовки командирів середньої ланки. Щоб заповнити дефіцит в навчальних матеріалах, при старшинських школах УПА у 1944 р. засновувались видавництва, в яких друкувались вишкільні матеріали (одне з перших таких видавництв діяло в 1944 р. при старшинській школі «Лісові Чорти», де систематизовано видавалась військова література, зокрема, й для підстаршинських шкіл). Також підготовкою вишкільних матеріалів з військової підготовки займалась військова референтура ОУН. Здебільшого основою матеріалу укладання статутів, навчальних книг з топографії, стройової підготовки, зв'язку та інших дисциплін були видання різних армій, як правило, найновіші для того часу – з 1940–1943 роки. Набагато рідше підготовча література готувалась на базі статутних документів Армії УНР.

За класифікацією всю навчальну літературу підстаршинських шкіл УПА ми ділимо на навчальні видання (конспекти лекцій, посібники, підручники) та нормативно-правові акти, що регламентували функціонування збройних сил українського визвольного руху (статути: дисциплінарний, стройовий, бойовий, внутрішньої служби, гарнізонної та вартової служби й окремі інструкції).

Властиво, нормативно-правові акти є однією із найбільших за об'ємом групою документів, за якими проводилась підготовка в підтаршинських школах УПА. До них відносяться: Дисциплінарний статут УПА[1], Статут вартової служби[2], Муштровий (стройовий) статут УПА[3], Бойовий правильник[4] (статут) піхоти[5], Бойовий статут піхоти: рій (відділеня), чота (взвод)[6], Бойовий правильник піхоти УПА[7], Бойовий правильник піхоти: протитанкові кріси (гвинтівки)[8], інструкція на випадок алярму (тривоги) [9], Стройовий статут УПА[10], статут внутрішньої служби в УПА[11] інструкції для варти[12], та ін.

Одним із перших статутів, розроблених в УПА, був Дисциплінарний статут. Його проект був відправлений 15 грудня 1943 р. шефом штабу Л. Яворенком Групи УПА «Турів» на затвердження командиру групи «Кліщу», який 22 грудня 1943 р. наклав резолюцію виконавцю на розсилання даного статуту по куренях Групи «Турів». За структурою документ складається з шести розділів і п'ятдесяти пунктів: 1. Вступ (із тлумаченням базових понять), 2. Зверхність

© Олександр Понипаляк

в УПА (система підпорядкування), 3. Карність та заохочення в УПА, 4. Дисциплінарні права зверхників, 5. Військово-польовий суд, 6. Арешт та карні відділи. В порівнянні із діючим дисциплінарним статутом Збройних сил України[13], дисциплінарний статут УПА передбачає діяльність військово-польових судів та карних відділів. Зокрема, відповідно до розділу 5, пункту 38 військово-польовий суд міг застосувати за тяжкі злочини в якості покарання перебування в карному таборі до трьох місяців або кару смерті[14]. Загалом, дисциплінарний статут Української повстанської армії був документом періоду Другої світової війни, тому мав відповідати викликам часу.

Проект муштрового статуту УПА був підготовлений військовими спеціалістами із ОУН в 1940 р. На 36 сторінках документу було розписано основи стройової підготовки: підготовка стрільця, вишкіл в строю (роя, чоти, сотні), команди («ліво(право) – руч», «обер-нись»), стройові прийоми, рух без зброї та зі зброєю, виконання військового вітання, вихід зі строю та інше[15]. Основна відмінність муштрового статуту УПА із статутом стройової підготовки ЗСУ полягає у відсутності в положеннях про рух строю на машинах і дії військовослужбовців в парад[16]і. Проте в повстанському стройовому статуті є окреме положення про стрілецький статут, який визначав принципи ведення вогню і дій під час бою[17] (в ЗСУ дії під час бою регламентуються в Бойовому статуті сухопутних військ).

Статут внутрішньої служби УПА визначав порядок служби в казармах, роботу інспекційної служби, вояцьку поведінку, права та обов'язки зверхника, права та обов'язки підлеглого, порядок роботи вартової служби (склад та сила варти, вартові дозори, зміна варти, обов'язки командира / заступника варти), порядок оформлення та подання скарг тощо[18].

Бойовий правильник піхоти I–II визначав обов'язки окремого бійця в бою. Поділяється на два розділи: 1. Загальні положення (основи бойових дій піхоти, основи успіху піхоти в бою, вогонь і маневр підрозділів піхоти, бойовий лад, обов'язки командира), 2. Поодинокий боєць (загальні обов'язки бійця, спеціальні обов'язки бійця, спостерігач (зорець), добірний стрілець (снайпер), автоматник, підносець (обслуга кулеметних, мінометних і гарматних розрахунків), зв'язковий, конюх, польова стійка, наслух (вартовий)[19]. В додатках в статуті наведені приклади і роз'яснення основних засобів боротьби піхоти: гвинтівка (кріс), автомат, ручна граната, протитанкова граната, пляшка із запальною мішаниною (сумішшю), револьвер і пістолет, ручний кулемет, важкий кулемет, протитанкові самозарядні рушниці системи Сімонова і Дехтярьова, 45-мм протитанкові гармати, 76-мм полкові гармати, гранатомети (сотенні – 50-мм, курінні – 85-мм, полкові – 120-мм), ампуломети (капсульний вогнемет), вогнемет, фугас, міна[20]. Бойові правильники/статути піхоти також видавала друкарня і за матеріалами зі школи старшин «Лісові Чорти». Так, у 1944 р. був випущений Бойовий статут піхоти / стрілець, рій, чота/, які наслідували попередні видання[21].

Бойовий правильник піхоти УПА VIII–XII 1944 року визначав дії військових підрозділів в бою для стрілецької чоти (в наступі, обороні, в розвідці, в бойовому забезпеченні, на маршовому забезпеченні, на забезпеченні постою), чоти автоматників, кулеметної чоти, чоти 82-мм гранатометів, чоти протитанкових рушниць. В додатках вміщуються помітки умовних знаків для позначення на картах, планах та схемах[22].

Підготовка з вартової служби готувалась на базі окремої інструкції під назвою «Загальна вказівка для варти», яка визначала наступні аспекти: 1. Загальні вказівки для варти, 2. Обов'язки осіб складу варти (права та обов'язки стійкового, розводного, помічника командира варти, помічника командира варти по службі вартових собак, обов'язки команданта варти), 3.Підготовка особового складу варти, 4. Наряд варти, 5. Кличка (пароль), 6.Відправа варти, 7. Зміна варти, 8. Порядок слідування зміни на стійці, 9. Порядок змін стійкових, 10. Виклик варти до зброї, 11. Внутрішній порядок на варті, 12. Допуск до вартівні, 13. Перевірка варти, 14. Охорона вартівними собаками, 15. Дії варти під час нападу, пожежі, повітряної, хімічної тривоги[23]. Подібна інструкція також визначала порядок дій підрозділів УПА на випадок алярму (тривоги)[24].

Загалом, нормативно-правові і розпорядчі документи були основою підготовки військовослужбовців в підстаршинських школах УПА, саме на їхній основі готувалися навчальні матеріали з військової підготовки, тактики ведення бою та окремих предметів із вишколу підстаршинських кадрів Української повстанської армії.

Навчальні видання для підстаршинських шкіл готувались зусиллями як підпілля ОУН, так і силами навчальних центрів УПА, насамперед в старшинських школах, де діяли фахові спеціалісти з військової справи.

Так, для вишколу підстаршин було підготовлено низку вишкільної літератури із польової служби, зокрема, брошуру під назвою «Військово-повстанський вишкіл», де розкрито основи

вогневої підготовки (зброєзнавство, прийоми стрільби, елементи ведення вогню: вогнева позиція, вибір цілі, визначення віддаленості цілі, вибір точки націлювання), польової служби (орієнтація на полі бою, рекогностування території, маскування, військове забезпечення, розвідка, зв'язок, маневр, види боїв (загальні обов'язки в бою, наступ, оборона, відступ) повстанські бойові акції – засідка, наскок, атентат). Останній розділ з повстанського бою – характерна риса військової підготовки УПА, те, що вирізняє військовий вишкіл українських повстанців в порівнянні із підготовкою в регулярних збройних силах. Власне, диверсійно-терористична складова була притаманна у навчанні як рядових стрільців, так і командирів УПА[25].

Проте диверсійна підготовка була не головною, а лише доповнюючим елементом, зважаючи на геополітичні обставини і умови діяльності УПА, командування якої під політичним проводом ОУН розглядало Українську повстанську армію як зародок повноцінних регулярних сил державного типу. Тому головна увага у вишколі командирів підстаршинської ланки приділялась саме загальновійськовій підготовці, під що готувалась відповідна література, зокрема, схеми, в яких доступно відображено поняття з військового вишколу: схема організації армії[26], схема розгортання дивізії на марші[27], схема роз'їзду[28], план ведення вогню[29] та ін.[30].

Значна увага в УПА надавалась також розробці та поширенню у військах і вишкільних центрах навчальної літератури із окремих дисциплін військового навчання. Так, видавництво старшинської школи «Лісові Чорти» у 1944 р. підготувало і видало підручник «Нарис військової топографії»[31]. На сторінках підручника подана базова інформацію з топографічної підготовки підстаршинських кадрів: вивчення терену, предмет військової топографії, терен та його складові елементи, види рельєфу (рівнинна місцевість, горбувата місцевість, середньогірна місцевість, легкопересічна місцевість тощо), поняття про форму землі та про визначення точок на земній поверхні, способи визначення терену (мірило (масштаб), загальні поняття про мірило, способи користування лінійним мірилом, поперечне лінійне мірило, перехід від числового мірила в лінійне і навпаки), компас звичайний, компас з бусолом Андріянова, окремий розділ з нарису військової топографії (теренові об'єкти, їхнє значення та зображення умовними знаками; позначення висоти перерізу; визначення курсу нахилу спаду гори за допомогою екліметра (кутоміра) та ін.), визначення полів видимості, марші (марші по карті дорогами і по бездоріжжю), визначення азимуту (в терені і по карті), визначення цілей по карті, складання графічних бойових документів (укладання шкіців (схем) опорних пунктів рою і чоти), розвідка (розвідка терену, лісів, рік, переправ, шляхів селищ тощо).

Властиво підручник військової топографії видавництва «Лісових Чортів» вмішував базові відомості з даної дисципліни, опанувавши які підстаршина УПА міг повністю виконувати свої військові завдання за допомогою карт та інших прийомів й засобів орієнтування. В порівнянні із сучасним підручником з військової топографії підручник сш. «Лісові Чорти» відзначається стислістю, хоча основний зміст двох видань подібний. Звичайно, у підручнику УПА 1944 р. відсутні такі розділи, як аерофотознімки та робота з ними, призначення та робота навігаційної апаратури (гіроскоп, гіронапівкомпас, координатор, перископічний артилерійський бусоль, курсопрокладник тощо), яка використовується, здебільшого, в механізованих військах і артилерії та ін. Проте стосовно вивчення місцевості як елемент бойової підготовки, орієнтування на місцевості без карт, складання схем місцевості та бойових графічних елементів й інших тем, два видання подібні за змістом (в підпункті «тактичні види місцевості» графічні зображення видів рельєфу однакові, оскільки обидва видання складались на базі радянських видань).

Та попри схожість, підручник «Нарис військової топографії» 1944 р. має свої відмінні особливості. Насамперед в стилістиці тексту. У виданні УПА вміщені практичні рекомендації та настанови, наприклад, такого характеру: «Щоб ворог не задавав нам великих втрат всі рухи робиться в бою склаками (перепадами – авт.) терену, які закривають від зорення і вогню противника. Щоб пізнати ці складки треба провести особисту розвідку, або визначити із карти»[32]. Ще однією суттєвою особливістю було зазначення в підручнику УПА з топографії масштабів тактичних і оперативних воєнно-топографічних карт Російської імперії, СРСР, Німеччини, Австрії та Польщі. [Топографічні карти за підручником «Нарис військової топографі» вид. «Лісові Чорти» поділяються на тактичні: від 1:25 000 до 1:100 000, понад – оперативні (генеральські). В Червоній армії використовувались поряд із сучасними, також і царські карти, вивчення яких теж передбачала топографічна підготовка в підстаршинських школах УПА: тактичного рівня – 1 сажн (1 дюйм) – 1:21 000, одноверстівки – 1:42 000, двоверстівки – 1:84 000, триверстівки – 1:126 000. До тактичних карт в СРСР зачислялись карти з масштабом 1:50 000, 1 : 100 000 (зображення наносилось в чотирьох кольорах). Німеччина: тактичні карти 1:100 000–1:200 000, оперативні – 1:300 000–1:500 000 (карти масштабом вище – стратегічного рівня). Австрія – такт.

Карти 1:75 000 / «спеціалка», оперативні – 1:200 000–1: 750 000. Польща: тактичні – 1:100 000, оперативні 1:300 000[33].] Також були наведені приклади орієнтирів за сторонами світу, що використовуються на картах в Росії, Польщі, Німеччині, Франції й Англії. Ця інформація була вкрай актуальною для вишколу в УПА, оскільки всі топографічні карти на той час були складені іноземними мовами.

Брошура з гранатного вишколу, яка, на нашу думку, була написана в ОУН у міжвоєнний період, є ще одним яскравим прикладом вишкільної літератури, що використовувалась під час навчань підстаршин в УПА. На 21 сторінці лаконічно і доступно наведені основні відомості по застосуванню даного виду зброї. Зокрема, наведені види гранат (наступальні/зачіпні/, оборонні, спеціального призначення, газові, димові, запальні, підривні/ їхню будову (голівка/череп/, вибуховий матеріал, запальник). Укладач навів приклади польської гранати із запальником А.Ц. ВЗ. 25, французької із запальником О.Ф. ВЗ. 916, та крісової гранати V.Б. Видання окрім тексту вміщує наочні приклади гранат й положень гранатного кидка (стоячи, з коліна, лежачи)[34].

Поряд з гранатами, майбутні підстаршини опановували знання із підривної справи (входив в предмет саперної/інженерної підготовки). Для цієї цілі видавались невеликі брошури на кілька аркушів зі стислою інформацією з підривної справи, зокрема, про види і характеристики, способи застосування і зберігання толу (тротил), мелініту (пікринова кислота, пертит), підривника[35].

Навчання партизанської тактики здійснювалось на основі спеціальних видань, подібних брошурі «Прийом роботи партизанських відділів», де були подані головні аспекти в сфері малої війни. Так, в брошурі подається інформація про організацію маршів, постою (таборування), розвідки, нападу на ворожі об'єкти (загальні положення, підготовка нападу, виконання нападу), напад на залізничних шляхах, засідка, вихід з бою)[36].

Подібним чином оформлені навчальні матеріали із стрілецького вишколу (вогнева підготовка). Брошура включала: навчання про гвинтівку і теорія пострілу (націльний пристрій, канал цівки, націльна лінія та ін.), націлювання і рух ока, спосіб націлювання, стягнення язичка (спусковий гачок), приготування до ведення вогню і стрілецькі постави (пози), спосіб тримання гвинтівки і рух руки, вправи на контроль дихання, зложені вправи (оцінка віддалі, пошуки цілі, вибір точки націлювання), ладування і розладування (зарядження, розрядження) оцінка віддалі та ін.[37].

Окрему групу матеріалів з військової підготовки складають зошити і зшитки зошитів із лекціями військової, військово-бойової підготовки та ідеологічно-політичного вишколу з підстаршинських шкіл УПА[38]. Власне, за даними історичних документів[39] відтворюється, яку саме інформацію отримували майбутні підстаршини безпосередньо на лекціях[40].

Таким чином, попри помітні труднощі підстаршинські школи УПА були забезпечені фаховою літературою для військового вишколу. Більшість як нормативно-правових актів, так і підручників з військової підготовки, що використовувались у військових школах УПА були перекладами з матеріалів військового навчання інших армій. Наприклад, вище зазначений Бойовий Статут піхоти УПА був перекладом з радянського видання («Боевой Устав пехоты. – М., 1940 г.», переклав: Д.М.Б. Друкарня Української Повстанчої Армії), як і Бойовий правильник/статут піхоти 1944 р. (загальні положення, поодинокий боєць) – переклад з російської «Боевой Устав пехоты. – М., 1943 г.». Примітно, що низка інших матеріалів теж були перекладами, зокрема це підтверджується і в архівних документах визвольного руху: «Вся воєнна література польська, совітська, німецька, всі воєнні карти»[41].

Загалом, попри дефіцит у військовій навчальній літературі, командування УПА вдалося забезпечити військові школи з підготовки підстаршинського складу необхідними вишкільними матеріалами зі всіх необхідних дисциплін військового навчання.

---

[1] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 7. – Дисциплінарний статут та інші матеріали по організації УПА, інструкції щодо виховної роботи серед молоді. Почато 15 груд. 1943. – С. 2–5.

[2] Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 68. – Вартівнича служба. – Арк. 59–61.

[3] Там само. – Т. 67. Впоряд (стройова підготовка). – Проект муштрового статуту. – Арк. 91–110.

[4] Літопис УПА Т.1. Нова серія. Видання Головного Командування УПА. – Київ-Торонто, 1995. – 482 с.

[5] ГДА СБ України – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 67. Бойовий статут піхоти. – Арк. 111–151.

[6] Там само. – Стрілецький рій, чота. 1944 р., вид. Лісові Чорти. – Арк. 251–283.

[7] Там само. – Бойовий правильник піхоти. Загальні положення. Поодинокий боєць. 1944 р. – Арк. 173–198.

[8] Там само. – Бойовий правильник піхоти. VIII – XII. 1944 р. – Арк. 198–250.

[9] Там само. – Т. 68. – Алярм (інструкції на випадок тривоги). – Арк. 61.

[10] Там само. – Стройова підготовка. – Арк. 1–25.

[11] Там само. – Т. 67. – Внутрішня служба. – Арк. 330–386.

[12] Там само. – Т. 68. – Загальні вказівки для варти. – Арк. 41–52.

[13] Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/ show/551-14.

[14] ЦДАВО України. – Ф. 3838 1. 7. – Дисциплінарний статуту УПА. – С. 4.

[15] ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 67. – Проект муштрованого статуту. – Арк. 91–110.

[16] Про Стройовий статут Збройних Сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/549-14/page4.

[17] ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 67. – Проект муштрованого статуту. Арк. 91–110.

[18] Там само. – Внутрішня служба. – Арк. 330 – 386.

[19] Там само. – Бойовий правильник піхоти. – Арк. 173–197.

[20] Там само. – Арк. 192–196.

[21] Там само. – Арк. 251–283.

[22] Там само. – Арк. 198–250.

[23] Там само. – Т. 68. – Вартівна служба. – Арк. 240–255.

[24] Там само. – Інструкції на випадок алярму. – Арк. 1.

[25] Там само. – Т. 63. – Військово-повстанський вишкіл. – Арк. 49–82.

[26] Там само. – Т. 67. – Піхота: схема організації. – Арк. 308.

[27] Там само. – Схема розгортання дивізії на марші. – Арк. 318.

[28] Там само. – Схема роз'їзду. – Арк. 319.

[29] Там само. – План ведення вогню. – Арк. 309.

[30] Там само. – Схема організації армії. – Арк. 312.

[31] Там само. – Т. 68. – Військова топографія. – Арк. 109–135.

[32] Там само. – Арк. 109–135, 119.

[33] Там само. – Військова топографія. – Арк. 119–120.

[34] Там само. – Гранатний вишкіл. – Арк. 26–47.

[35] Там само. – Про вибухові речовини. Брошура. – Арк. 55–58.

[36] Там само. – Т. 63. – Прийом роботи партизанських відділів. – Арк. 292–306.

[37] Там само. – Стрілецький вишкіл. – Арк. 97–104.

[38] ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 45. – Відомості про організацію армії, військову підготовку, польову службу. – С. 5–40.

[39] Там само. – Спр. 46. – Військово-бойовий вишкіл. С. 2–71.

[40] Там само. – Спр. 48. – Шкільні зшитки із записами лекцій військового навчання. – С. 2–57.

[41] Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 7. – С. 47.

Автор исследует учебную литературу по военному обучению, которая использовалась во время подготовки подстаршин (сержантов) в специальных военных школах Украинской повстанческой армии. В статье проанализированы основные материалы военной подготовки по таким предметам, как строевая подготовка, военная топография, огневая подготовка, партизанская тактика ведения войны и др. Также рассмотрены нормативно-правовые акты, на базе которых проводилось военное обучение в пидстаршинских школах УПА.

Ключевые слова: пидстаршинские (сержантские) школы УПА, уставы УПА, учебные материалы УПА, военное обучение.

The author has studied military training literature, which was used in the special military schools of the Ukrainian Insurgent Army (UPA – ukr.). The author of the article analyzed the basic materials for military training for instance: marching's training, special military topography, combat training, guerrilla warfare tactics etc. Also, the researcher has researched the legal acts of military training which used in sergeants schools of the UPA.

Keywords: sergeant's schools of the UPA, military codes of the UPA, training materials of the UPA, military training.

Аліна ПОНИПАЛЯК
Київ

ВАСИЛЬ КУК В БОРОТЬБІ ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ 1944–1954 рр.

В статті розглянуто основні аспекти підпільної діяльності Василя Кука проти радянського режиму та роботу радянських органів держбезпеки з нейтралізації В. Кука – лідера українського визвольного руху впродовж 1944–1954 рр. В роботі окремо висвітлено методи та засоби боротьби В. Кука з радянською репресивною системою, та використану ним методику конспірації, завдяки якій він роками уникав арешту спецорганами СРСР.

Ключові слова: Василь Кук, «Леміш», МДБ, НКВС, КДБ, пропаганда, Український визвольний рух, ОУН і УПА, Головнокомандувач УПА.

Зацікавленість темою українського визвольного руху пов'язана з новими викликами і загрозами з якими зіткнулась наша держава, зокрема, і на полі історичної пам'яті. Сусіди України, що на Заході, що на Сході почали вдаватись до ревізіонізму в питаннях історії, інструментуризуючи історію для досягнення конкретних політичних цілей, як в середині своїх країн, так і на зовнішній арені. Серед низки тем для маніпуляції з боку сусідніх держав є історія діяльності українського визвольного руху середини XX ст. На сьогодні для української історичної науки вкрай важливо розвінчувати старі, і нові міфи та перекручування, пов'язані з історією Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Важливим шляхом в цьому напрямку є об'єктивне висвітлення історій діяльності учасників українського визвольного руху, особливо лідерів, які організовували і спрямовували боротьбу. Однією з таких яскравих постатей є особа Василя Кука – останнього лідера організованого спротиву українського визвольного руху в Україні.

Серед наукових праць присвячених історії життя Василя Кука слід виділити роботи дослідників: О. Іщука, В. Мазуренка[1], В. В'ятровича[2], Д.Вєдєнєєва[3], В. Гінди[4] та інших. Поряд з історичними науковими роботами про діяльність В. Кука також можна знайти інформацію в окремих спогадах, як, наприклад в книзі Г.Саннікова[5].

Джерела з даної теми репрезентовані різними типами й видами. За походженням, ми виділяємо особисті документи В. Кука, які групуються на ідентифікаційні (свідоцтва, паспорти, особові справи), звітно-статистичні та ін. Впродовж свого життя В. Кук дав низку інтерв'ю, як журналістам, так і фаховим дослідникам.

Проте найбільший масив інформації про В. Кука знаходиться в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ). Аналіз джерел свідчить, що вони були зібрані, головним чином, для формування оперативно-розшукової та кримінальної справи на В. Кука. Значна частина даних матеріалів є оперативними звітами агентури КДБ СРСР в структурі підпілля ОУН середини 1940-х – першої половини 1950-х рр. та протоколами допитів самого В. Кука після його арешту в 1954 р.

Особа Василя Кука була знаковою в діяльності українського визвольного руху. В. Кук зумів зорганізувати підпілля і керувати ним в найскладніший час для ОУН і УПА. Після загибелі Романа Шухевича – «Тура», В. Кук одноголосно був обраний на конференції ОУН в липні 1950 р. на найвищі посади в системі українського визвольного руху: Головним Командиром УПА, головою Генерального секретаріату УГВР та керівником збройного підпілля ОУН в Україні. Таким чином, на В. Кука-«Леміша» була покладена відповідальність за організацію та безпосереднє керівництво національно-визвольною боротьбою на території воюючої України.

На «Леміша» органами МДБ СРСР вперше «вийшли» влітку-восени 1944 р., коли вони захопили в полон Михайла Степаняка та Євгена Басюка – одних із провідних діячів українського національно-визвольного руху. З їх зізнань чекісти отримали першу інформацію про «Леміша» та його роль в підпільному русі. 17 жовтня 1944 р. 4-м Управлінням НКДБ УРСР було заведено справу-формуляр №-4/430 для розшуку «Леміша»[6]. Але приблизно ідентифікувати персону В. Кука та частково визначити особисті данні противнику вдалося лише в травні 1945 р., коли

© Аліна Понипаляк

працівники НКДБ ідентифікували його, як Іван Кук, родом с. Красне. Надалі з кожним роком радянські спецоргани все ближче наближались до В. Кука. МДБ залучало всі можливі ресурси за для затримки очільника підпілля і його дискредитації в середовищі визвольного руху, поширюючи сфабриковані документи про співпрацю з карально-репресивними органами СРСР[7].

Під особливо пильну увагу потрапили і найрідніші люди В. Кука. МДБ намагалось використовувати для його арешту батьків і найближче родинне оточення. Однак, зрозумівши, що через них вийти на «Леміша» не вдасться, чекісти прийняли рішення репресувати родину Куків. 25 червня 1949 р. в м. Теребовля Тернопільської обл. були затримані батьки В. Кука – Степан та Парасковія Куки, а в с. Зарваниця Теребовлянського р-ну Тернопільської обл. був арештований рідний брат Іван Кук. 27 червня 1949 р. Краснянським РВМДБ на родину Василя Кука була заведена облікова справа № 9926, яку оформляв оперативний уповноважений райвідділу капітан Сіротін. Першого липня 1950 р. особливою нарадою при МДБ СРСР були засуджені батьки В. Кука разом з братом Іваном та його дружиною Марією за ст. 20-54-1а, 54-11 Кримінального кодексу УРСР на 10 років виправно-трудових таборів, а їхніх неповнолітніх дітей (серед яких був і син Василя Кука Юрко 1946 р. н.) було відіслано у дитячий будинок в м. Сталіно (сучасний Донецьк)[8].

В своїх звітах про проведену роботу по боротьбі з підпіллям ОУН і УПА на західних регіонах УРСР, радянська влада постійно акцентувала, що одним з найбільших ворогів Радянського союзу є українське підпілля і його командири, таким ворогом був і Василь Кук, який був прекрасним конспіратором, пропагандистом, активним борцем проти радянського режиму. В підпільних друкарнях за наказом В. Кука значним накладом друкувалась підпільна література і листівки, які масово розповсюджувалися по всій території західноукраїнських земель, що були підконтрольні радянському уряду. Сам В. Кук намагався писати доступною мовою під псевдонімом «Агроном Лука Леміш», підіймаючи різні питання, які стосувалися колгоспів і радянської диктатури: «В листівці доцільніше показати, що замість РО МВД, РО МГБ вживати – районне НКВД-НКГБ, тому, що нові офіційні назви не все народ знає і тому доцільніше вживати найбільш зрозумілих для широких мас означень. Інакше мається справа у звітах чи фаховій літературі». Також в своїх праці «Гарматний вишкіл» він подає основи з підпільної і партизанської боротьби. Знання, які він здобув під час перебування в Кракові на військових курсах старшин ОУН «Леміш» коротко виклав у другому виданні з «Гарматного вишколу». Варто зазначити, що В. Кук полюбляв невеликі брошури, завжди наголошуючи: «…навіщо писати про щось важливе на п'ятсот сторінок, якщо все можна розписати конкретно на двадцять»[9]. Такі короткі праці-брошури були популярними як серед цивільного населення, так і серед учасників українського підпілля.

В. Кук вважав, що пропагандистська діяльність в підпіллі є основою для залучення нових кадрів. Але, не дивлячись на його діяльність і конспірацію, за В. Куком починає стежити МДБ СРСР, яке в оперативних зведеннях неодноразово описується портрет «Леміша»: «…низького зросту, широкоплечий, трохи сутулий блондин, очі блакитні, останнім часом ходить неголеним у поношеному селянському одязі»[10]. В своїх звітах МДБ завжди акцентувало в що міг бути одягнений В. Кук, як себе поводити, хто з ним може спілкуватися, зокрема, зазначалося, що образ звичайного колективізованого селянина він приміряв не лише на себе, але й для своїх бійців з групи охорони: «…часто носить поношений селянський одяг, так само і вдягаються його бойовики. При спілкуванні з населенням «Леміш» і його бойовики поводяться строго конспіративно, кличок і один одного не називають, своє минуле конспірують, звідкіля прийшли і куди будуть пересуватись, ретельно приховують»[11].

Також у звітах більшовицьких спецорганів повідомлялось наступне: «Василь Кук говорить спокійно, упевненим голосом, не вимовляє літеру «*Л*», страждає на хворобу шлунку, тому при собі носить постійно фляжку з настоєм полину, а на нарадах керівного складу особистий кухар готує йому дієтичну гречану кашу»[12]. Трохи раніше з агентурно-слідчих матеріалів МДБ УРСР зазначалось, що «Леміш» є одним із найкрупніших організаторів і керівників підпілля, що він добре відомий і має значну вагу, а також близькі особистості зв'язки серед активу оунівського підпілля в Україні й широко відомий в колах української націоналістичної еміграції і серед всіх членів Закордонного проводу ОУН[13].

Про роботу В. Кука, яка стосувалася пропаганди ми можемо дізнатися з його листа від 4 серпня 1945р.: «Посилаю ще частину бланків, що є у мене. Тільки усі вони вже попадали. Усіх 60 штук. 5. Посилаю Вам інформат. матеріали (20 штук), які використайте відповідно до потреб у Вашому терені. У деяких, як напр. «Стрілецькі вісті», є і очевидна політична єрунда. Це все – матеріали з різних теренів, але офіційний від пр. По 1 пр.

передаю «Слово», «Декларацію», «Повстанець» скоро отримаєте більше. 6. Олег прийшов знов з відділом до мене. Я з ним не бачився. З ним був також і Наливайко. Ол. є у людей др. Михайла. Що робить д. Роман? Чи поїхав вже дальше? Повідомте його, що записку до тьоті Хіври передав»[14].

Органи державної безпеки СРСР намагалися дізнатися про українське підпілля все можливе як у місцевих мешканців, які співпрацювали з ОУН, так і серед підпільників, яких шантажем, і різними іншими методами вербували до НКВС. Таких агентів часто розкривало СБ ОУН. Але це дуже шкодило самому підпіллю, бо подібні спецоперації по знешкодженню агентури в середовищі підпілля сіяли недовіру і постійну підозру. Подібне трапилось на Волині, коли в структуру ОУН було заслано двох агентів НКВС, яких розсекретили. Про це повідомляє в своєму листі до В. Кука М. Козак від 3 жовтня 1945 р. «Вже в попередній почті я згадував Вам про дві дівчини, які прибули для зв'язку зі СУЗ, та переслав відпис привезеного грипса і «Відкритий лист Рильському». Взявши на перевірку тих дівчат, вийшло, що вони обидві заангажовані і НКВД читало того відкритого листа і почту. Чи Таран працює також в НКВД не відомо, бо дівчата одна про другу конкретно не знали, але одна про другу додумувалися, що мусить працювати також. Одна дівчина Ніна Калуженко родом з Луцька, її ми ліквідували, а друга Фоя Люда зі СУЗ. Живе у Києві – вислана до Києва нами. Долучую два прим. протоколу Фої Люді, з яких Ви докладно довідаєтеся про суть цілої справи. Люда гарна дівчина, мудра, розробляв я її сам. Говорив з нею три дні, пішла на щирість без одного бука (без застосування тортур під час слідчих дій із зізнання – авт.). Ніну я вислав до Модеста, протоколу ще не дістав, тільки писав мені. Протокол вишлю другим разом. Люду вислав до Києва зі запискою (відпис подаю) і літературою, яка вичислена у записці. Висилаю, Вам також оригінал грипса зі СУЗ – хоч він був би мені ще потрібний, як прибуде Таран. Частина між тими людьми, які ще є в ОУН на СУЗ, є ще чесна, але про них докладно знає НКВД і тримає як зачіпку на дальше. Що з Тараном? Думаю, що Чорний сидить в тюрмі у Києві, це дуже конспірують. Можливо, ще пришлють його до нас. Прошу подати свою думку на ту справу і чи добре, що я вислав Люду? Думаю не зашкодить, що дальше будуть говорити Люді на НКГБ. По приїзді вона мала говорити з кимсь з наркому НКГБ. Присягалася, що буде щирою і все скаже – зробить все, щоб оправдати себе у нас. Я побудував для неї легенду, а як навіть скаже правду с ким бачилася і де, то це мені не пошкодить. Щиро вітаю»[15].

Радянська влада назвала В. Кука «найнебезпечнішим ворогом», щоб його схопити були залучені всі можливі ресурси МДБ. За його дружиною Уляною Крюченко – «Оксаною» вели активну агентурну розробку. В листі до Р. Шухевича про новини підпілля, який був перехоплений МДБ і перекладений російською мовою В. Кук зазначає: «Брать жену в подполье я не хотел и принял меры, чтоб ее легализировать. Наконец удалось мне пристроить ее как переселенку в одной пересыльной семье в Золочеве. Так жила она там два года совсем акклиматизировалась. Ребенка определили у моих родителей. Несколько раз ездила домой к ребенку. Откуда ступил провал мне трудно определить, однако несомненно, что только в следствие предательства. 7 июля 1949 г. пришло МГБ в хату организовывать колхоз: одеты в штатское и военное, и арестовали. Факт произошел так что один неожиданно ухватил за руки, а другие за горло и щеки, чтоб арестованная не могла отравится. На месте был врач, который же ей заявил что она жена «Лемиша», что ребенок находиться уже у них годами и т. д., так что выкручиваться не было смысла. Жена созналась, что она действительно есть женой «Лемиша». Он приходит к ней на квартиру, а где находится, она не знает. Не знает ничего об организации, ибо с 1945 г. никакого участия в организационной работе не принимает. Вообще обращалась корректно и всячески стремились склонить жену к тому, чтобы она выдала меня. Заверили ее, что меня не убьют, а хотят взять живим и договорится со мной…Жена была уверена, что от меня никто к ней в дом не прийдет. Если раньше я приходил, то уже с весны этого года по конспиративным соображениям в дом никто не приходил. С женой я встречался вне дома заранее обусловленном месте встречи, а также в обусловленных местах я оставлял через боевика записки…14 июля я был на месте встречи, о засаде жена предупредила другую семью, к которой иногда заходили боевики, и от этой семьи боевики 16 июля узнали о ситуации и сообщили мне… В хозяйстве большевики находились 4 недели. Ночью – в печи и шкафу, а днем – на чердаке конюшни. Хозяевам, а иногда и арестованной, разрешали свободно ходить во дворе и разговаривать с людьми, которые приходили. В первый день прихода большевиков сбежала дочь хозяев, а 4 августа убежала жена вместе с хозяйкой»[16].

Судячи з цього листа ми бачимо, що з 1949 р. МГБ активно намагалось вийти на В. Кука. Головна мета була арештувати його і використати в боротьбі проти підпілля ОУН. Але сам «Ле-

міш» намагався уникнути переслідувань і всіляко піклувався про збереження життєздатності підпілля. Щоб зменшити втрати в ОУН, В. Кук дав вказівку на мінімалізацію збройних виступів і небезпечних акцій. Також рекомендував робити укриття на межі Станіславської, Дрогобицької і Львівської областей, що мало б уберегти середні ланки підпілля від небезпеки втрати конспіративних каналів зв`язку з командними центрами[17].

В підпіллі знали про депортацію населення, що допомагало визвольному руху з України радянською владою. В листі Василя Кука від квітня 1948 до Романа Шухевича зазначалось: «Відносно насильного вивезення українського населення на заслання, потрібно якнайскоріше зібрати докладні відомості приблизно за таким взором, напр.: I – родини підпільників, II – родини вбитих революціонерів і повстанців, III – арештованих, IV – що є хтось з родини за кордоном, V – що служили в німецькій армії або адміністрації, VI – інших. Впорядковувати дані по категорії від I до VI в міру можливостей. В потребі можна впровадити інші означення до рубрики заміток. З кожного р-ну подати також і місцев., з яких не вивезено нікого. При кожному р-ні окремо подати опис як відбулося вивожування. Усі акти насильства, грабежей і т. п., а також відомости де зараз находяться і в яких умовах (на основі листів, які приходять). Провокації – це улюблений метод більшовиків і їх на Вашому терені було вже немало і напевно ще багато буде. Добре, що Ви на це в пору реагуєте. Маю на думці листівку «Громадяне, бережіться більшовицьких підступів та провокацій... Найнебезпечніші будуть вони на відтинку легальників і тут треба бути максимально чуйним»[18].

Василь Кук намагався поширити серед місцевого населення опір радянському тоталітаризму. Проте радянська влада провокативними методами намагалася закріпитися на території України. Василь Кук розумів, що боротися з Радянським Союзом буде вкрай важко, це було майже не можливо без глобальної війни між Заходом та СРСР. Після 1945 р. в українському підпіллі були очікування, що почнеться другий етап світової війни. Сам В. Кук неодноразово зазначав, що довго триматись підпілля самостійно без підтримки із зовні не зможе. Але не дивлячись на складність боротьби з Радянським Союзом В. Кук давав розпорядження про продовження ведення підпільної діяльності: «Українські селяни зах. обл. України» – протиколгоспна аргументація замало ударна. Треба вживати також відповідних прикладів з життя колгоспників ЗУЗ, а також прикладів з солідарної боротьби селян проти колгоспів і їх успіхів в боротьбі…»[19]. Під такою назвою в ОУН упродовж 1941–1952 з'явилося щонайменше 25 різних листівок.

Для ОУН питанням колективізації західних областей України (що спричиняли голод подібний тому, який виник в Наддніпрянській Україні в 1946–1947 рр.) стало стратегічним в боротьбі із радянською владою. Адже ці дії вели б до втрати підтримки місцевого населення, а також до подальшої неможливості ведення успішної боротьби. Тож В. Кук видає наступні розпорядження: «…треба: а) Фізично ліквідувати більшовицьких активістів к/г діла, як шкідників народу. б) знищувати к/г будівлі; в)заставляти селян назад забирати з к/г свою худобу, знаряддя праці і т. п.; г) заставляти к/г управління і працівників к/г адміністрації відмовлятись від виконування їх обов'язків. Непослушних прилюдно карати буками з попередженням; д) не дозволяти на ніяке колективне збирання врожаю і інші роботи, а кожний хай збирає і працює для себе; е) дальше посилено вести проти к/г пропаганду, використовуючи факти так з нужденного життя к/г на СУЗ, як і місцеві, з власної області, р-ну чи села. Крім того, сильно акцентувати приклади з цих сіл, де завдяки солідарності і витривалості селян не вдалося більш. терором заложити к/г. К/г відтинок нашої боротьби повинен ще сильніше затіснити нашу одностайну поставу з цілим народом. Своєю зброєю ми мусимо виступити на захист нашого селянства перед жахливим к/г рабством. Ми ще в силі багато в цьому напрямі зробити і поки не пізно серйозно вдарити по більшовицьких планах опанувати наші землі через колективізацію. В парі з к/г акцією треба нищити МТС, а особливо трактори і інші машини під час праці на к/г полях. Цеї машинізації у совєтів аж так багато немає (на все УССР є тільки 1200 МТС), є вона відносно дорога і всеціло державна. В к/г акцію включити і рад/г, які треба нищити як маєтки партійної і сов. буржуазії. Зокрема, в час жнив доцільно палити рад/г збіжжя, тільки так, щоб від цього не потерпіло людське. Набір робочої сили. У деяких теренах більш. на велику скалю проводять мобілізацію населення у промисловість і ФЗН. Така мобілізація має на цілі витягнути з наших теренів найздоровший фізично елемент у свої центри і в цей спосіб назараз мати дешеву робочу силу, а на випадок евентуальної війни легко перевести мобілізацію і забезпечитися перед неминучою повстанчою боротьбою. Населення з успіхом викручується і втікає від таких «мобілізацій», маючи немалий досвід, в тому ще з нім. часів. Ми зі свого боку пропагандивно і своїми вказівками порадами повинні піддержувати населення»[20]. Такі дії викликають у радянської влади бажання якомога найшвидше ліквідувати український визвольний рух. За Василем Куком іде справжнє

полювання, так само і за його дружиною. В звітах органів МДБ ми бачимо, що В. Кука будь-якою ціною намагаються схопити живим і неушкодженим. Для цього неодноразово планувалися масштабні операції і засідки.

В цей же час ми можемо прослідкувати як діяла зв'язкова лінія В. Кука в 1949–1953 рр. Про це свідчила 14 липня 1954 р. Уляна Крюченко: «В цей час у В. Кука діяв зв`язок з півдня на північ, що ішов через пункти «Байди» – «Вишневого» – «Дуба». Побічний зв'язок був на Тернопільщині через «Чалого» до окружного провідника Тернопільщини «Олеся». Також до окружного провідника «Олеся» на Золочівщині – через «Вишневого». Але ці два зв'язки перервалися в 1952 р., коли загинули люди, які тримали контакти. До 1952 р. В. Кук діставав пошту як і з півдня, так і з півночі. Це була підпільна література, яку він казав переписувати на машинці, а деяку одразу віддавав до архіву, як непотрібну. Архіви зберігалися закопані в банках у лісі. Люди, що були на зв'язках, діставали від «Леміша» гроші на убрання та взуття, а також на інші необхідні особисті речі. Харчі організовувалися в терені. Зерно спочатку брали у магазинерів колгоспу, а потім, щоб не розконспіруватися купували. Так само й інші продукти. Пошту він приготовляв на південь, або на північ сам. Записки він писав олівцем на папіросному папері, частину шифрував. Приготовлення однієї пошти у нього забирало кілька днів, часами цілий тиждень. На машинці писалося тільки загальні інструкції, що не підлягали конспірації. Наприклад, щоб покращити конспірацію; аби на зиму кожна підпільна група обов'язково робила базу (криївку), а не ходила по окремих пунктах цілий зимовий період, бо це веде до провалу; щоб в криївках не байдикували, а вчилися; щоб не ходили без потреби до дівчат у селах, бо це також веде до провалу і т. п.[21].

В першій половині 1950-тих років для становища підпілля ставало все гірше і гірше, про це свідчив і сам В. Кук, неодноразово спілкуючись в своєму колі. «Ми стоїмо біля краю власної могили, зв'язку із закордоном нема, людей у краю майже теж не лишилось. Друже «Леміш» – сказав його співбесідник – чому б Вам не піти закордон, розповісти про справи в терені?... Я і десяти кілометрів за ніч не пройду, хворий шлунок звалить через кілька переходів. Тим більше, що закордоном мене вважають терористом. Спробуй я порадити їм почитати «Капітал» К. Маркса відразу назвуть мене більшовицьким агентом. Краще я чесно загину тут, не збираюсь сваритися з тими панами»[22].

Боротьба Василя Кука продовжувалась, він часто змінював місця дислокації. Криївку за криївкою, це гарантувало бодай примарну безпеку, адже радянські каральні органи підбиралися все ближче до В. Кука. В своїх звітах і зведеннях вони фіксували де і коли в останній раз бачили «Леміша» і хто з ним спілкувався.

Подекуди знали в яких криївках він зимував. Головна мета була схопити «Борсука», «Трьохсотого» – під такими кодовими іменами фігурує в документах МДБ В. Кук. Фактично з 1950 р. на нього ішло «полювання», але завдяки тому, що «Леміш» був майстерним конспіратором через це довгий період Василю Куку вдавалося бути невловимим для радянських органів безпеки.

Безпосереднім розшуком та арештом В. Кука зайнялась оперативна розшукова група КДБ УРСР під кодовою назвою «Пастка», яка провела спецоперацію із захоплення лідера українського підпілля в Іванківському лісі Львівської області. Для зустрічі з Куком було підготовлено одну із старих криївок в якій він вже зупинявся в період 1947–1952 рр. Укриття розмінували, в середині побілили, висушили примусами і, загалом, надали криївці обжитого вигляду. Там само замаскували радіосигнальні апарати «Тривога», вивівши антени під кору дерев. В ніч з 20 на 21 квітня 1954 р. вселили туди трьох спецагентів – провокаторів із числа колишніх членів ОУН[23].

В ніч на 23 травня ішов дощ. Один із спец агентів вийшов на поверхню дихати свіжим повітрям і почув тріск гілок у кущах. «Чи-чи-чи» – почувся характерний умовний сигнал підпільників, що імітував клекіт птаха. До криївки прибув Василь Кук і його дружина Уляна Крюченко та два охоронці – Володимир Задворний «Довбуш» і Михайло Фенін «Назар». Розпитавши присутніх в криївці, «Леміш» сказав йому іти за рушником, щоб зав'язати очі хлопцям (їх залишили на деякій відстані від криївки), а сам з дружиною спустився в укриття. В криївці був порядок, один із охоронців на гасниці смажив картоплю для гостей. Потім на допиті В. Кук згадував, що його дуже насторожили тремтячі руки того хто смажив картоплю та і той хто зустрічав його в криївці при вході не зняв чобіт, також впали на око наявність гарних радянських продовольчих товарів[24].

Після того як помив ноги, «Леміш» ліг на нари відпочивати. Перед тим як лягти, він попрохав у хлопців, щоб йому почистили американський автомат який подарував йому Василь Охримович. Він навіть показав як розбирати цю зброю. Коли подружжя позасинало то бійці накинулись на Кука і на його дружину, а із під подушки Уляни забрали пістолет». В. Кук запитав «Скільки

вам заплатили? – Ми заарештували Вас за наказом «Орлана» – відповіли останні. Коли обшукували затриманих дружина Кука Уляна попросила светр і при цьому сказала «Якщо ви боїтесь, що прийму отруту то вона в жакеті. На Василя Кука накинули фуфайку. «Чи немає у Вас вина» – неочікувано запитав В. Кук. Коли спиртного не виявилось він іронічно зауважив: «Ех люди-люди, як вам не совісно. Такий момент і чарки вина немає». Затриманих посадили в машину ГАЗ-67 і відправили до Львова, а звідти спеціальним авіарейсом до Києва[25].

Сам В. Кук поводив себе спокійно і це зазначали навіть на слідстві: «На слідстві «Леміш» поводиться спокійно, показання дає без особливих відмов». Та, як виявилось, останні раділи зарано. «Леміш» повів умілу гру із супротивником, яка потім згодом розтягнулася в роки[26].

Отже, є очевидним, що особа В. Кука стала важливою для радянської влади, адже його планували використовувати в дискредитації визвольного руху, а також з метою морально-політичного розгрому націоналістичних центрів за кордоном ці всі дії були важливі, щоб як найскоріше знищити український визвольний рух в УРСР. Оскільки В. Кук потрапив до епіцентру оперативних задумів КДБ із розвалу ОУН не лише в СРСР, а й за кордоном, скоріш з все, це і врятувало йому життя. Коли журналісти в часи незалежності в нього поцікавились яка в нього думка з даної теми, то він відповів: «Спочатку вони думали виманити С. Бандеру, посилаючи ніби від мого імені фальшиві радіограми, але СБ ОУН встановила, що ці радіограми фальшиві, й тоді КДБ вбило Бандеру в Мюнхені».

В. Кук був знаковим діячем українського визвольного руху. Ми розуміємо, що продовж майже десяти років найпотужніші карально-репресивні органи тоталітарного СРСР намагалися його нейтралізувати, оскільки особливості діяльності й спрямування В. Кука в пропагандистській роботі били по найболючіших місцях радянської системи – соціальному питанню.

---

[1] Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук – Головний командир УПА. – Рівне, 2008.

[2] В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: Піймати «Борсука». Арешт Василя Кука. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://tsn.ua/analitika/istoriy

[3] Вєдєнєєв Д. Одиссея Василия Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. – К., 2007.

[4] Гінда В. Такого рівня лідер ОУН ще не потрапляв до чекістів живим. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history

[5] Санніков Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. – М., 2002.

[6] Галузевий державний архів Служби безпеки (далі – ГДА СБУ). – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 1. – Арк. 43.

[7] Там само. – Арк. 246.

[8] Архів ГУМВС ЛО. – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. Р-30612. Учетное дело на семью учасника ОУН-УПА Кука Василия Степановича. – Арк. 1, 40–41, 47–47зв.

[9] ГДА СБУ. – Ф. 13, Спр. 376, Т. 7. – Арк. 391–399.

[10] Там само. – Арк. 391–399.

[11] Там само.

[12] Там само. – Ф. 65. – Спр. С-9079 (додаток). – Т. 52. – Арк. 249.

[13] Там само. – Арк 249.

[14] Там само. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 13–14.

[15] Там само. – Ф. 6. – Спр. 51896-ФП. – Т. 2. – Арк. 33–38зв.

[16] Там само. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 8–9.

[17] В. Кук УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира – Львів, 2007. – С. 53.

[18] ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 7. – Арк. 391–399.

[19] Там само. – Арк. 391–399.

[20] Веденеев Д. Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно і відважно…». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН і УПА (1940–1950). – К., 2007. – Т. 1. – С. 131, 139, 153.

[21] ГДА СБУ. – Ф. 13. Спр. 376 – Т. 7. Арк. 391–399.

[22] Там само. – Ф. 6. – Спр. 51896-ФП. – Т. 2. – Арк. 33 – 38зв.

[23] Веденеев Д. Одисея Василия Кука. – С. 163.

[24] Там само. – С. 163.

[25] Там само. – С. 163–164.

[26] Там само.

В статье рассмотрены основные аспекты подпольной деятельности Василия Кука против советского режима и работа советских органов госбезопасности по нейтрализации данного лидера украинского освободительного движения в течение 1945–1954 гг. В работе отдельно освещены методы и средства борьбы В. Кука с советской репрессивной системой, и использованная им методика конспирации, которая дала ему возможность годами успешно избегать ареста спецорганами СССР.

Ключевые слова: Василий Кук, «Лемиш», МГБ, НКВД, пропаганда, украинское освободительное движение, ОУН и УПА, Главнокомандующий УПА.

The author investigates the underground activities of Vasyl Kuk – the last leader of the OUN and UPA in Ukraine during soviet period. The author highlights the history of the confrontation between the Ukrainian liberation movement led by Vasyl Kuk against the Soviet regime and bolshevik`s repressive structures (1944–1954).

Key words: Vasyl Kuk, «Lemish», MGB, NKVD, KGB, propaganda, Ukrainian liberation movement, OUN and UPA, Commander-in-chief of the UPA.

Ігор ЛЮБЧИК
Івано-Франківськ

СУСПІЛЬНА АДАПТАЦІЯ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЯВИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З ПОЛЬЩІ В УРСР

Примусове виселення лемків зі своїх етнічних земель після Другої світової війни призвело до руйнування етнокультурного середовища регіону і особливо ускладнило проблему збереження лемківського побуту і лемків як етнографічної групи. Вони опинились у складних суспільно-історичних умовах, з неможливістю продовжувати на новому місці свій спосіб життя, зіткнулися зі значними труднощами в адаптації до нових умов своєї традиційної етнокультури.

Ключові слова: депортація, виселення, адаптація, національна ідентичність, радянський режим, лемки, Лемківщина.

З другої половини XX ст. у житті українців пограниччя наступив особливий період, коли вони були виселені з своїх етнічних теренів, втратили свою батьківщину, та були дисперсно розселені по усій території УРСР.

Українсько-польський воєнно-політичний конфлікт на завершальному етапі Другої світової війни став приводом для радянського та польського керівництва вирішити міжетнічний конфлікт шляхом проведення депортації українців регіону до УРСР. У вересні 1944 р. з кандидатами до майбутнього комуністичного польського уряду було досягнуто угоди щодо східних кордонів Польщі, одночасно з якою було ухвалено постанову про виселення українського населення з території Закерзоння.

Найбільше в період 1945–1946 рр. з окреслених територій влада переселяла у західні регіони України, зокрема у Львівську, Станіславську (тепер Івано-Франківська) та Тернопільську області, менше східні і центральні: Донецьку, Ворошиловградську (тепер Луганська), Полтавську та південні: Миколаївську, Одеську та Херсонську.

Джерела зберігають відомості, що в окремих випадках у чиновників виникали сумніви щодо етнонаціональної належності лемків. У зв'язку з втручанням самого В. Гомулки у квітні 1946 р. тимчасово було призупинено виселення. А представники уряду з питань репатріації українського населення зверталися навіть до Польської Академії Наук з проханням висловити думку про національну належність лемків. Офіційна відповідь провідної наукової інституції вважаємо, є дуже показовою, особливо для політиканів лемківського питання в умовах сьогодення. У відповіді генерального секретаря Т. Ковальського читаємо: «Щодо походження лемків, то це така сама народність руська, як у Східній Галичині... Національно завжди вважали себе за «Русинів»[1].

Питанням виселення з Польщі в окремі регіони УРСР присвячені дослідження Т. Гонтар[2], Ю. Боднарчук[3], Д. Бойкеніч[4], М. Якименко[5]. Однак названі автори зосереджують увагу в основному на розселенні та соціально-економічних аспектах адаптації населення. Натомість ми ставимо собі за мету розкрити особливості суспільної адаптації загалом та етнонаціональні прояви виселених з порубіжних теренів представників етногруп. Водночас робимо спробу спростувати хибні уявлення про використання окремішньої самоідентифікації населенням регіону. Треба констатувати, що проблемні сторінки цієї теми не знаходять єдиного судження не тільки в політичних, громадських, а й у наукових колах обох держав. У деяких дослідженнях у Польщі, автори яких користуються неабияким авторитетом в Україні, ідентифікують виселених українців абсолютно невідповідними, на наш погляд, поняттями «біженці», «емігранти»[6]. Вважаємо, що подібна термінологія не дозволяє, об'єктивно проаналізувати розвиток подій того часу і прийти до спільних історіографічних парадигм обох держав.

© Ігор Любчик

Західні області:Станіславська (тепер Івано-Франківська),Тернопільська.

Прикарпаття стало одним із українських регіонів, куди влада чисельно направляла українців з Польщі. Водночас тут масово почали оселятися і переселенці-втікачі із східних та центральних областей України, де умови поселення були незадовільні, а бажання повернутися додому у рідне етносередовище спонукало переселятися ближче до західного кордону.

Звітуючи про хід переселенської кампанії, влада свідомо намагалась приховати будь-які непорозуміння між місцевим населенням і новоприбулими українцями з Польщі. Відверто перекручуючи реальну дійсність, вони відзначали, що «відношення до переселенців зі сторони місцевого населення добре і ніяких непорозумінь не було. Настрій дуже хороший і вони дуже раді що переселились на Україну»[7].

Після прибуття перших переселенців в область у кожному селі влада намагалася розв'язати серед них політико-агітаційну роботу. Спеціально назначали агітаторів із партактиву, які проводили бесіди про державний план п'ятирічки, читали газети та ідеологічно намагалися зламати переселенців, готуючи їх до нових суспільно-політичних реалій[8]. Наприклад, серед переселенців Долинського району, було багато лемків, для яких упродовж 4 місяців 1946 р. тричі проводили загальні збори, окрім того, відбувалися кущові збори у селах. З метою популяризації радянських гасел та нав'язування відданості радянській державі, спеціально для переселенців демонструвалась навіть кінострічка «Клятва»[9].

Водночас відомі випадки, коли інспектор облвиконкому відділу розселення, перевіряючи Городенківський район у січні 1946 р., в акті перевірки вказував на необхідність «виділити агітаторів-пропагандистів для розмов і читання газет з переселенцями, ознайомити їх із сталінською конституцією, оскільки багато переселенців не знають радянських законів і радянського устрою»[10]. Подібне вказувалось в одній із постанов «Про розселення українського населення евакуйованого з території Польщі в Більшівцівський та Жовтневий райони Станіславської області»: «політико-масова та культурно-освітня робота серед переселенців проводиться недостатньо, агітаторів для проведення масово-політичної роботи серед переселенців не виділено, газетами не забезпечуються»[11]. Окремі районні ради з метою кращого контролю, ухвалювали рішення про обмеження своєрідних міграцій серед переселенців. Наприклад, на засіданні виконкому Войнилівської районної ради у вересні 1946 р. заборонили переселенцям самовільно переїжджати з села в село[12].

Загалом у березні 1946 р. на Прикарпаття з території Польщі прибуло 3488 сімей українських переселенців, які налічували 11 492 осіб[13]. Проте з кожним місяцем їх кількість зростала. Вже на початку 1948 р. в області було зареєстровано 7 341 господарств переселенців з населенням 31 785 осіб, в тому числі самовільно прибулих з інших областей України 644 сім'ї з населенням 3 036 осіб[14].

Становище виселених родин, які втекли з інших областей, було особливо складним. Документи фіксують, що 473 сім'ї, які самовільно прибули в область з інших регіонів, тимчасово проживали у домівках селян (у Войнилівському, Долинському та Тисменицькому районах)[15]. Місцева влада часто не бажала прописувати переселенців-втікачів на постійне проживання в області, пропонуючи повернутися у попередні центральні та східні райони їхнього поселення.

Матеріали з Отинійського району на початку 1948 р., засвідчують, що в район самовільно прибувало багато переселенців-втікачів із центрально-східних регіонів України (зокрема, Полтавської та Кіровоградської областей). Селами скупчення переселенців на Отинійщині стали громади Тарновиця Пільна де станом на травень 1946 р. було 292 переселенці і Глибока[16].

Незначна частина переселенців зуміла швидко зайняти впливове соціальне становище, чи влитися в ряди місцевої інтелігенції. Джерела фіксують, що із числа переселенців на керівних посадах в органах влади працювало 347 осіб. З них: голів сільських рад 17, секретарів сільських рад 18, голів земельних відділів 14, вчителів 44, бухгалтерів 20, агрономів 11[17]. Наприклад, у с.Глибока маємо архівні свідчення про переселенця М. Опарівського, що працював головою сільської ради, а секретарем – переселенець Д. Совтисін [18].

Цікаво, що переселенці не поспішали вливатися в ряди партійно-радянської системи. Документи повідомляють, що усі були безпартійні. У Більшівцівському районі переселенців із Польщі, які були в членах і кандидатах ВКП б станом на 1947 р. немає, як і на керівних посадах[19].

Однією із складових політики радянізації була колективізація села, яку виселені з Польщі українці, сприймали з особливим упередженням. У березні 1948 р. у Кутському районі з 54 родин переселенців, бажаючих вступити до колгоспів не було жодної[20]. Аналогічна ситуація

спостерігалась у Більшівцівському, Галицькому, Гвіздецькому та інших районах, де переселенці віддавали перевагу індивідуальному типу господарства, натомість вступи до колгоспів були поодинокими[21].

У зв'язку з цим влада краю звітувала, що «протягом короткого часу переселенці будуть членами колгоспів. В цім відношенні ведеться широка організаційна робота нашим парткомом і колгоспами»[22]. Служителі системі намагалися в різний спосіб заманити до колгоспів переселенців, штучно створюючи та обіцяючи їм кращі умови. Згідно з постановою Станіславського облвиконкому № 887 від 24.11.1947 р. переселенці, які вступили у колгоспи, звільнялися від всіх податків і сільськогосподарських поставок на 1947–1948 рр.[23].

Життя новоприбулих з Польщі в нових умовах було вкрай складним, про це свідчить багато листів та заяв до органів влади, в яких вони благали про допомогу. В одному з них дописувач, що ідентифікує себе «українським переселенцем з Польщі», Лящук П. із с. Ворона Отинійського району до Й. Сталіна скаржиться: «Приїхав в червні 1946 р. Ніхто мені не допоміг добитися правди… ми, переселенці – тут чужі, мусимо брати тільки те, що поляки залишили. Так що я не знаю, на що я маю право, а на що ні. Як ми їхали на Вкраїну то їхали як додому, а опинились як в приймах. На нас дивляться як на якихось приблуд, в селі ми чужі»[24].

В іншому листі до М. Хрущова один з переселенців родом з Новосончівського повіту с. Мушинка, переселений в с. Маріямпіль Жовтневого району, на догоду владі намагається писати російською мовою: «Я мало прожил в СРСР, плохо мне владеть усяким языком и я не могу обьяснить районным работникам о их, по моему мнению, неверных действиях… Мне материально очень тяжело, не имею на зиму хотя немного своего хлеба»[25]. Він просить дозволу зібрати засіяний ним клаптик пшениці.

Маючи проблеми із поселенням, зокрема, нестачею вільних будинків, влада намагалася вирішити її, як повідомляють документи, методом «уплотнєнія». У Коломийському районі 40 сімей були «уплотнєны разом з поляками в надії на виїзд останніх»[26]. Із звіту «Про влаштування переселенців з Польщі в Жовтневому районі станом на липень 1946 р. довідуємося, що «керівництво району неспроможне розмістити нормально переселенців, а змушене їх уплотняти серед місцевого населення, на підставі чого мають місце антагоністичні відносини місцевого населення до переселенців»[27]. Проблема забезпечення житлом спостерігалася практично у всіх районах. У лютому 1948 р. виконавчий комітет Рожнятівської районної ради повідомляв, що у селі Цінева «переселенці відмовлялися від будинків у власність, які були виселених бандитських сімей (члени ОУН, УПА. – Авт.) і вимагають тільки польських або німецьких будівель»[28].

Аналіз матеріалів архівних джерел, зокрема, заяв та листів, свідчить, що питання ідентичності серед переселенців не викликали непорозумінь. Вони були свідомі, що є українцями. У різного роду заявах від індивідуальних до колективних зустрічаємо: «Ми переселенці-українці (10 осіб) живемо в даний час у с. Делієв Жовтневого району»[29]. «В 1946 р. нас всіх українців переселили на Україну з Польщі»[30].

Водночас відзначимо, що часто радянська пропаганда давалася взнаки. Прикладом може слугувати лист від групи переселенців із с. Шевченкове Вигідського району (24 підписи) за жовтень 1947 р., в якому вони пишуть: «Ми, група переселенців Вигідського району… ось уже два роки, як ми переселились до вільної України»[31]. Подібною за своїм характером є заява Лемка Теодора Івановича із с. Дубок Чернелицького району, який був уродженцем с. Бонарівка Ряшівського воєводства. З проханням допомогти у пошуках документів він писав: «Переселившись на свою Батьківщину з Польщі нічого лихого для Батьківщини не зробив крім корисного… Я сам активно все виконую те що мені Радянська влада поручила»[32].

Серед західноукраїнських регіонів, куди чисельно прибували переселенці з Польщі була Тернопільщина. Загалом, в області зареєстрували 35 106 родин (155 620 осіб) переселенців. Наймасовіше Тернопільщину заселили саме лемківська етнографічна група (44% від кількості депортованих лемків) і надсянці (50,1%)[33]. Поряд із основним вектором руху депортованих зі заходу сформувався потужний реверсний потік колонізації Тернопільщини з боку попередньо розселених у східних та південних областях УРСР. Соціальне пристосування закерзонської інтелігенції відбувалося в умовах підозріливості та недовіри влади до фахівців, вихованих у Польщі[34].

Переселенка Н. Демчук (Задорожна) із с. Вислічок Сяноцького повіту переселена у с. Великі Бірки на Тернопільщину згадує про складний процес адаптації: «Лемки збиралися й весь час говорили про поїздку на батьківщину. Але так було рік, два, три, а потім зрозуміли, що того не буде...Старше покоління довгий час тужило в Україні за рідними Бескидами. Люди так і доживали до смерті в надії повернутися на свою землю. Молодим, звісна річ було легше пристосуватися до нових умов»[35].

В окремих громадах активісти українських переселенців мобілізовувались навколо культурно-мистецьких ініціатив, якими успішно пропагували самобутню лемківську культуру. Наприклад, у с. Ношів Теребовлянського району на Тернопільщині, де в основному були переселенці Короснянського та Горлицького повітів. був створений Лемківський самодіяльний народний хор колгоспу «Маяк» в з 60 чоловік під керівництвом О. Кріцака. В 1964 р. хор брав участь у республіканському огляді у Києві присвяченому 150-річчю з дня народження Шевченка[36]. Цікаво, що репертуар хору засвідчував популяризування української пісні, але всюди підкреслювалась його етнографічна складова з акцентом «лемківський», що в умовах радянського ідеологічного диктату було чи не єдиною можливістю відзначити його етнокультурну самобутність.

З самого початку дисперсного побутування лемків на території УРСР робилися спроби зберегти їх культурну спадщину через музейне колекціонування і тільки з кінця 1980-х рр. через активізацію громадської діяльності. На початку 1960-х рр. державні органи Львівської області прийняли постанову створити при Музею етнографії та художніх промислів відділ будівництва Музею народної архітектури (скансен). У 1969 р. завідуючим відділом будівництва було затверджено І. Красовського із завданням створити для майбутнього скансену зону «Лемківщина» у виді «Лемківського села». В листопаді 1964 р. Львівська телестудія передала концерт «Лемківські мелодії», а в січні 1965 р. концерт – «Співають лемки». У грудні 1967 р. по українському телебаченню транслювався черговий концерт «Лемківські мелодії» у виконанні колективу студентського ансамблю «Черемош» Львівського державного університету ім. Івана Франка (худ. Керівник Б. Антків). Директор студії О. Мельник схарактеризувала лемків, як групу українських верховинців[37].

Центрально-східні області України: Полтавська, Ворошиловоградська (тепер Луганська), та Донецька.

Серед центральних регіонів УРСР, куди влада чисельно направляла переселенців з Польщі була Полтавщина. Із загальної кількості запланованих 460 500 переселенців було передбачено відправити на Полтавщину 12 280 осіб (тобто 2,6% від усієї кількості). Проте план залишився невиконаним. Станом на 1 січня 1945 р. на Полтавщину було доправлено тільки 1,63% усіх переселенців[38]. Найбільше сімей-переселенців з Польщі на Полтавщині осіло у Зіньківському районі (більше 50 родин), Козельщинському (45), Чорнухінському (32),Нехворощанському (26) та Машівському (25)[39].

Відносини українських переселенців з Польщі з місцевим населенням, яке часто називало їх «поляками» як практично в усіх інших регіонах були вкрай напруженими, а часто доведені до крайнощів.

Загалом адаптація українських переселенців в регіоні, відбувалася вкрай складно. Переселенці були незадоволені радянською владою. Так Х. Глюз із колгоспу «Червоний прапор» Пирятинського району привселюдно заявляла: «Ми жили в неволі під поляками, але такої неволі, як в Радянському Союзі , такого голоду, не було ніде». Подібне у 1945 р. полтавському начальству доповідав голова сільради с. Мачухи про настрої 15 родин переселенців: «Радянською системою незадоволені усі»[40].

Невдоволені життям, тисячі переселенців намагалися повернутися, якщо не на батьківщину то хоча б у західні області УРСР, поближче до кордону. Станом на 1 жовтня 1949 р. на Полтавщині залишилося 359 родин переселенців[41].

З метою активізації роз'яснювальної роботи у формі «бесід, доповідей та лекцій» у райони області, де ще залишилися переселенці було відправлено по одному пропагандисту з працівників обкому КП(б)У.

Своєрідною традицією переселених лемків стало збиратися на храм на Спаса в Лютениськах Будищах, а на Різдво – в Шилівці. У перші роки після переселення це був чи не єдиний спосіб спілкування, коли з усього району лемки сходилися пішки за 20–30 км., щоб зустрітися зі своїми рідними і близькими. Співали пісень, згадували рідні місця, ділилися радощами і болем[42].

Серед областей, які стали другою батьківшиною для переселених лемків були також східні регіони УРСР, зокрема Ворошиловоградська (тепер Луганська область). Згідно списків складених у Польщі до Ворошиловоградської області з квітня по вересень 1945 р. прибуло 23 ешелони, які привезли 6663 особи, або 1348 сім'ї, які прибули з Краківського воєводства повітів Горлицького (села Снітниця, Чарна, Вапнянка, Мацина Велика), Ясельського (с. Дошниця, Скальник, Березова, Воля Циклінська), Новосончівського (села Мохначка Нижня, Мохначка

Вижня, Зубрик, Верхомля Велика), Новоторзького (с. Біла Вода), та Кросненського (с. Риннік і Оджихонь).[43] Виселених з Польщі було найбільше розселено у Ново-Айдарському (316 сім'я) і Ровеньківському районах (224 сім'ї).

Намагаючись виокремити причини, які притягували українських виселенців у східні регіони УРСР дослідник Бойкєніч Д. стверджує, що «Люди їхали саме в Східну Україну, оскільки домінуючим фактором було прагнення якнайдалі втекти від польського терору». Цьому сприяло також, що більшість радянських агітаторів, які працювали на Закерзонні були вихідцями із Східної України, що «знали мову» та «вміли хреститись»[44]. Автор також акцентує увагу, що більшість переселенців, яка була направлена до східних областей УРСР упродовж другого етапу евакуації, походила з повітів, заселених лемками де було русофільство місцевого населення[45].

Важкі матеріальні умови, в які потрапили виселені з Польщі, незвичне соціокультурне середовище та ідеологічні настанови призвели до того, що багато лемків виїжджали з Луганщини до західних регіонів України. Водночас ті лемки, які залишилися на Луганщині, у більшості зберігають етнічну ідентичність, деякі особливості обрядовості, фольклору, говірки. Більшість переселенців були лемками, які мали свій особливий діалект. Тому після переселення до російськомовного середовища вони відчули мовний бар'єр. Особливості суспільної адаптації ускладнювала і та обставина, що лемки, мали високий рівень релігійності, натомість потрапили в атмосферу офіційного атеїзму і значно нижчого рівня релігійності місцевого населення. Усі інформатори свідчать, що лемкині, які у дорослому віці були переселені з Польщі, на Луганщині носили компоненти національного костюма довіку Більшість опитаних ідентифікують себе як лемки і вважають частиною українського етносу: «ми прості українці»[46].

Осередком чисельного скупчення лемків на Луганщині, переважно із західних лемківських повітів було с. Переможне Лутугинського району. В результаті польових досліджень в цьому краї дослідниця К. Глуховцева зауважувала: «Переселенці…, володіють говіркою, перейнятою від своїх батьків, зберігають традиції свого краю. Вони радо показали обряд роздягати молоду (тобто завивати хустку), що був складовою весільного лемківського обряду»[47].

Доволі цікавим у цьому контексті є дослідження польської дослідниці Н. Кляшторної, здійснене на підставі свідчень лемків-переселенців із східної частини України у с. Мічуріно Темпанівського району Донецької області. Водночас, на нашу думку, автор занадто оптимістично відзначає, що лемківська група в Мічуріному, незважаючи на свою малу кількість і ведення в регіоні русифікаторської політики «має шанси на збереження своєї самобутності»[48]. Щодо свого етнічного походження, інформатори лемки висловлюються майже одноголосно на користь українців.

Проте загалом багато з лемків дуже швидко втікали до західних областей. Станом на вересень 1946 р. з Ворошиловоградської області вибуло 639 сімей. Місцевій владі було заборонено надавати будь-які документи на переїзд до західних областей України. Була видана навіть спеціальна постанова виконкому обласної ради від 12 жовтня 1945 року «О неотложных мерах по хозяйственному устройству украинского населения, прибывшего из Польши на территорию Ворошиловградской области и работе среди них»[49].

Загалом мусимо констатувати, що насильницьке виселення лемків із своїх етнічних теренів, після Другої світової війни, призвело до руйнування етнокультурного середовища регіону, та надзвичайно ускладнило проблему збереження лемківської самобутності та лемків як етнографічної групи. Вони опинилися у складних суспільно-історичних умовах побутування. Виселені з своїх етнічних земель зіткнулися з цілковитою неможливістю продовжувати на новому місці звичний для них спосіб життя, а одночасно і значними труднощами в адаптації до нових умов своєї традиційної етнокультури. Проте очевидним є, що етнонаціональні прояви не викликали у них сумніву і вони ідентифікували себе як українські переселенці.

---

[1] Місило Є. Лемківська хронологія // Аннали Лемківщини. – Ч. 5. – Нью-Йорк, 1993. – С. 183.

[2] Гонтар Т. Адаптація українських переселенців з Польщі у південних областях України: з позицій історії повсякденності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/60.pdf

[3] Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі. – Тернопіль, 2012. – 332 с.

[4] Бойкєніч Д. Українські переселенці Польщі на території Ворошиловоградської області в 1944–1945 рр.: планування, кількість і географія розселення // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 23. – С. 170–178.

[5] Якименко М. Депортація лемків із Польщі на Полтавщину у 1944–1945 роках та її соціально-економічні наслідки // Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944–1947 рр. За ред. М. А. Якименка. – Полтава, 2007. – С. 3–12.

[6] Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 26. – С. 26.

[7] Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО) .– Ф. Р. 295. – Оп. 5. – Спр. 256 «а» – Арк. 206.

[8] ДАІФО. – Ф. Р. 249. – Оп. 1 – Спр. 16. – Арк. 146, 362.

[9] Там само. – Спр. 13. – Арк. 350.

[10] Там само. – Арк. 282.

[11] Там само. – Спр. 9. –Арк. 33.

[12] Там само. – Спр.13. – Арк. 196.

[13] Там само. – Спр.10 – Арк. 41.

[14] Там само. – Ф. Р. 295. – Оп. 5. – Спр. 294 «б». – Арк. 2.

[15] Там само. – Арк. 2.

[16] Там само.– Ф. Р. 249. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 110.

[17] Там само.– Ф. Р. 295. – Оп. 5. – Спр. 294 «б». – Арк. 6.

[18] Там само.– Ф. Р. 249. – Оп. 1. – Спр. 25 – Арк. 89зв, 90, 109.

[19] Там само. – Спр. 22 – Т.1. – Арк. 20 – 22.

[20] Там само. – Спр. 24. – Т. III. – Арк. 43.

[21] Там само. – Спр. 22 – Т. 1. – Арк. 128, 146, 166.

[22] Там само. – Спр. 24. – Т. III. – Арк. 49.

[23] Там само. – Спр. 26. – Т. V. – Арк. 74.

[24] Там само. – Спр. 21. – Арк. 15.

[25] Там само. – Спр. 34, Арк. 252.

[26] Там само. – Спр. 12. – Арк.110.

[27] Там само. – Спр.13. – Арк. 363.

[28] Там само. – Спр. 26 – Т. V. – Арк. 47.

[29] Там само. – Спр.29. – Арк. 46.

[30] Там само. – Арк. 179.

[31] Там само. – Спр. 21. – Арк. 60.

[32] Там само. – Спр.16. – Арк. 320.

[33] Боднарчук Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 рр.).: Автореф. дис. … канд. іст. наук. – Чернівці −2009. – С. 13.

[34] Там само. – С.14.

[35] Тимощук Л. Депортація лемків // День. 21.05.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: incognita. day.kiev.ua/deportacziya-lemkiv.html

[36] Донський М. Серед лемків на Україні // Наше Слово. – 1968. – 21 січня. – С. 5.

[37] Красовський І. На голубих екранах – «Лемківські мелодії» // Наше Слово. – 1968. – 7 січня.

[38] Кіцак В. Розселення українців Польщі в УРСР // Молода нація. Альманах. – К., 2000. – № 1. – С. 115.

[39] Шаповал Л. Доля лемків в Україні (Полтавщина) у 40-х роках – на початку XXI століття: питання самоідентифікації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.etnolog.org.ua/ /zmist/2011/29pdf

[40] Якименко М. Депортація лемків із Польщі на Полтавщину у 1944–1945 роках та її соціально-економічні наслідки // Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944–1947 рр. За ред. М. А. Якименка. – Полтава, 2007. – С. 8.

[41] Там само. – С. 10.

[42] Ткачик М. Довга дорога з батьківських земель на Велику Україну (спогади про колишніх мешканців с. Кам'яна) // Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944–1947 рр. За редакцією доктора історичних наук, професора М. А. Якименка. – Полтава, 2007. – С. 30.

[43] Бойкєніч Д. Українські переселенці з Польщі на території Ворошиловградської області в 1944–1945 рр.:

планування, кількість і географія розселення // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 23. – С. 175.

[44] Там само. – С. 172.

[45] Байкєніч Д. Переселення українців із Польщі до Східних областей УРСР у другій половині 1940-х років. Дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lemko.org/pdf/Baykenich-2013pdf

[46] Віхрова Т. Особливості етнічної культури лемків на Луганщині // Сумцовські читання: Конференція, присвячена 90-річчю з часу заснування Харківського історичного музею. – Харків, 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2010/article.html?n=118

[47] Глуховцева К. Відображення міфологічних уявлень українців в обряді «покривання молодої» // Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті / Укладачі Панцьо С. Є., Свистун Н. О. // Studia methodologia. – Випуск 27. – Тернопіль, 2009. – С. 30.

[48] Klasztorna N. Łemkowskie pojmowanie «swego świata»: jego obraz, utrata I poszukiwania // Biuletyn Ukrainoznawczy. Południowo-wschodni instytut naukowy w Przemyślu. – 2001. – № 7. – S. 91.

[49] Лемки на Луганщині: сторінки історії і культури Краєзнавчий нарис. – Луганськ, 2012 Укладач: О. В. Манятіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ostrovok.lg.ua/sites/default/files/lemki1.pdf

The research issue of forcible eviction of lemkies from their ethnic territories investigates in the article. The forcible eviction of lemkies from their ethnic territories after Second World War determined deterioration of ethnic and cultural sphere of the region and complicated problem of saving of lemky's originality and lemkies as ethnographical group. Complicated social and historical living conditions, total impossibility of continuation of their usual way of life and considerable difficulties with adaptation to new conditions of their traditional ethnic culture were consequences of the forcible eviction of lemkies.

Keywords: deportation, eviction, adaptation, national identity, soviet regime, lemkies, Lemkivshchyna.

Насильственное выселение лемков со своих этнических земель после Второй мировой войны привело к разрушению этнокультурной среды региона и особенно усложнило проблему сохранения лемковского быта и лемков как этнографической группы. Они оказались в сложных общественно-исторических условиях, с невозможностью продолжать на новом месте свой способ жизни, столкнулись со значительными сложностями в адаптации к новым условиям своей традиционной этнокультуры.

Ключевые слова: депортация, выселение, адаптация, национальная идентичность, советский режим, лемки, Лемковщина.

Ярослава ДМИТРУК
Київ

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРИЗОВНИХ КАМПАНІЙ ДО ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті висвітлено національний склад польської армії та окреслено політику військового керівництва Польщі щодо організації призовних кампаній до збройних сил у міжвоєнний період. Зокрема, запровадження екстериторіальної системи призову, з метою вирішення національного питання у Війську Польському.

Висвітлено структуру військового апарату, що відповідав за проведення призовних кампаній до Війська Польського, а також з'ясовано основні особливості їх проведення. На основі проаналізованих матеріалів, зроблено висновки щодо ключових елементів системи призову в збройні сили Польщі та їх роль у вирішенні національного питання.

Ключові слова: Військо Польське, призовна кампанія, національні меншини, корпусний округ, екстериторіальна система.

У міжвоєнний період Військо Польське за своїм складом було багатонаціональним, відповідно, це значною мірою відбивалося на політиці військового керівництва щодо організації призовів новобранців та безпосереднього несення ними подальшої служби. Дослідження питання структури та організації призовних кампаній сприятиме з'ясуванню основних елементів системи в контексті вирішення національного питання у польській армії, а також всебічному висвітленню національної політики Польщі у міжвоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питання організації та проведення призовних кампаній до Війська Польського у міжвоєнний період не стало предметом комплексного ґрунтовного дослідження. Окремі аспекти обраної теми висвітлені в роботах польських та українських науковців. Так, Е. Козловський та Т. А. Ковальський у своїх роботах приділяють значну увагу організаційній структурі військового апарату, відповідального за призов до збройних сил Польщі. У свою чергу, П. Ставецький висвітлив, який вплив мало збільшення частки новобранців з представників національних меншин на трансформації в організації призовних кампаній протягом міжвоєнного періоду. У своїй статті М. Кротофіл розглядає питання запровадження екстериторіальної системи призову, як одного з важливих елементів вирішення національного питання у Війську Польському. А. Руккас у своїй праці піднімає питання участі українських вояків у збройних силах Польщі, та подає інформацію про те, як пройшли перші обов'язкові призови на українських землях. Однак, не зважаючи на уже наявні розвідки з даної теми, необхідне її подальше ґрунтовне вивчення, із залученням ширшого кола джерел.

Мета статті – охарактеризувати структуру та особливості призовних кампаній до Війська Польського, висвітлити становище представників національних меншин у Війську Польському у міжвоєнний період та вплив на них політики військового керівництва Польщі.

За результатами перепису від 30 вересня 1921 р. на території Польщі проживало 25,7 млн чол., з них близько однієї третини були національними меншинами. Загальна кількість українців, за різними оцінками, становила від 14,3% до 15,2% усього населення ІІ Речі Посполитої, білорусів – 4%, євреїв – 8%, німців – 3 % та інших – 0,9%[1].

Прийняття 17 березня 1921 року Конституції Польщі посприяло тому, що польська армія за своїм складом також стала багатонаціональною. Так, 91 стаття Конституції встановлювала загальну військову повинність, що уможливило призов чоловіків непольської національності до збройних сил Польщі[2]. Саме з того часу Військо Польське втратило свій національний характер, про який йшла мова в указах Регентської Ради від 27 жовтня та 4 листопада 1918 р., та трансформувалося у державну армію[3].

Усвідомлюючи всю важливість наявності сильних та скоординованих збройних сил, вище керівництво ІІ Речі Посполитої у міжвоєнний період розробило чітку і добре налагоджену систему призову і безпосереднього несення військової служби. Так, територія Польщі у цей час була поділена на 10 військових округів, у кожному з яких, в основному, розміщувалося: 3 ди-

© Ярослава Дмитрук

візії піхоти, кавалерійська бригада, полк важкої артилерії, а також інженерні та господарські частини. Округи були пронумеровані від 1 до 10, і мали постійне місце дислокації в наступних містах: 1-й КО – Варшава, 2-й КО – Люблін, 3-й КО – Гродно, 4-й КО – Лодзь, 5-й КО – Краків, 6-й КО – Львів, 7-й КО – Познань, 8-й КО – Торунь, 9-й КО – Бересть, 10-й КО – Перемишль[4].

Військовий поділ на корпусні округи не збігався з адміністративним поділом держави. На територію деяких воєводств поширювалася влада кількох корпусних округів, а траплялося і навпаки, – до відома одного округу належали кілька воєводств, або їх частини, що значно ускладнювало співпрацю керівництва округів з цивільною адміністрацією. Однак розподіл новобранців до відповідних КО був одним із найважливіших моментів проведення призовної кампанії.

Виконання наказів і доручень Міністерства військових справ, що стосувалися проведення призовних кампаній, гарантувалося триступеневим, добре розвиненим інституційним військовим апаратом на центральному, округовому та районно-повітовому рівнях, який протягом міжвоєнного періоду зазнавав неодноразових реорганізацій.

Згідно з наказом Міністра військових справ К. Сосновського від 22 серпня 1921 р. створювався Департамент X, що займався вирішенням питань призову (Departament X Spraw Poborowych), структурною одиницею якого був Відділ призову (Wydział I Poborowy). До обов'язків відділу належали: опрацювання наказів щодо призову громадян, які проживали, як і в самій країні, так і за кордоном, розподіл новобранців до військових частин організація перевезення добровольців до війська, а також проведення поточного збору статистичних відомостей про хід призову, національну та релігійну приналежність рекрутів[5].

Середньою ланкою цієї системи були призовні осередки при округових командах поповнень (Okręgowe Komendy Uzupełnień), які складали план призову та займалися розподілом новобранців по військовим частинам. Тоді як до установ, що безпосередньо проводили призов належали повітові команди поповнень (Powiatowe Komendy Uzupełnień). Вони вирішували питання поповнення збройних сил новобранцями, а також займалися управлінням військовими резервами на території одного чи кількох повітів.

До сфери обов'язків повітових команд поповнень належали: ведення обліку призовників, співпраця під час призовної кампанії із цивільною адміністрацією гмін та повітів, розподіл призовників до певних видів військ, реєстрація осіб, що ухиляються від служби, надання дозволів на виїзд за кордон, проведення зустрічей та навчань з новобранцями[6].

Перший призов, який охоплював усіх громадян Польщі, був проведений у грудні 1921 р. На думку військового керівництва, призовна кампанія повинна була сприяти інтеграції та підняттю авторитету держави на північно-східних кресах. Через три місяці після проведення грудневого призову було підготовлено статистичну інформацію щодо національного складу збройних сил.

Статистика показала, що на службі у Війську Польському перебувало 188,2 тис. солдат, з яких: 147,4 тис. поляків, 12,4 тис. українців, 12,5 тис. білорусів, 8,9 тис. євреїв, 2,5 тис. русинів («русинами» називали українців Галичини, цей термін польською владою використовувалася навмисно, щоб показати відокремішність галичан від українського народу), 2,3 тис. росіян, 1,8 тис. німців та 224 чехи[7]. У цілому, національні меншини складали 40, 8 тис. солдатів, тобто 27,67 % від усіх призовників

Цілком зрозуміло, що така значна кількість новобранців непольської національності викликала занепокоєння серед військово-політичного керівництва Польщі і змусила замислитися над пошуком шляхів вирішення національного питання.

У інформаційному комюніке від 1 червня 1922 р. містилася інформація про перебіг минулорічного призову. Зазначалося, що внаслідок безпланового розподілу новобранців, частина полків, дислокованих переважно на східних кресах, мала надлишковий іноземний елемент, часто вороже налаштований до польської держави, що в умовах війни мало б негативні наслідки для її безпеки[8].

Відповідно, під час першого призову, який охопив і непольське населення, для розподілу вояків, котрі походили з національних меншин, застосовували територіальний принцип. Це означало, що новобранці, зазвичай, розподілялися у ті військові частини, які знаходилися на території воєводства, де вони проживали, рідше – у військові частини сусідніх воєводств.

Однак вищевказані проблеми призвели до того, що 29 травня 1922 р. військове керівництво запроваджує екстериторіальну систему призову, суть якої полягала у тому, що до окремих частин направлялися новобранці з різних областей Польщі. Варто зауважити, що найчастіше у східних військових округах відбували службу солдати польської національності, у той час як українці і білоруси виконували свій військовий обов'язок у частинах, дислокованих на заході країни.

Окрім свого основного завдання, екстериторіальна система повинна була слугувати інтеграції польського суспільства. Українці та білоруси, які проходили військову службу, напри-

клад, у Великопольщі мали можливість ознайомитися з іншими культурними особливостями. Військове керівництво зазначало, що перебування в регіонах з вищим ступенем цивілізаційного розвитку, ніж в рідному краї, матиме позитивний вплив на новобранців. Разом з тим, це мало сприяти розширенню кругозору солдат та зростанню поваги і довіри до влади в країні зі сторони нацменшин. З іншого боку, поляки, які служили на сході країни мали там зміцнювати польські впливи[9].

Однак екстериторіальна система мала і свої серйозні недоліки. Перш за все, це – складнощі мобілізації. До того ж новобранці, які відбували службу далеко від дому були вирвані з власного культурного контексту. Відповідно, вони значно гірше переносили складнощі військової служби, адже їм доводилося довгий час перебувати серед чужих людей, котрі розмовляли іншою мовою, і часто були вороже налаштовані. Так, місцеве населення зазначало, що такі новобранці зачасто на початкових етапах справляли враження окупаційних військ, і ні про яку інтеграцію не йшло мови.

Польське військове керівництво повною мірою усвідомлювало недоліки екстериторіальної системи і по відношенню до солдат польської національності, тому прагнуло звести до мінімуму її негативні наслідки для них. Так, на нараді командирів повітових команд поповнення, яка відбулася у Львові 11 березня 1939 р., було наголошено, наскільки важливо, щоб кожен поляк, який походить зі Східних кресів, і якого прикликали на службу, має відбувати її в безпосередній близькості від місця свого проживання, тобто у таких ситуаціях мав застосовуватися територіальний принцип розподілу призовників[10].

У цілому ж, призовна кампанія мала свою чітку організацію, важливим елементом якої була співпраця військового керівництва з цивільною владою на місцях. Особливу роль ці органи відігравали під час опрацювань списків призовників. Це належало до компетенції керівництва гмін та старостів під контролем воєводського управління. Наголошувалося, що необхідно використовувати увесь досвід, набутий при проведенні попередніх призовних кампаній, докладати максимум зусиль, щоб уникнути таких неточностей у списках, як-от: фігурування осіб, які або померли, або виїхали на постійне місце проживання до іншого повіту, кількаразове внесення до списків одних і тих самих персон, або ж запис чоловіків інших років призову чи взагалі не військовозобов'язаних осіб[11]. Така значна увага до списків призовників пов'язана з необхідністю їх подальшого оповіщення, а також з формуванням детального плану призову та роботою призовних комісій.

Також на місцях повинні були слідкувати за належним заповненням усіх рубрик списку вже під час проведення самого призову. Обов'язковими для заповнення були пункти: «рідна мова» та «національність», тоді як записи у рубриках «професія» і «освіта» зазвичай робилися лише по відношенню до осіб, остаточно зарахованих до категорій: A, C, D, E[12]. Відповідно, інформація, котра заносилася в особові картки призовників була вкрай важливою, адже давала можливість проаналізувати національний склад, освітній рівень та певні кваліфікації новобранців з метою їх подальшого розподілу до військових частин та тих чи інших родів військ.

Першочерговим завданням для успішної реалізації призовної кампанії було належне опрацювання плану призову, що здійснювалося на підставі низки розпоряджень про загальний військовий обов'язок. Наголошувалося, що проекти плану призову повинні були надсилатися повітовим керівництвом до командирів відповідних повітових команд поповнень у терміні, який дав би змогу останнім детально ознайомитися з планом, і внести, за необхідності, певні корективи[13].

До того ж, особлива увага приділялася питанню визначення більш-менш точної чисельності новобранців, які мали стати на огляд, оскільки саме від цього залежала правильність складання плану призову. Варто сказати, що протягом років кількість осіб, які підлягали призову дещо змінювалася, проте в середньому становила 1700–2500 чол. з кожного повіту. Зазначалося також, що план потрібно розробляти так, щоб у всіх повітах до призову почергово ставали новобранці із більших та менших гмін, задля збереження рівномірного розподілу рекрутів між оглядово-лікарськими комісіями[14].

Таким чином, організація та проведення призовів у міжвоєнний період на території II Речі Посполитої мала свої особливості, що були пов'язані з інституційними структурами, які відповідали за проведення призовних кампаній на усіх етапах, екстериторіальною системою, що мала на меті уникнути розподілу новобранців непольського походження до частин, дислокованих на східних кордонах Польщі. Важливими моментами в організації призовних кампаній були складання планів призову, співпраця військового керівництва та цивільної влади на місцях, що давало змогу уникати різноманітних неточностей та непорозумінь як під час складання

списків призовників, так і під час безпосереднього призову населення. Подальше дослідження проблеми дасть змогу зрозуміти сутність політики військового керівництва щодо національного питання у збройних силах Польщі в міжвоєнний період.

---

[1] Руккас А. Вояки – українці в польській армії (1921–1939 рр.) // Військово-історичний альманах. – К., 2002. – № 4. – С. 16.

[2] Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1921, nr 44, poz. 267.

[3] Piotr Stawecki. Polityka narodowościowa w wojsku Drugiej Rzeczypospolitej // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Karpus Zbigniew, Rezmer Waldemar (red.). – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika – 2001. – S.13.

[4] Egeniusz Kozłowski. Wojsko Polskie, 1936–1939: próby modernizacji i rozbudowy. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. – 1974. – S. 99

[5] Tadeusz Antoni Kowalski. Kwestie narodowościowe podczas wcielania poborowych do wojska (1918–1939) // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Karpus Zbigniew, Rezmer Waldemar (red.). – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. – 2001. – S. 56.

[6] Там само. – S. 58.

[7] Matelski D. Mniejszości narodowe w Wojsku Polskim w 1922 roku. – Poznań: Inter-Arpress. – 1995. – S. 7.

[8] Piotr Stawecki. Polityka narodowościowa w wojsku Drugiej Rzeczypospolitej // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Karpus Zbigniew, Rezmer Waldemar (red.). – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika – 2001. – S.13.

[9] Maciej Krotofil. Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Karpus Zbigniew, Rezmer Waldemar (red.). – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. – 2001. – S. 131.

[10] Там само. – S. 138.

[11] Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 43. – Оп. 3. – Спр. 2. Приказы поветовых управлений поповнений. – Арк. 58.

[12] Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 36. – Оп. 5. – Спр. 29. Переписка с воеводскими управлениями и гминными управлениями о результатах мобилизации в армию. – Арк. 36.

[13] ДАВО. – Ф. 36. – Оп. 5. – Спр. 281. Распоряжение Министерства внутренних дел о проведении призыва в 1934 году. – Арк. 4.

[14] ДАРО. – Ф. 43. – Оп. 3. – Спр. 2. Приказы поветовых управлений поповнений. – Арк. 38.

В статье подана информация о национальном составе польской армии и освещена политика военного руководства Польши касательно организации призывных кампаний в вооруженные силы в межвоенный период. В частности, введение экстерриториальной системы призыва, с целью решения национального вопроса в Войске Польском.

Также освещена структура военного аппарата, который отвечал за проведение призывных кампаний в Войско Польское, а также выяснены основные особенности их проведения. На основе проанализированных материалов, сделаны выводы относительно ключевых элементов системы призыва в вооруженные силы Польши и их роль в решении национального вопроса.

Ключевые слова: Войско Польское, призывная кампания, национальные меньшинства, корпусный округ, экстерриториальная система

The article describes the national composition of the Polish Army and outlines the policy of the Polish military leadership in organizing conscription campaigns for the armed forces in the interwar period. In particular, the introduction of an extraterritorial system of conscription, with a view to resolving the national issue in the Polish Army.

On the basis of the analyzed materials, conclusions were drawn about the key elements of the system of recruitment in the armed forces of Poland and their role in solving the national question.

Keywords: Polish Army, conscription campaign, national minorities, constituency, extraterritorial system.

Микола НАГІРНИЙ
Нововолинськ

ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ ХОРВАТСЬКО-СЕРБСЬКОЇ ВІЙНИ У ВИДАННЯХ РУСИНСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ХОРВАТІЇ

У статті проаналізовано обсяг, характер і особливості висвітлення хорватсько-сербської війни (1991–1995 рр.) русинсько-українською діаспорою Хорватії. Охарактеризовано публікації русинсько-української меншини про цю війну як у періодичній пресі, так і в роботах монографічного характеру. Висвітлено значення видань русинсько-української діаспори про хорватсько-сербську війну для історичної науки та задля збереження власної ідентичності цією національною меншиною.

Ключові слова: Хорватія, русини, українці, хорватсько-сербська війна, періодика, монографії.

Завданням будь-якої діаспори є збереження власної національної ідентичності, яке можна здійснювати різними способами, у тому числі й завдяки інформаційно-видавничій діяльності. Приклад найдавнішої української діаспори, яка здавна проживає на південнослов'янських теренах Балканського регіону, свідчить про те, що навіть у нелегких умовах та випробуваннях можна плекати свою національну окремішність.

Таким випробуванням, зокрема, для хорватських українців став розпад Югославії та хорватсько-сербська війна. Видавнича діяльність української громади, присвячена цьому періоду, практично не розкрита в історіографії: хорватські дослідники більше цікавилися самими подіями війни, а для української науки це майже terra incognita. Тож наше завдання – дослідити обсяг висвітлення у публікаціях української діаспори подій хорватсько-сербської війни, форми та особливості цих публікацій.

Переселенці з українських земель на південнослов'янські терени становлять найдавнішу українську діаспору. Вона має свої особливості. Насамперед йдеться про використання двох етнонімів: переселенці з українських земель, які прибували на територію Хорватії з середини XVIII ст., ідентифікували себе як русини, або руснаки; ті ж, хто переселялися сюди з кінця XIX ст., називали себе українцями[1].

До 1968 р. у Хорватії (тоді ще складовій соціалістичної Югославії) було створено Союз русинів і українців, який на довгі роки став осердям національно-культурного життя русинів та українців.

На подальше становище русинів і українців значною мірою вплинули розпад СФРЮ, військова агресія на Хорватію Югославської народної армії (ЮНА) та сербських парамілітарних формувань.

Вже у 1991 р. русини й українці опинилися на лінії фронту, в епіцентрі боїв. Воєнні дії охопили територію, де проживало 80% представників нашої діаспори. Загалом їх втрати за час війни становили 3,5% (тоді як за роки Другої світової війни – 2%)[2], За оцінками окремих дослідників, у Хорватії загинуло 8% українців та русинів (близько 470 осіб)[3]. Матеріальні втрати русинсько-української громади у війні склали 300 млн. хорватських динарів[4].

Потрапивши під владу самопроголошеної у 1991 р. Республіки Сербська Країна (РСК), представники нашої діаспори фактично опинилися в умовах окупаційного режиму. Їхнє становище супроводжувалося погрозами, вбивствами, грабуванням майна, «етнічними чистками» та вигнанням з рідних місць. Серби розглядали більшість русинів й українців краю їх як потенційно ворожий елемент, а саму територію – як життєвий простір для сербського населення відповідно до концепції «Великої Сербії».

Війна посилила міжнаціональний антагонізм, спричинила практику етнічних чисток і виникнення величезної кількості біженців та вигнанців. Вигнанці значною мірою втратили міжособистісні контакти. Наслідком цього стало завмирання культурного, освітнього, духовного та релігійного життя діаспори. Існувала небезпека розселення або навіть зникнення українсько-русинської громади Хорватії[5].

Не дивно, що військова тематика знайшла широке відображення на сторінках видань русинсько-української діаспори Хорватії.

© Микола Нагірний

Левову частку цих матеріалів становлять публікації періодичних видань діаспори. Насамперед, це «Нова думка» – орган Союзу русинів і українців (СРіУ) Хорватії.

Чимало матеріалу у «Новій думці» 1990-х років було відведено хорватсько-сербській війні та становищу у ній нашої діаспори. Детально описувалося страждання русинів й українців, їх перебування під сербською окупацією та у вигнанні (зокрема, депортацію з сіл Петровці та Миклушевці). Чимало місця було присвячено діяльності Кризового штабу русинів та українців, створеного для порятунку діаспори від винищення. На сторінках часопису можна знайти свідчення біженців, вигнанців та вояків русинської й української національності про війну[6]. Значну кількість матеріалів присвячено питанням повернення русинських та українських біженців на свої терени[7]. Висвітлювались діяльність миротворців ООН та їх стосунки з нашою діаспорою.

Часопис висвітлював релігійне життя діаспори, зокрема, інформував про заходи греко-католицької церкви щодо постраждалих у хорватсько-сербській війні, про руйнування греко-католицьких церков під час воєнних дій[8] тощо.

Видання приділяло увагу й економічному життю краю, де жили русини й українці. Нове зацікавлення економічною тематикою мало місце, коли почалася відбудова господарств русинів й українців, зруйнованих хорватсько-сербською війною[9].

Серед журналістів «Нової думки», які спеціалізувалися на висвітленні подій війни, насамперед слід виокремити Гавриїла Такача[10]. Його серія матеріалів – «Миклошевска воєна хронология»[11] та «Петровци спадли медзи остатнїма»[12] – це своєрідні короткі літописи подій, коли єдині села Хорватії, де наша діаспора становила більшість населення, потрапили під сербську окупацію.

Певну цінність становлять статті та інтерв'ю депутата від українсько-русинської меншини Мирослава Киша. Його інформація стосується законодавчих кроків та політики хорватської влади загалом стосовно національних меншин у хорватсько-сербській війні[13], особливостей процесу реінтеграції окупованих територій і становища українсько-русинської меншини[14].

Якщо «Нова думка» містила статті та повідомлення різноманітного жанру, то альманах Союзу русинів і українців Хорватії «Думки з Дунаю» був переважно збірником аналітики та узагальнень. Після вимушеної перерви, викликаної війною, він перетворився на щорічник.

Хронологічна віддаленість подій війни не стала на заваді зацікавленню цією тематикою. Час від часу на сторінках альманаху з'являються статті, присвячені цим трагічним для нашої діаспори подіям. Зокрема, у 2016 р. у виданні з'явився передрук статті сербського оглядача, журналіста і дослідника Бориса Варги «Трагедія українців і русинів з Вуковара». Тут висвітлюються події, пов'язані з русинсько-українською меншиною цього східнославонського міста, а також сусідніх русинських сіл Миклушевці та Петровці.

Від автора дістається російським миротворцям ООН, які допустили вигнання русинсько-української діаспори сербами. Б. Варга підкреслює, що ці злочини почалися якраз після того, як росіяни прибули у регіон. Поведінку миротворців він називає «цинічною».

Кілька хвиль депортацій поставили під сумнів саме існування меншини у Хорватії, що й підтвердилося переписом населення 2011 р., який засвідчив зменшення чисельності русинів і українців Хорватії на третину.

Стаття висвітлює і зусилля русинських організацій Сербії, спрямовані на полегшення долі своїх земляків у Східній Славонії.

Автор також фокусує увагу на судовому процесі щодо злочинів над населенням Миклушевців, наголошуючи, що за вигнання 98 і вбивство 4 осіб на лаві підсудних опинилося 35 обвинувачених, третину яких складали русини, які співпрацювали з окупаційною сербською адміністрацією. Суд прийняв парадоксальний вирок, за яким за дискримінацію за національною ознакою (депортація русинів) було засуджено лише дві особи, які теж виявилися русинами[15].

У 1994 р. СРіУ видав книгу «Русини й українці у Республіці Хорватія 1991–1994»[16]. Своєрідним продовженням цієї книги став збірник «Русини і українці в Республіці Хорватії (1991–1995)». Статті місцевих та кількох закордонних авторів стосувалися широкого спектру питань, у тому числі й подій хорватсько-сербської війни. Були сподівання, що подібні випуски будуть з'являтися щороку[17], однак задум залишився нереалізованим.

У 1997 р. вийшов збірник «Культурно-просвітнє товариство русинів і українців Загреба, 1972–1997». Праця містила інформацію восьми авторів з усіх областей діяльності товариства, у тому числі й заходи з допомоги русинсько-українським біженцям та вигнанцям, які певний час перебували у Загребі[18].

Серед інших найпомітніших здобутків видавничої діяльності Союзу русинів і українців 1990-х років, де тією чи іншою мірою знайшли відображення події війни, були часопис для дітей та юнацтва «Віночок»[19], книги «40 років Союзу русинів і українців Республіки Хорватія», «В єству свого народу» (на честь 30-річчя «Нової думки»)[20] тощо.

У новому тисячолітті було опубліковано декілька монографій, книг і каталогів про життя русинів й українців у Республіці Хорватія. Зокрема, Культурно-просвітнє товариство русинів і українців Загреба у 2002 р. видало збірник «Українці Хорватії. Матеріали і документи». Книга, попри назву, переважно є збірником статей русинсько-українських активістів з Хорватії, дослідників з України та інших країн. Він охоплює історію і сучасний стан хорватського українства, його зв'язки з прабатьківщиною, геноцид кінця XX століття на Балканах[21].

Після прийняття Хорватією низки актів із розширення прав меншин 2000-і роки видалися щедрими на книжки та періодику як русинською, так і українською мовами. Видавав не тільки СРіУ, а й інші організації, в основному завдяки допомозі урядових структур, зокрема Ради національних меншин РХ. Так, Українська громада видавала журнал «Вісник»[22], Товариство української культури – щомісячник «Наша газета»[23]. Практично усюди можна знайти інформацію про страждання русинів й українців у війні 1991–95 рр., яка віднедавна стала своєрідною точкою відліку, стрижневим моментом існування цієї діаспори у Хорватії.

Найбільш концентровано інформація про становище русинів й українців у війні відображена у вузькоспеціалізованих працях монографічного змісту. На сьогодні видано дві такі роботи, що належать представникам нашої діаспори. Це – «Русини Миклушевців у Вітчизняній війні 1991 р.» Джуро Бикия та «Страждання русинів у Вітчизняній війні 1991–92 рр.» Миколи Папа.

Дж. Бикий є автором найкращої, на наш погляд, монографії про русинсько-українську діаспору під час хорватсько-сербської війни 1990-х років. Однак тут він охоплює історію та долю мешканців лише одного села – Миклушевці. Колишній голова цього населеного пункту, він знав практично усіх його мешканців і це допомогло йому додати регіонально-іменні особливості у свою працю.

Спочатку автор описує становище села напередодні війни. Описуючи відсутність міжнаціональних протиріч у населеному пункті, де, крім русинів, значну частку населення складали серби та хорвати, Дж. Бикий наголошує на тогочасній байдужості своїх земляків до політичних питань. Разом з тим дослідник підкреслює важливість підтримки незалежності Хорватії русинським населенням села під час травневого референдуму 1991 р., що дозволило хорватській владі отримати загальну перевагу у багатонаціональному регіоні Східна Славонія.

Автор детально прослідковує процес загострення міжнаціональної напруги у Миклушевцях, провину за це покладаючи цілком на сербів. Вибух повномасштабної війни влітку 1991 р. і наближення фронту до села у Дж. Бикия відображено у деталізованому вигляді, книга починає нагадувати детальний щоденний літопис.

Окупація села теж знайшла своє відображення у роботі. Приниження, злочини та вигнання – ось неповний перелік того, що описує дослідник. При цьому усе це не безособово, а з переліком імен та прізвищ постраждалих осіб. Автор навіть показує побутові міжнаціональні конфлікти, що допомагають зрозуміти психологію тогочасних людських стосунків під час військових дій та в режимі окупації. Дж. Бикий визнає, що частина русинського населення села пішла на співпрацю з окупантами, прагне зрозуміти і висвітлити причини, які їх змусили до цього вчинку. При цьому він не приховує свого негативного ставлення до таких осіб.

Інший великий пласт роботи – доля біженців, вигнанців та вимушених переселенців, які опинилися на неокупованій частині Хорватії. Автор описує їхнє становище, напрями розпорошення діаспори, висловлює побоювання за ймовірні негативні наслідки цього розпорошення для майбутнього діаспори. Водночас згадуються і приклади культурного життя у вигнанні, спроби зберегти власні звичаї та традиції.

Остання велика тема, яка висвітлюється у книзі – процес повернення села під контроль Хорватії, що за Ердутськими домовленостями кінця 1995 р. розтягнувся аж до 1998 р. Дж. Бикий описує побутові конфлікти між поверненцями-русинами та сербами, які вже встигли захопити їхні обійстя, і яких захищали миротворці. Не оминув автор увагою і внутрішньорусинські конфлікти – між вигнанцями та тими, хто пережив окупацію на місці. Обидві сторони вважали саме себе більш постраждалими у війні.

Цінність праці Дж.Бикия і в тому, що у додатках вона містить значну кількість джерел з історії села, які допомагають зрозуміти витоки конфлікту, процеси денаціоналізації та ін.[24].

Інша книга – «Страждання русинів у Вітчизняній війні 1991–92 рр.» Миколи Папа, являє собою спробу задокументувати точну кількість постраждалих у війні русинів – загиблих, зниклих безвісти, ув'язнених у концтаборах, змушених залишити власні домівки[25].

Дослідник залучив широку джерельну базу, використавши архівні матеріали уряду Хорватії, органів місцевого самоврядування, дані метрик греко-католицької церкви, історіографічні праці, свідчення і спогади очевидців. Фактично М. Пап створив збірник різноманітних матері-

алів, де замість власних розлогих умовиводів пропонує читачам матеріали документального характеру. Списки заарештованих, військовослужбовців серед осіб русинської національності, автобіографії, таблиці, діаграми – усе це становить помітну цінність для дослідників.

Автор скрупульозно підійшов до документального матеріалу: усі дані він намагається підтвердити джерелами – документальними або свідченнями очевидців. Подано коротку біографію усіх загиблих русинів, у тому числі й обставини їх загибелі.

Як зазначив сам М. Пап, ця праця «створена насамперед для русинів – громадян Республіки Хорватія, постраждалих у війні, які прагнуть не забувати свої жертви та продемонструвати їх хорватській громадськості»[26].

Автор пише, що оскільки русини Східної Славонії завжди жили мирно з членами інших етнічних спільнот, вони уявити не могли, що їх переслідуватимуть або вбиватимуть, тим більше серби, з якими в них спільна греко-візантійська традиція.

У монографії описано міжнаціональні відносини у регіоні проживання русинської діаспори напередодні війни; особливості сербської окупації Східної Славонії і співпраця з ними русинів; становище русинської меншини під владою Сербської Країни та під час реінтеграції цих земель до хорватського державного простору.

У висновках М.Пап зазначає: внаслідок війни етнічні та духовні втрати русинів, які хоч і не можуть бути виражені цифрами, є величезними. Молодше покоління в нових умовах використовує у спілкуванні не рідну мову, а хорватську. Попри те, що створені належні умови для повернення до своїх домівок, частина населення ніколи цього не зробить. Особливо це стосується молодшого покоління, яке інтегрувалося у нове середовище і є фактично втраченим для русинської меншини.

Дані, зібрані автором, на його власне переконання (і з цим можна погодитися), можуть стати підґрунтям для ширшого дослідження з даної теми.

Окремі важливі матеріали представників русинсько-української діаспори і досі не опубліковані, зокрема, сповідь «Дорогами долі» русинського журналіста Данила Гарді, який пережив ув'язнення у Сербії і зазнав чимало тортур[27].

Підсумовуючи викладений матеріал, можемо констатувати, що події хорватсько-сербської війни знайшли широкий відгук на сторінках видань русинсько-української діаспори Хорватії. Їм було присвячено як окремі замітки чи статті в періодиці, так і цілі монографії. Зрозуміло, авторів насамперед цікавило становище діаспори у ці роки, окупаційний режим Сербської Країни, напрями міграції русинів та українців внаслідок політики геноциду, долі окремих людей, суми збитків. Праці монографічного характеру не відзначаються високим ступенем науковості, однак вони дають важливий цифровий і фактографічний матеріал (що подекуди є унікальним, оскільки ніде більше не зустрічається), який дозволяє в деталях вивчати становище русинсько-української громади Хорватії під час хорватсько-сербської війни. Гадаємо, оскільки ця війна стала однією із стрижневих подій у сучасній історії діаспори та глибоко увійшла у свідомість людей, обсяг матеріалів про неї не зменшиться. Тож це сприятиме подальшим дослідженням даної теми.

---

[1] Попик С., Небельський В. До питання про збереження української етнічності на Балканах // Етнічна історія народів Європи. – К., 1999. – С. 60–63.

[2] Kiš M. Republika Hrvatska i hrvatski Rusini i Ukrajinci i danas se bore protiv fašizma // Rusini i Ukrajinci u Republici Hrvatskoj (1991–1995). – S. 18.

[3] Лавер О. Втрати населення СРСР, країн СНД та українського народу у війнах та етнічних конфліктах 1945–2005 рр. – С. 449; Чорний С. Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. – К., 2002. – С. 156–157.

[4] Takać G. Stradanja Rusina i Ukrajinaca Republike Hrvatske u Domovinskom ratu. – C. 18.

[5] Нагірний М. Хорватські русини та українці: суспільство, ідентичність, культура наприкінці XX століття. – Нововолинськ, 2012. – С. 117.

[6] Панкович М. Шведоченє вуковарского бранителя // Нова думка. – 1992. – № 96/97. – С. 14.

[7] Бичанич Ю-Х. Ожили миклошевски улїчки // Нова думка. – 1998. – № 105. – С. 21.

[8] Страданя грекокатолїцких церквох у Горватскей // Нова думка. – 1992. – № 96/97. – С. 44–47.

[9] Бичанич Ю-Х. Перша повратнїцка жатва у петровским краю // Нова думка. – 1998. – № 104. – С. 18.

[10] Takać G. Stradanja Rusina i Ukrajinaca Republike Hrvatske u Domovinskom ratu // Нова думка. – 1994. – № 100. – С. 14–20.

[11] Такач Г. Миклошевска воєна хронология (2) // Нова думка. – 1992. – № 92/93. – С. 20–23.

[12] Такач Г. Петровци спадли медзи остатнїма (1) // Нова думка. – 1992. – № 92/93. – С. 24–27.

[13] Kiš M. Prava nacionalnih manjina kao specifična ljudska prava // Нова думка. – 1998. – № 106. – С. 54–55; Киш М. Зоз Горватского державного сабору и Влади Републики Горватскей // Нова думка. – 1998. – № 106. – С. 25–26.

[14] Киш М. Мандат УНТАЕС-у и реинтеграция // Нова думка. – 1997. – № 101/102. – С. 7–8.

[15] Varga B. Tragedija Ukrajinaca i Rusina iz Vukovara // Misli s Dunava. – 2016. Br. 18. – S. 103–111.

[16] Такач Г. Русини и Українци у Републики Горватскей // Нова думка. – 1994. – № 100. – С. 79.

[17] Rusini i Ukrajinci u Republici Hrvatskoj (1991–1995) / [urednik S. Burda]. – Zagreb, 1995. – 100 s.

[18] Timko O. Tri nova izdanja // Нова думка. – 1997. – № 101/102. – С. 61.

[19] Віночок: Часопис школярів і молоді русинів і українців Республіки Хорватії. – Загреб, 1992–1999.

[20] Тимко О. Промоция кнїжки 30 роки Союзу Русинох и Українцох Горватскей // Нова думка. – 1998. – № 106. – С. 10.

[21] Українці Хорватії: матеріали і документи = Ukrajinci u Hrvatskoj: materijali i dokumenti / [Упор. С. Бурда і Б. Гралюк]. – Загреб, 2002. – 234 с.

[22] Вісник Української громади в Хорватії. – Вуковар, 2010–2011.

[23] Наша газета. – Загреб, 2009–2011.

[24] Biki Đ. Rusini Mikluševaca u Domovinskom ratu 1991. – Mikluševci, 2001. – 186 s.

[25] Pap N. Stradanja Rusina u Domovinskom ratu 1991/92. – Vukovar, 2015. – 100 s.

[26] Isto. – S. 10.

[27] Misli s Dunava / Думки з Дунаю. – Vukovar / Вуковар, 2016. – Br. 18. – S. 108.

В статье проанализированы объем, характер и особенности освещения хорватско-сербской войны (1991–1995 гг.) русинско-украинской диаспорой Хорватии. Охарактеризованы публикации русинско-украинского меньшинства об этой войне как в периодической печати, так и в работах монографического характера. Освещено значение изданий русинско-украинской диаспоры о хорватско-сербской войне для исторической науки и для сохранения собственной идентичности этим национальным меньшинством.

Ключевые слова: Хорватия, русины, украинцы, хорватско-сербская война, периодика, монографии.

The article analyzes the scope, character and features of the highlights of the Croatian-Serbian war (1991–1995) in publications of the Ruthenian-Ukrainian diaspora of Croatia. The articles of the Ruthenian-Ukrainian minority about this war in the periodical press and the monographic works about this were described. The significance of the publications of the Ruthenian-Ukrainian diaspora about the Croatian-Serbian war for historical science and for the preservation of this national minority's identity is highlighted.

Keywords: Croatia, the Ruthenians, the Ukrainians, Croatian-Serbian war, periodicals, monographs.

Анатолій ДЕМЕЩУК
Київ

МИРНА РЕІНТЕГРАЦІЯ СХІДНОЇ СЛАВОНІЇ, БАРАНЬЇ ТА ЗАХІДНОГО СРЕМУ ДО ХОРВАТІЇ (1995–1998 рр.)

У статті розглядається питання мирної реінтеграції Східної Славонії, Бараньї та Західного Срему до складу Республіки Хорватія у 1995–1998 рр. Ці території на сході Хорватії залишились під контролем місцевих сербів-повстанців і після того, як Республіка Сербська Країна була знищена хорватськими силами в ході операції «Буря». Тому восени 1995 р. перед хорватською владою постало питання повернення цих окупованих території під свою юрисдикцію. Як хорватська сторона, так і сербська, а також міжнародна спільнота були зацікавлені в мирному вирішенні питання. В ході мирної конференції у Дейтоні, окрім врегулювання конфлікту у Боснії і Герцеговині, розглядалось і питання хорватського Подунав'я. Процес реінтеграції регіону до Хорватії розпочався Ердутською угодою 12 листопада 1995 р. і тривав до 15 січня 1998 р. Даний процес вважається найуспішнішим прикладом мирного врегулювання на теренах колишньої Югославії. У статті аналізуються передумови, перебіг та результати процесу повернення цих територій під контроль офіційної хорватської влади. Особлива увага звернена на роль міжнародних посередників у проведенні даного повоєнного врегулювання. Стаття спирається на зарубіжні джерела та літературу.

Ключові слова: Вуковар, Хорватія, реінтеграція, Східна Славонія, ООН.

Питання боротьби Хорватії за незалежність, її перемоги над сепаратизмом та відновлення територіальної цілісності, на нашу думку, вартують сьогодні уваги українського суспільства, а особливо науковців, військових та політиків. Не можна абсолютно ототожнювати нашу і їхню війни й досвід, проте спільні риси все ж присутні. Ми переконані, що хорватський досвід може бути корисним для сучасної України. Одним із найактуальніших та найцікавіших питань в цьому сенсі - історія мирної реінтеграції до складу Хорватії її східний прикордонних із Сербією (на той час – Союзна Республіка Югославія) теренів після фактичного завершення війни 1991–1995 рр. та повної перемоги Загреба у ній. Дане питання є менш відомим, аніж власне воєнні події у Хорватії 1990-х рр. минулого століття, про які в країнах західнобалканського реігону та на Заході вже написано поважний пласт наукової та науково-популярної літератури. Проте, значення мирної реінтеграції Хорватського Подунав'я (Східна Славонія, Баранья та Західний Срем, або ж, для зручності, просто Східна Славонія) 1995–1998 рр. не варто применшувати, адже вона дозволила Загребу без крові повернути значний та стратегічно важливий шматок своєї території і цим самим уже остаточно відновити територіальну цілісність Республіки Хорватія[1]. До того ж, це був практично єдиний повністю успішно втілений міжнародними посередниками мирний план в ході Югославських війн. Це визнають власне його автори й реалізатори (перший посол США у Хорватії Пітер Галбрайт, очільник тимчасової міжнародної адміністрації в Східній Славонії генерал Жак Кляйн)[2].

У даній статті ми ставимо перед собою наступні завдання: 1) прослідкувати передумови, перебіг та результати мирної реінтеграції Східної Славонії, Бараньї та Західного Срему до Хорватії; 2) охарактеризувати діяльність Міжнародної тимчасової адміністрації для Східної Славонії (UNTAES) щодо встановлення миру в цьому регіоні; 3) проаналізувати конкретні форми та зміст реінтеграційних процесів.

Джерельна база питання, якою ми користуємося, дозволяє скласти адекватний та неупереджений погляд. Це, в першу чергу, текст Ердутської угоди, що розпочала процес мирної реінтеграції регіону, а також документація Міжнародної тимчасової адміністрації для Східної Славонії, Бараньї та Західного Срему. Важливе місце займають спогади американського посла в Хорватії Пітера Галбрайта, котрий був безпосередньо причетний до подій, що нас цікавлять.

© Анатолій Демещук

І, зрозуміло, не можна оминути увагою численні матеріали тогочасних західних та хорватських ЗМІ, які досить детально слідкували за процесами в регіоні: Večernji list, Jutarni list, Slobodna Damlacija, Glas Slavonije, The Guardian, New York Times.

Щодо історіографії нашої проблеми, слід зазначити що вона ще не надто багата, з огляду на відносну невелику історичну дистанцію. Події війни за незалежність 1991–1995 рр. все ж викликають більшу увагу хорватських та західних дослідників. Проте варто зазначити працю хорватської дослідниці Ани Холєвац Туковіч, присвячену цілком реінтеграції, та кілька ґрунтовних статей хорватського історика Альберта Бінга про передісторію Ердутської угоди, перебігу мирної реінтеграції Хорватського Подунав'я та ролі США в цьому процесі.

Війна Республіки Хорватія за незалежність, що розпочалась влітку 1991 р., завершилась до кінця літа 1995 р. повною перемогою Загреба. В ході військово-поліцейських операцій «Блискавка» (травень 1995 р.) та «Буря» (серпень 1995 р.) хорватські силовики ліквідували проголошену за підтримки офіційного Белграда на майже 30% території Хорватії Республіку Сербська Країна і практично відновили територіальну цілісність своєї держави. Щоправда, наслідком цього стала маштабна гуманітарна криза в регіоні, адже близько 250 тис. сербських біженців із Країни покинули свої домівки та втекли до Боснії і Герцеговини та до Сербії (на той час – Союзна Республіка Югославія)[3].

Хорватія на чолі зі своїм першим президентом Франьо Туджманом святкувала перемогу, а західні держави мовчки сприйняли це як доконаний факт, обмежившись висловленням занепокоєння з приводу порушень прав мирного сербського населення в ході даних операцій. США ж, фактично, за кілька днів до початку операції «Буря» дали Загребу на неї мовчазну згоду[4].

Проте на крайньому сході Хорватії, вздовж Дунаю на кордоні з Сербією, залишився останній анклав Республіки Сербська Країна – зайнята сербськими повстанцями область Східної Славонії, Бараньї та Західного Срему. Тут і далі під сербським контролем перебувало легендарне місто Вуковар – один із символів хорватської «Вітчизняної війни» 1991–1995 рр.[5].

Очевидно, офіційний Загреб не хотів ризикувати тут і повторювати військовий варіант вирішення проблеми, не в останню чергу через безпосередню близькість території Сербії та частин Війська Югославії (плюс – миротворців ООН, включаючи російських військових), а також через невдоволення міжнародної спільноти вищезгаданою гуманітарною кризою, яка виникла внаслідок операції «Буря»[6]. З іншого боку, повне відновлення територіальної цілісності Хорватії в республіканських кордонах часів соціалістичної Югославії постійно, ще з 1991 р., було абсолютним пріоритетом Загреба. Американський посол Пітер Галбрайт писав: «Східна Славонія було вкрай емоційним питанням для хорватської громадськості, у значно більшій мірі, ніж Країна», а «двомісячна оборона Вуковара в 1991 р. стала символом сербської агресії на Хорватію»[7].

Тому, хорватська влада за повної згоди ООН та офіційного Белграда, який формально жодної участі у її війни проти Сербської Країни не приймав, вирішила повернути Східну Славонію мирним шляхом. Фактично, процес відбувався на хорватських умовах, з позиції переможця, проте з гарантіями національних прав місцевого сербського населення. Отож компроміс було нарешті знайдено. Щоправда, частина дослідників поділяю думку про те, що офіційний Загреб навряд чи погодився б повністю на мирну реінтеграцію регіону без відчутного тиску Заходу (в першу чергу, звичайно, США), який бажав уже нарешті остаточно припинити кровопролиття на теренах колишньої Югославії[8].

Президент США Білл Клінтон безпосередньо після «Бурі» заявив, що разом із планом для Боснії і Герцеговини «потрібно укласти і довготривалий план для вирішення ситуації у Східній Славонії, базований на хорватському суверенітеті та основах Z-4» (наприклад, право біженців на повернення та інші гарантії для місцевих сербів).

Перший крок до вирішення питання Хорватського Подунав'я означав відновлення контактів із сербами з цього регіону. Протягом вересня-жовтня 1995 р. американський посол кілька разів зустрічався із сербським керівництвом (Горан Хаджіч, Мілан Мілановіч) у так званій «Жовтій віллі» у м. Ердут. Підхід Пітера Галбрайта базувався на спробі узгодити основні пункти плану Z-4 для східної Хорватії із новими реаліями й обставинами. Галбрайт наголошував, що «його цілі на переговорах щодо східної Славонії були скромними»: «Я задумав угоду, яка би мирно реінтегрувала регіон до Хорватії таким чином, щоб забезпечити подальше проживання тут сербського населення та водночас уможливити повернення вигнаних хорватів до своїх осель»[9].

Між тим, із наближенням мирної конференції в Дейтоні риторика сербської преси стала значно стриманішою.

Горан Хаджіч окремо наголошував на «конструктивній ролі Белграда у вирішення проблеми східної Славонії»; він виразив впевненість, що «завдяки розумному керівництву прези-

дента усіх сербів Слободана Мілошевіча мирний процес закруглиться й Сербія здобуде статус, на який заслуговує»[10].

Питання Східної Славонії частково обговорювалось на Дейтонській мирній конференції (листопад 1995 р.), основна увага якої зосереджувалась на завершенні конфлікту в Боснії і Герцеговині. У порівнянні з іншими проблемами політичних переговорів питання реінтеграції Східної Славонії до Хорватії було один із найскладніших.

Найважливішим чинником переговорів про Східну Славонію в ході Дейтонської коференції був відхід від плану Z-4 (який американський президент після завершення операції «Буря» назвав фундаментом переговорів) у частині, яка стосувалась окремих аспектів політичної автономії сербів. Тепер сербам пропонувалось помітно скромніші умови.

Як підкреслює Галбрайт, хоча С. Мілошевіч «продовжував інструктувати сербських парламентерів, в кінці вересня 1995 р. було ясно, що сербський президент військовим чином ніяк не допоможе східнославонським сербам». Самі ж сербські парламентери були «напрочуд пасивними й ледве критично включеними у питання захисту етнічних сербів після того, як Хорватія перейме владу у регіоні»[11].

Таким чином, завдяки даним сприятливим умовам було знайдено відносно швидке та ясне рішення. Побачивши неефективність своєї попередньої політики та рішучість хорватів, керівництво повсталих сербів Східної Славонії лише після операції «Буря» й поразки Війська Республіки Сербської у Боснії і Герцеговині зрештою погодилось на запропоновані хорватською стороною та міжнародними посередниками умови мирного вирішення конфлікту.

Отож юридичний початок процесу реінтеграції Хорватського Подунав'я поклало підписання 12 листопада 1995 р. Ердутської угоди («Основна угода про Східну Славонію, Баранью і Західний Срем»), яка включала 14 пунктів, 7 із яких стосувались тих чи інших аспектів захисту прав людини. Підписали дану угоду прем'єр-міністр Республіки Хорватія Хрвоє Шарініч та представник колишньої Республіки Сербська Країна Мілан Мілановіч, який отримав відповідні вказівки від керівництва Союзної Республіки Югославія[12]. При підписанні цього документу були також присутні представники США та ООН. Передумовою цієї угоди були активні переговори та обмін думками між хорватським президентом Франьо Туджманом та югославським президентом Слободаном Мілошевічем під час перемовин у Дейтоні (США) восени 1995 р. із врегулювання конфлікту у Боснії і Герцеговин[13]і.

Ердутську угоду практично одразу, 23 листопада, визнала Рада Безпеки ООН і видала Резолюцію 1037, згідно з якою на місці останнього уламка Сербської Країни було створено Тимчасову адміністрацію Організації Об'єднаних Націй для Східної Славонії, Бараньї та Західного Срему (UNTAES). Очолювали цю адміністрацію генерал Жак-Поль Клейн (17 січня 1996 – 1 серпня 1997) та Вільям Волкер (1 серпня 1997 – 15 січня 1998). Процесу мирної реінтеграції дуже допоміг Пітер Галбрайт, перший американський посол у Хорватії, своєю дипломатичною діяльністю та переговорами із сербами на окупованих теренах Східної Славонії та Подунав'я, а також зусилля окремих хорватських посадовців, очільників Комісії зі співпраці із UNTAES (Весна Шкаре-Озболт, Хрвоє Шарініч, Івіца Костовіч, Юре Радіч та ін.)[14].

Діяльність цієї міжнародної місії розпочалася 15 січня 1996 і мала тривати один рік, протягом якого її представники повинні були стежити за демілітаризацією цих районів та забезпеченням мирної реінтеграції території до складу Хорватії. У січні 1997 р. цей мандат було продовжено ще на один рік. Військова і цивільна місія включала в себе 4800 солдатів, більше 400 поліцейських і 99 військових спостерігачів[15].

А з хорватського боку для проведення діяльності з реінтеграції Східної Славонії було організовано в м. Осієк «Офіс тимчасового управління для встановлення хорватської влади у Східній Славонії, Бараньої і Західному Сремі» на чолі з Івіцою Вркічем[16].

Власне практичні складові реінтеграції Східної Славонії, Бараньї та Західного Срему до Хорватії були наступними:

– демілітаризація та створення перехідної місцевої поліції із сербів, хорватів та представників ООН (навіть підготовка цієї поліції проходила на території Угорщини задля нейтральності);

– повернення сербських та хорватських біженців із виділенням відповідної державної матеріальної допомоги;

– конвалідація (юридичне визнання) попередніх документів і видача хорватських паспортів місцевому населенню;

– введення у обіг хорватської національної валюти (куни) – відбулось офіційно 19 травня 1997 р.;

– проведення виборів (13 квітня 1997 р.) до місцевих органів влади (до них увійшли як хорвати, так і серби);

– національне примирення (амністія для тих сербських військовиків, хто не чинив військових злочинів, квоти для сербів у парламенті та міністерствах, створення дитсадків і шкіл із сербською мовою навчання)[17].

Спершу, реінтеграційний процес проходив із труднощами, адже значна частина місцевого сербського населення опиралась переходу під хорватську владу, а хорвати-біженці, які повертались в регіон – з відвертою недовірою та ворожістю ставились до сусідів-сербів. Так, у кінці червня 1996 р. за підтримки громадських організацій було подано петицію з проханням збереження Східної Славонії, Бараньї та Західного Срему як спеціальної зони з незалежною виконавчою, законодавчою та судовою владою. Дана петиція зібрала 50 тис. підписів серед жителів регіону і була надіслана на розгляд до ООН. А в 1997 р. у Вуковарі були влаштовані протести в ході яких місцеве населення вимагало встановлення автономних сербських інститутів після завершення реінтеграції до Хорватії (ці протести зібрали від 5 до 12 тис. учасників). Також місцеві серби виступали проти поділу області між двома хорватськими жупаніями (Вуковарсько-сремською та Осієцько-бараньською), хоча поділ все ж відбувся[18].

Слід сказати, що забезпечення прав сербської національної меншини вийшло на новий рівень уже в ході євроінтеграції Хорватії. Тепер вони гарантовані й законодавством ЄС. Зокрема, у районах, де сербське населення становить більше 30%, мусять бути дорожні знаки й вивіски сербською кирилицею. Правим і консервативним колам у Хорватії це, звичайно, не до вподоби. Зокрема, 2 вересня 2013 р. у м. Вуковар відбулись масові протести хорватських ветеранів війни та націоналістів проти введення в обіг кириличних вивісок[19].

Варто згадати тут і те, що президент Хорватії Франьо Туджман особисто кілька разів у цей період відвідав Подунав'я, зокрема так званим «Потягом миру» 8 червня 1997 р.[20]. Щоправда, цей візит не обійшовся без кількох провокацій, щоправда несерйозних, з боку незадоволених прошарків місцевого сербського населення[21]. Дійсно, місцеві серби, які із осені 1991 р. не жили під хорватською владою, болісно сприймали перспективу повернення в конституційно-правовий устрій Хорватії.

Слід навести також бодай кілька міркувань з приводу того, чому Сербія (в обличчі Союзної Республіки Югославія та її президента Слободана Мілошевіча) погодилась на цю мирну реінтеграцію, фактично остаточно «здавши» інтереси Республіки Сербська Країна та хорватських сербів, яких до того, у 1991–1995 рр., Белград безперервно озброював, утримував і забезпечував[22].

По-перше, у 1995 р. болючими й відчутними для Сербії стали міжнародні економічні санкції, введені з початком війни у Боснії і Герцеговині та офіційної підтримки Белградом армії боснійських сербів.

По-друге, у 1995 рр. авіація НАТО вперше завдала ударів по позиціям боснійських сербів (операція «Обдумана сила») з метою захисту від них «безпечних зон ООН». Вперше сербам довелось безпосередньо вступити у конфронтацію із Північноатлантичним альянсом[23].

По-третє, Югославія фактично не мала реальних союзників на міжнародній арені, а тиск із боку західних країн на неї був дуже сильним. Потенційний югославський союзник, Російська Федерація, на той момент не була впливовим гравцем на міжнародній арені (серйозна економічна криза та конфлікт у Чечні зіграли свою вагому роль).

По-четверте, на початку 1998 р. у Сербії розпочались дуже серйозні внутрішні проблеми – збройне повстання албанських сепаратистів у Косово. Згодом цей конфлікт переріс у повномаштабну війну із втручанням зарубіжних країн, а сама Сербія зазнала бомбардувань з боку НАТО. Тобто югославське керівництво абсолютно на той час, у 1995–1998 рр., не було зацікавлене у загостренні ситуації у сусідній Хорватії та новому розпалюванню конфлікту на своєму західному кордоні. Белград низку внутрішніх серйозних проблем.

Зрештою, мирна реінтеграція Східної Славонії, Бараньї та Західного Срему успішно завершилась 15 січня 1998 р.[24]. Ці території стали повноцінними складовими Республіки Хорватія, увійшовши до 2 жупаній – Вуковарсько-Сріємської та Осієцько-Бараньської.

Отже, на початку 1998 р. Хорватія остаточно відновила свою територіальну цілісність і сьогодні в даній державі, не зважаючи на відносну недавність війни 1991–1995 рр. панує мир. А сербська національна меншина, не зважаючи на спорадичні вияви обурення й протести з боку націоналістичного хорватського середовища, має свої права захищеними законодавчо. Проте, на психологічному рівні недовіра між сербами й хорватами, особливо у Східній Славонії, існує й досі.

[1] Магда Є. Від Балкан до Донбасу: наскільки Україні підходить хорватський досвід реінтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eurointegration.com.ua/experts/2016/11/30/7058213/

[2] Holjevac Tuković A. Proces mirne reintegracije Hrvatskog Podunavlja. – Zagreb: Memorialno-documentacijski centar Domovninskog rata, 2015. – S. 21

[3] Bing A. Put do Erduta. Polozaj Hrvatske u medunarodnoj zajednici 1994–1995 i reintegracija Hrvatskog Podunavlja // Scrinia slavonica. – 2007. – № 7. – S. 376

[4] Bing A. Sjedinjene Americke Drzave i reintegracija Hrvatskog Podunavlja Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=68736

[5] Radelic Z., Marijan D., Baric N., Bing A. Stvaranje hrvatske drzave i Domovinski rat. – Zagreb, 2006. – S. 502

[6] Гуськова Е. История югославского кризиса. – М., 2001. – С. 477

[7] Peter Galbraith. Negotiating peace in Croatia: a personal account of the road to Erdut, War and Change in the Balkans - Nationalism, Conflict and Cooperation, (edited by Brad K. Blitz). – Cambridge University Press, 2006 – P. 197; Bing A. Put do Erduta. Polozaj Hrvatske u medunarodnoj zajednici 1994–1995 i reintegracija Hrvatskog Podunavlja // Scrinia slavonica. – 2007. – № 7. – S. 371–404.

[8] Radelic Z., Marijan D., Baric N., Bing A. Stvaranje hrvatske drzave i Domovinski rat. – Zagreb, 2006. – S. 506–508.

[9] Peter Galbraith. Negotiating peace in Croatia: a personal account of the road to Erdut, War and Change in the Balkans –Nationalism, Conflict and Cooperation, (Edited by Brad K. Blitz). – Cambridge University Press, 2006 – P. 212

[10] Bing A. Put do Erduta. Polozaj Hrvatske u medunarodnoj zajednici 1994–1995 i reintegracija Hrvatskog Podunavlja // Scrinia slavonica. – 2007. – № 7. – S. 391; Holjevac Tuković A. Proces mirne reintegracije Hrvatskog Podunavlja. – Zagreb, 2015. – S. 124

[11] Peter Galbraith. Negotiating peace in Croatia: a personal account of the road to Erdut, War and Change in the Balkans – Nationalism, Conflict and Cooperation, (Edited by Brad K. Blitz). – Cambridge University Press, 2006 –P. 187

[12] Текст Ердутської угоди. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zph.hr/cms_view.asp?articleID=71

[13] Гуськова Е. История югославского кризиса. – М., 2001. – С. 490

[14] Holjevac Tuković A. Proces mirne reintegracije Hrvatskog Podunavlja. – Zagreb, 2015. – S. 276

[15] Гуськова Е. История югославского кризиса. – М., 2001. – С. 683; Іщенко Н. Победа без боя. Как и почему Хорватия смогла мирно вернуть оккупированные территории Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/resonance/381497/pobeda_bez_boya_kak_i_pochemu_horvatiya_smogla_mirno_vernut_okkupirovannye_territorii

[16] Prije točno 14 godina završio je proces mirne reintegracije. Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/prije-tocno-14-godina-zavrsio-je-proces-mirne-reintegracije.html

[17] Іщенко Н. Победа без боя. Как и почему Хорватия смогла мирно вернуть оккупированные территории Електронний ресурс]. – Режим доступу: //censor.net.ua/resonance/381497/pobeda_bez_boya_kak_i_pochemu_horvatiya_smogla_mirno_vernut_okkupirovannye_territorii; Holjevac Tuković A. Proces mirne reintegracije Hrvatskog Podunavlja. – Zagreb, 2015. – S. 290–293

[18] Barić N.The Serb district of Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium – from the Croatian operation «Storm» to the completion of the peaceful reintegration of the Croatian Danube region // Scrinia Slavonica, Vol. 12. No. 1, September 2012 Електронний ресурс]. – Режим доступу: //hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=130519&lang=en

[19] 20,000 Croatian War Veterans Protest in Vukovar. Режим доступу:http://www.balkaninsight.com/en/article/vukovar-war-veteran-s-protest-turned-violent

[20] 8. lipnja 1997. Vukovar – dolazak Vlaka mira i predsjednika Tudmana u grad heroj. Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://narod.hr/kultura/8-lipnja-1997-vukovar-dolazak-vlaka-mira-predsjednika-tudmana-grad-heroj

[21] Bing A. Put do Erduta. Polozaj Hrvatske u medunarodnoj zajednici 1994–1995 i reintegracija Hrvatskog Podunavlja // Scrinia slavonica. – 2007. – № 7. – S. 397.

[22] Sekulic M. Knin je pao u Beogradu. – Beograd, 2000. – S. 281

[23] Balkan battlegrounds: a military history of the Yugoslav conflict, 1990–1995. Volume I. – Washington, DC:

Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, 2002–2003. – P. 464

[24] Holjevac Tuković A. Proces mirne reintegracije Hrvatskog Podunavlja. – Zagreb, 2015. – S. 301

В статье рассматривается вопрос мирной реинтеграции Восточной Славонии, Бараньи и Западного Срема в состав Республики Хорватия у 1995–1998 гг. Эти территории на крайнем востоке Хорватии остались под контролем местных сербских повстанцев, контролированных из Белграда, даже после того, как Республика Сербская Краина была уничтожена хорватскими войсками в ходе операций «Молния» и «Буря». Поэтому, осенью 1995 г. Перед хорватскими властями остро стоял вопрос о возвращении этих территорий назад под свою юрисдикцию. Как хорватская, так и сербская стороны а также международное сообщество были заинтересованы в мирном решении этой проблемы. Во время мирной конференции в Дейтоне, помимо вопроса урегулирования конфликта у Боснии и Герцеговине, искались и пути возвращения Восточной Славонии Хорватии. Процесс реинтеграции региона под власть Загреба начался подписанием Эрдутского соглашения 12 ноября 1995 г. и завершился 15 января 1998 г. Данный процесс считается одним из наиуспешнейших примеров мирного урегулированию на территории бывшей Югославии. У статье анализируются предпосылки, ход и результаты мирной реинтеграции этих территорий под контроль официальных хорватских властей. Особенное внимание посвящено роль международных посредников у проведении данного урегулирования. Статья базируется значительной мерой на зарубежных источниках и литературе.

Ключевые слова: Вуковар, Хорватия, реинтеграция, Восточная Славония, ООН.

The question of peaceful reintegration of Eastern Slavonia, Barania and Western Syrmia to Croatia in 1995-1998 is regared in this article. These territories on the far East of Croatia left under control of Serbian rebels, controlled by Belgrade, even after a demise of Republic of Serbian Krajina during Croatian military operations «Flash» and «Storm». So in autumn 1995 Croatian government got a question of returning that territory under its rule. Both Croatian and Serbian sides, including the president of the Federal Republic of Yugoslavia Slobodan Milosevic, and, of course, international community were interested in a peaceful solution of this problem. During a peace conference in Dayton, except regulating of war in Bosnia and Hercegovina, negotiations' sides discussed a problem of Eastern Slavonia, Barania and Western Syrmia too. Finally, a process of peaceful reintegration of this region to Croatia started with the treaty of Erdut (November 12th of 1995). It lasted to January 15th of 1998. This process is considered to be one of the most successful examples of peaceful settlement on the territory of former Yugoslavia. In this article I analyze preconditions, course and outcomes of that process of return of this region under official Croatian control. Special attention is payed to international intermediaries' role during this reintegration process. The article is mostly based on foreign sources and literature.

Keywords: Vukovar, Croatia, reintegration, Eastern Slavonia, OUN.

Наталія БЕЙ
Київ

ІСТОРИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ АВТОМОБІЛЕБУДУВАННЯ У РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Висвітлено історичні тенденції та проблеми автомобілебудівної галузі у роки незалежності України. Визначено перспективи розвитку виробництва вітчизняних автомобілів, що полягають у значному підвищенні якості продукції з використанням новітніх науково-технічних досягнень; активізації державної політики у напрямі стимулювання розвитку сучасного високотехнологічного виробництва; здійсненні реструктуризації і модернізації потужностей автомобілебудівних підприємств; реалізації ефективної соціальної та інноваційно-інвестиційної політики.

Ключові слова: історичні тенденції, проблеми, перспективи розвитку, автомобілебудування, виробництво автомобілів, легкові та вантажні автомобілі

Автомобілебудування є галуззю, що визначає рівень економічного розвитку країни, оскільки її продукція задовольняє найважливіші соціально-економічні потреби суспільства, забезпечує обіг товарів, значною мірою встановлює розмір платоспроможного попиту, створюючи для населення спонукальні мотиви до розширення цього попиту за рахунок підвищення ділової активності та зростання продуктивності праці. Враховуючи масовий характер виробництва автомобілів, технічну складність продукції, використання якої спричиняє безпосередній вплив на економіку, енергетику та екологію країни, автомобілебудування стає в умовах ринку одним із основних споживачів досягнень науково-технічного прогресу, рушійною силою подальшого розвитку науки і техніки.

Дослідженню історії розвитку вітчизняного автомобілебудування та його державної підтримки, оптимізації діяльності автомобілебудівних підприємств із застосуванням сучасних технологій, оцінці рівня їх конкурентоздатності присвячено праці М. Ф. Дмитриченка, М. О. Кизима, Є. С. Колбасіна, О. Г. Кривоконя, М. В. Міщенка, Г. В. Пасова, А. В. Перетятька, А. М. Редзюка, Б. І. Хорошуна, В. М. Чуприни, О. М. Язвінської та ін. Однак встановленню історичних тенденцій розвитку автомобілебудування у роки незалежності України приділено недостатньо уваги. Потребують дослідження існуючі проблеми в сучасних суспільно-політичних умовах країни та визначення перспектив розвитку вітчизняного автомобілебудування на майбутнє.

Метою статті є аналіз історичних тенденцій та проблем автомобілебудування в Україні упродовж 1990-х – 2010-х років і встановлення перспектив його розвитку на майбутнє.

Друга половина XX ст. характеризувалась інтенсивним розвитком автомобілебудівної галузі, підтвердженням чого є динаміка світового виробництва автомобілів. При тому, що у 1940 р. було виготовлено 4 млн. автомобілів, вже через десятиліття у 1950 р. цей показник збільшився вдвічі, а у 2000 р. досяг відмітки 45 млн. одиниць. У січні 2015 р. відбулося зниження рівня продажів на автомобільному ринку України до 2,5 тис. автомобілів у місяць, що наблизилось до позначки кінця 1990-х років[1]. Такий істотний спад вітчизняного автомобільного ринку пов'язаний з безліччю чинників, перший з яких – зростання цін на автомобілі у 3–4 рази. Таке зростання цін, у свою чергу, пов'язане зі зміною курсу валют та девальвацією гривні. Другим, не менш важливим чинником, стали зміни в законодавстві, такі як лібералізація ставок мит на імпорт легкових автомобілів і прийняття рішення про скасування екологічного податку та акцизу на переобладнання автомобілів. Політична ситуація у країні, хвилі мобілізації, поряд з іншими перерахованими вище чинниками, призвели до вкрай негативного впливу на показники автомобільного ринку в сегменті автомобілів як українського виробництва, так і реалізації імпортних транспортних засобів.

У другій половині XX ст. автомобілебудівна галузь України, як і решти країн колишнього СРСР, не була розвинена на належному рівні. Для української автомобільної промисловості характерна чітка спеціалізація випуску окремих видів автомобілів з розміщенням у промисло-

© Наталія Бей

во розвинених районах, що мали найсприятливі умови для організації внутрішньої та міжгалузевої кооперації. Україна була єдиним виробником легкових малолітражних автомобілів (Запорізький автомобільний завод); середніх міських, усіх видів туристичних і міжміських автобусів (Львівський автобусний завод); автомобілів підвищеної прохідності (Луцький автомобільний завод); великовантажних лісовозів, трубовозів та багатоцільових автомобілів, а також автонавантажувачів вантажопідйомністю 5 т і більше (Кременчуцький автомобільний завод)[2]. Українське автомобілебудування мало значну залежність від постачання комплектуючих з країн СРСР. Здобуття економічної незалежності призвело до руйнування майже всіх економічних зв'язків, що спричинило зниження виробництва автомобілів та занепад автомобілебудівної галузі.

У 1990-х роках, на фоні загального спаду виробництва, автомобілебудівні підприємства опинилися на межі банкрутства. На початок XXI ст. вітчизняні технології автомобілебудування відставали від світових щонайменше на 20–30 років[3]. У 2000 р. виробництво автомобілів скоротилося порівняно з 1990 р. на 80–90% і становило 31,8 тис. одиниць. Ситуацію, яка склалася, можна було охарактеризувати як критичну – підприємства не мали коштів для модернізації виробництва, а їх продукція не користувалась достатнім попитом через неналежну якість[4]. Основні моделі вітчизняних автомобілів морально застаріли і не відповідали потребам ринку. Модернізація автомобілебудівних підприємств, переорієнтація їх на випуск конкурентоспроможної продукції виявилися менш рентабельними і більш витратними, ніж автомобілі, складені з імпортованих комплектуючих. Встановлення пільг для імпортних агрегатів та комплектуючих сприяли розвитку автоскладальної промисловості.

Тимчасове зменшення податкового тиску і створення умов для інвестування дозволили у 2004 р., порівняно з 2000 р., збільшити виробництво автомобілів у 5,6 разів, а питому вагу вітчизняних автотранспортних засобів на автомобільному ринку України довести до 56%[5].Світова фінансово-економічна криза 2008 р. призвела до занепаду вітчизняної автомобілебудівної галузі. Це проявилось у зменшенні упродовж 2009–2010 рр. виробництва всіх автотранспортних засобів у 2,6–3,1 рази, порівняно з 2005 р., і становило відповідно 69,6 та 83,3 тис. автомобілів[6]. У 2015 р. відбулось значне зниження виробництва автомобілів до 8,3 тис. одиниць, що призвело до занепаду вітчизняної автомобілебудівної галузі. Це спричинило спад виробництва в суміжних галузях та всіх постачальників; зниження попиту на вітчизняну продукцію на фоні низької платоспроможності населення; значне зменшення обсягів експорту[7].

На початку XXI ст. відмічено доволі значну потенційну ємність вітчизняного автомобільного ринку. Це зумовлено тим, що в Україні дуже низький рівень забезпеченості населення автомобілями, а існуючий обсяг продажів не забезпечує навіть просте відтворення автомобільного парку. За рівнем забезпеченості населення автомобілями Україна значно поступається більшості східноєвропейських країн і значно відстає від країн Заходу, де цей показник становить 400–500 автомобілів на 1 тис. населення[8]. Тому, на сьогодні перед вітчизняними автомобілебудівними підприємствами стоїть завдання – зберегти клієнта.

На сьогодні автомобілебудівна промисловість України складається з підприємств-виробників моторизованих нерейкових транспортних засобів. Зокрема легкових, вантажних та спеціалізованих автомобілів, автобусів, тролейбусів, тракторів, мотоциклів, а також деталей і комплектуючих до них. До галузі належать підприємства, що спеціалізуються на дизайні, конструюванні, виробництві, маркетингу та продажу моторизованих нерейкових транспортних засобів. Відповідно до державного класифікатора товарів і послуг, до продукції автомобілебудування належать автомобілі, корпуси та причепи автомобілів та автомобільне обладнання[9].

Нині вітчизняне автомобілебудування представлено наступними підприємствами: легкові автомобілі (ПрАТ «ЗАЗ», м. Запоріжжя); вантажівки, спеціальні автомобілі та військова автомобільна техніка (ПрАТ «АвтоКрАЗ», м. Кременчук); міські й магістральні автобуси (ТОВ «Сіті транспорт груп» Холдинг «ЛАЗ», м. Львів), автомобілі підвищеної прохідності (ДП «Автоскладальний завод №1» ПАТ «АК Богдан Моторс», м. Луцьк). Автомобілебудівні заводи тісно співпрацюють з підприємствами, які випускають двигуни, окремі вузли та агрегати автомобілів (м. Мелітополь, Полтава, Херсон та ін.), електрообладнання (м. Сутиска – Вінницька обл., м. Херсон та ін.) та запасні частини (м. Чернігів та ін.)[10]. Значне місце в автомобільній промисловості України займають автоскладальні підприємства. Виробництво автомобілів за повним циклом залишається менш вигідним, ніж складання з імпортних агрегатів, що призводить до скорочення асортименту та падіння конкурентоспроможності вітчизняного автомобілебудування.

Основними проблемами розвитку автомобілебудування в Україні є: недозавантаження виробничих потужностей, які використовуються в середньому на 30–40%; високий рівень морально та фізично застарілих основних фондів автомобілебудівних підприємств – відповідно

50–60% та 60–70%; недостатня забезпеченість сировинними ресурсами; залежність від імпорту запасних частин; відносно низький техніко-економічний рівень, слабо розвинене виробництво комплектувальних частин[11]. Крім того, фінансові та інтелектуальні ресурси не зосереджуються на провідних напрямах науково-технічного прогресу.

Основними чинниками спаду галузі автомобілебудування в Україні є низька конкурентоспроможність автомобільної продукції. З одного боку, внаслідок значного загострення конкурентної боротьби з боку закордонних виробників, насамперед, у сегменті малих та малих середніх класів автомобілів, де представлена українська продукція, з іншого, внаслідок низької її якості, тобто технічного рівня[12]. В усіх трьох сегментах ринку (легкові та вантажні автомобілі і автобуси) продукція галузі автомобілебудування України має низьку ціну та низький технічний рівень. Тому невідкладними повинні стати першочергові заходи саме з покращання якості вітчизняної продукції шляхом надання фінансової допомоги галузі автомобілебудування, що забезпечить підвищення її конкурентоспроможності не тільки на внутрішньому, а й на зовнішніх ринках, значно розширивши їх географію[13]. З метою підвищення технічного рівня та конкурентоспроможності продукції автомобілебудівної галузі та якнайскорішого виведення її з кризи, потрібно удосконалити механізм державної підтримки, що передбачає наявність багаторівневої структури, яка забезпечить координацію заходів їх взаємоузгодження за напрямами та термінами.

Світовий досвід підтверджує, що автомобілебудування є прибутковою галуззю, зумовлює розвиток суміжних підгалузей промисловості, забезпечує значну кількість робочих місць та наповнює високими відрахуваннями бюджет країни. Пріоритетність її розвитку як наукоємного сектору економіки виправдала себе та значною мірою допомогла багатьом країнам перейти до групи високорозвинених. Цьому сприяла дія таких чинників, як невелика тривалість технологічного циклу виробництва автомобілів; значна серійність виробництва; швидкий обіг коштів; можливість залучення у виробництво особистих коштів покупців[14]. Крім того, паралельно з розвитком галузі збільшуються обсяги виробництва і створюються нові робочі місця в інших галузях промисловості. Разом з тим, щоб організувати в Україні виробництво сучасних конкурентоспроможних автомобілів необхідна не тільки відповідна конструкторська, технологічна й виробнича база, але й ефективне регулювання інноваційно-інвестиційним процесом.

Можна зробити висновок, що галузь автомобілебудування, яка в багатьох країнах світу є пріоритетною, в роки незалежності України розвивається доволі повільно, а останніми роками взагалі занепала. Основними проблемами вітчизняного автомобілебудування є відносно низький техніко-економічний рівень, слабо розвинене виробництво комплектувальних виробів та неналежна реалізація потенціалу міжнародного науково-технічного співробітництва. Основним напрямом розвитку автомобільної промисловості України повинно стати значне підвищення якості продукції з використанням новітніх науково-технічних досягнень. Перспективи розвитку автомобілебудування в Україні, здатного задовольнити потреби внутрішнього та зовнішнього ринків, залежать від: активізації державної політики у напрямах стимулювання розвитку сучасних високотехнологічних виробництв; здійснення реструктуризації і модернізації потужностей; зниження рівнів енергоємності та ресурсоємності підприємств; здійснення підприємствами ефективної соціальної та інноваційно-інвестиційної діяльності; удосконалення виробничого, фінансового та маркетингового менеджменту на вітчизняних автомобілебудівних підприємствах.

---

[1] Григор'єва Ю. А. Специфіка розвитку автомобілебудівного ринку України // Економіка: реалії часу. 2016. – №3(25). – С. 124.

[2] Дмитриченко М. Ф., Язвінська О. М., Хорошун Б. І. Історія автомобільного транспорту. – К., 2011. – С. 150.

[3] Редзюк А. М. Автомобільний транспорт України: стан, проблеми, перспективи розвитку: монографія. К., 2005. – С. 109.

[4] Краузе О. І., Радинський С. В. Перспективи розвитку Автопрому // Економіка та управління підприємствами. – 2016. – Вип. 13. – С. 295.

[5] Тарасова Н. В., Калініченко О. С., Романенко В. А. Машинобудування в Україні: тенденції, проблеми, перспективи. – Ніжин, 2007. – С. 192.

[6] Коломієць І. Ф., Рифяк Р. Р. Ринок автомобілів в Україні: особливості функціонування і розвитку // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2013. – Вип. 1(99). – С. 547.

[7] Кизим М. О., Колбасін Є. С. Державна підтримка автомобілебудування в Україні: монографія. – Харків, 2011. – С. 203.

[8] Краузе О. І. Тенденція розвитку ринку автомобілебудівної промисловості України // Галицький еконо-

мічний вісник. – Тернопіль, 2016. – Т. 50. – № 1. – С. 115.
[9] Там само. – С. 114.
[10] Дмитриченко М. Ф., Язвінська О. М., Хорошун Б. І. Історія автомобільного транспорту. – К., 2011. – С. 151.
[11] Ковалевський Л. Г. Автомобілебудування України: складні часи сьогодення та перспективи розвитку // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2014. – №1(72). – С. 56.
[12] Перетятько А. В. Аспекти розвитку вітчизняного легкового автомобілебудування // Економіка: реалії часу. – 2013. – №5(10). – С. 32.
[13] Кизим М. О., Колбасін Є. С. Державна підтримка автомобілебудування в Україні: монографія. – Харків, 2011. – С. 204.
[14] Тарасова Н. В., Калініченко О. С., Романенко В. А. Машинобудування в Україні: тенденції, проблеми, перспективи. – Ніжин, 2007. – С. 192.

Отражены исторические тенденции и проблемы автомобилестроительной отрасли в годы независимости Украины. Определены перспективы развития производства отечественных автомобилей, которые заключаются в значительном повышении качества продукции с использованием новейших научно-технических достижений; активизации государственной политики в направлении стимулирования развития современного высокотехнологичного производства; осуществлении реструктуризации и модернизации мощностей автомобилестроительных предприятий; реализации эффективной социальной и инновационно-инвестиционной политики.

Ключевые слова: исторические тенденции, проблемы, перспективы развития, автомобилестроение, производство автомобилей, легковые и грузовые автомобили

Historical tendencies and problems of motor industry are reflected in the years of independence of Ukraine. The prospects of development of home car that consist in the considerable upgrading of products with the use of the newest scientific and technical achievements production are certain; activations of public policy are in the direction of stimulation of development of modern hi-tech production; feasible restructuring and modernisations of powers of motor industry enterprises; realization of effective social and innovative-investment policy.

Keywords: historical tendencies, problems, prospects of development, motor industry, car production, passenger and freight cars.

Мирослав БОРИСЕНКО
Київ

ІСТОРИКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ МІСТА

Рецензія на монографію Овсіюк Оксани
Життя після окупації: побут киян 1943–1945 рр. – К., Дуліби, 2017. – 176 с.

В сучасній українській історіографії питання повсякдення, а особливо, повсякдення радянського часу, стало однієї із найпопулярніших тем. Щоденне життя громадян колишнього СРСР досліджується в багатьох дисертаціях, монографіях, наукових статтях. Загальна бібліографія з цього питання лише за десять останніх років, напевне, вже становить кілька сотень назв.

В радянський час, вивчення повсякдення робітників відбувалося в руслі прийнятного у ті роки політизованого концепту. Простий робітник багато працював, культурно відпочивав та постійно підвищував свої культурно-побутові запити, в усякому разі, саме так виглядало життя городянина згідно радянської історіографії. Вчені, віддаючи данину соціологічним підходам, постійно жонглювали різноманітними даними з масових статистичних джерел, звітів партійних органів, передовиць у пресі. Такі дослідження були переобтяжені цифрами, схемами, таблицями, які тільки мали підтвердити висновки, що вже були відомі заздалегідь. З поваленням комуністичної диктатури, структура історичних досліджень суттєво змінилася. Тепер більшість істориків оперують документами, що розкривають непросту побутову атмосферу радянської дійсності – постійні дефіцити, скарги незадоволених споживачів та мешканців, перманентні конфлікти навколо відверто куцих ресурсів. На основі цієї джерельної бази виникала зовсім обернена картина, в якій вже не було місця щасливому та заможному життю «радянського трудівника». Радянське повсякдення в інтерпретації українських істориків 1990-х років стало похмурим та безрадісним, бідним та голодним, а отже формувалася думка, що радянська людина, апріорі, не може бути щасливою. В працях молодшого покоління українських істориків, зокрема, в монографіях Р. Любавського, О. Овсіюк та інших, ми бачимо свідому відмову від оціночного підходу, їхні роботи більше тяжіють до використання історико-антропологічного методу, що свідчить про серйозну еволюцію та розвиток вітчизняної науки.

В монографії Оксани Овсіюк розглянуто повсякдення киян в найбільш драматичний час української історії XX ст. – період Другої світової війни. Насамперед, цілком позитивно маємо оцінити ретельний відбір джерельної бази. В монографії використано усні свідчення людей, які пережили окупацію та чиє дитинство й молодість припали на важкі воєнні роки. Використання методів усної історії в дослідженнях такого типу є не просто бажаним, а обов'язковим, враховуючи специфіку інформації, що міститься в офіційних документах.

Цілком логічною виглядає і структура цієї праці. Перший і найбільший розділ присвячений житловій проблемі в Києві в 1943–1945 роках. Мабуть немає такої іншої сфери як житло, в якій би повсякдення людини відображалася настільки рельєфно та повно. Більша частина життя людини проходить саме в межах домоволодінь. Помешкання стає не просто затишним простором, де люди можуть задовольнити свої нагальні біологічні потреби, а своєрідним центром цілого світу складних процесів та протиріч. Власне, квартира стала моделлю, символом самого сімейного життя, її мікрокосмосом. Для радянських людей житло часто було найбільшою цінністю, найбільшим скарбом. Нав'язана владою ідеологія заперечувала приватну власність та індивідуалізм, але в житловому просторі зберігалася, часто ілюзорна, але приватність, можливість побути на самоті за межами політичного контролю. І хоча не варто переоцінювати вплив радянської пропаганди на широкі маси, людина в умовах тоталітаризму відчувала постійну присутність чогось штучного, галасливого, що постійно створювало дратівливу атмосферу. Насправді, як ми бачимо з першого розділу монографії О. Овсіюк, простір в якому відбуваються найважливіші події, розгортаються найдраматичніші історії це невелика кімнатка в комунальній квартирі чи маленький будиночок на околиці.

Оксана Овсіюк відмовилася від пошуків середнього показника житлових умов і відверто вказує на заідеологізованість та безперспективність такого підходу. Кількість метрів, що припадала на одну людину не розкриває проблеми, а лише заспокоює дослідника та читача, тому ав-

© Мирослав Борисенко

торка обрала інший шлях. Вона описує, насамперед, зусилля киян які потрібно було докласти, щоб повернути та зберегти житло. І тут ми вперше зустрічаємо варіативність стратегій виживання, які можна охарактеризувати як булгаківське «квартирне питання». Термін «забезпечення житлом», який використовували раніше в українській історіографії, варто було б замінити на «боротьба за житло». Саме цю перманенту боротьбу і змальовує Оксана Овсіюк у першому розділі монографії. Ця картинка дає можливість переконатися, що радянська людина не була пасивним споживачем, оскільки усі блага обіцяні партією ще треба було вибороти. В боротьбі за «житловий простір», людині доводилося використовувати різні стратегії – демонструвати свою лояльність, потрібність, виключність. В цьому вбачаємо відмінність від попереднього періоду, адже в 1920–1930-х роках достатньо було лише підтвердити своє «пролетарське походження», а в 1940-х роках ця тактика вже була неактуальною. Заслуги перед суспільством та партією, реальні та вдавані, для радянського соціуму перетворилися на своєрідний фетиш. Усі вони не тільки підтверджували лояльність, але й давали можливість долучитися до розподілу ресурсів – зайвих метрів житла, пайків тощо. Звичка колекціонувати різні нагороди, звання, грамоти тощо перекочувала і в незалежну Україну, продовжуючи існувати тепер у формі карикатури.

Дуже цікавим є параграф 2.3.«Умови проживання» в якому авторка подає структуру побуту городян в цей складний час. Якщо раніше історики, аналізуючи повсякдення городян, щоб справити враження на читача, оперували загальними даними – кіловатами виробленої електроенергії, тонами води, кілометрами забрукованих вулиць тощо, то Оксана Овсіюк вказує на ліміти, якими в реальності могли користуватися пересічні мешканці Києва. Виявляється, що місячна норма води та електрики на одне помешкання була зовсім мізерною. Наприклад, одну родину припадало менше 10 КВт. електричної енергії на місяць. Для того щоб зрозуміти скільки це, треба уявити невелике, погано освітлене денним світлом помешкання із блимаючою, тьмяною лампою, що вмикається не більше ніж 3 години на добу. Ми бачимо, що той рівень комунальних послуг якими могло забезпечувати місто своїх мешканців не міг вплинути на спосіб життя людей. Враховуючи тотальну занятість жінок на виробництві, відсутність комунальних вигод, руйнування комунального господарства внаслідок війни, побутове життя людей можна було б описати як постійну боротьбу за виживання.

Одночасно, в роботі також розкриваються й маловідомі сторінки радянського повсякдення – махінації із розподілом житла. Безконтрольність житлових органів та тотальний дефіцит, породжували нелегальний ринок квартир, сприяли поширенню корупції. Також ми бачимо, що партійна номенклатура та привілейовані верстви радянського суспільства вирішували свої житлові проблеми за рахунок дефіцитних «квадратних метрів», які просто відбирали у простих городян.

Важливим є розділ, що присвячений аналізу проблеми забезпечення продуктами харчування, в якому розглядаються різні форми торгівлі та система громадського харчування, що в умовах тотального дефіциту часто заміняла нужденне домашнє господарство киян. Система розподілу продуктів в СРСР мала на меті не тільки задовольнити усіх громадян рівним однаковим набором найнеобхідніших предметів, але й мати під рукою універсальний механізм виховання «слухняних» громадян. Лояльність радянського громадянина, змученого голодом, війною та репресіями, можна було купити за шматок хліба та ковбаси. Як ми бачимо з праці Оксани Овсіюк, уся система забезпечення киян продуктами мала десятки рівнів – від найзлиденішого існування, до цілком заможного з дорогими винами, коняками та тортами до свят.

Окремо варто згадати різноманітні стратегії виживання, які мешканці розореного Києва були змушені використовувати, щоб отримати найнеобхідніше. В монографії відображено співіснування державної, кооперативної та приватної торгівлі, які в той час існували паралельно. Авторка наводить данні, що свідчать про важливу роль приватної торгівлі у забезпечені киян продуктами. Продуктів отриманих тільки за картками просто не вистачало навіть для виживання і, відповідно, громадяни були змушені вдаватися до складних махінацій, міняючи одяг, послуги, товари та паливо. Попит на товари був шалений, а от грошей у людей не було. В цих умовах на базарах обмінювали все, що тільки було можна обміняти. Обмін, який ніким та нічим не регламентувався, був ризикованим викликом для людей, що не володіли відповідним комерційним досвідом. Потрібно було бути максимально уважним, реалізовуючи товари, особливо тим громадянам, що ніколи не займалися жодним бізнесом. Цей аспект є дуже цікавим і зовсім невивчений в українській історіографії. Радянська економічна модель будувалася на основі тотального одержавлення усіх економічних відносин, але виявилося, що в кризових умовах городяни досить швидко пристосовувалися до правил вільного ринку. Кияни в той час

постійно мусили опановувати ази ринкової торгівлі, оскільки це було необхідною умовою виживання. Однак, на нашу думку, варто було б більш детально зупинитися на ролі «товкучки» в повсякденні городян воєнного часу. Також потрібно було б вказати на С. 101–102, що перші комерційні магазини, насправді, не були комерційними, а державними, просто в них держава відпускала дефіцитні товари за ринковими, «комерційними» цінами.

Важливим є і розділ в якому розглядається забезпечення городян товарами та послугами. Звичайно, в поруйнованому місті відчувався дефіцит промислових товарів, але одночасно впав і попит, оскільки після купівлі продуктів коштів на промислові товари просто не вистачало. Однак, рівень життя громадян був достатньо різний. Велика кількість спецмагазинів, відділів та закритих розподільників надавала радянській еліті можливість повністю задовольнити свої потреби. Люди які проявляли лояльність до влади, отримували шанс на підвищення, що давало доступ до зовсім іншого рівню розподілу товарів. В умовах тотальної бідності, навіть маленький крок по соціальній драбині давав можливість відчути велику матеріальну різницю, у порівнянні з тими, хто був позбавлений часто найнеобхідніших речей.

Таким чином, «радянська людина» не була зовсім пасивною та відстороненою від процесу задоволення своїх власних потреб. Перекладаючи відповідальність за ситуацію в країні виключно на владу, людина не відсторонилася від обов'язку самостійно боротися за задоволення своїх щоденних потреб. Навпаки, навіть в умовах жорсткої планової економіки, державного виробництва та контролю, людям потрібно було торувати нові шляхи, розробляти нові стратегії виживання, вміло балансувати на грані криміналу. Цей, навіть побіжний погляд на повсякдення городян в екстремальних умовах, тільки підтверджує думку, що історія радянської доби, як окремої форми тоталітарного устрою ще не вичерпана та потребує нових підходів та методів у дослідженні цього феномену XX ст.

Отже, рецензована монографія Оксани Овсіюк «Життя після окупації: побут киян 1943–1945 рр.» Оксани Овсіюк дійсно є актуальним науковим дослідженням, яке має важливе значення для сучасного розуміння «феномену радянськості». У цій праці, молода дослідниця уникнула тих типових помилок, що їх припускають історики, які декларують у своїх працях вивчення історії повсякдення. Особливо приємно, що за останні роки таких праць вже є декілька. Таким чином, можна констатувати, що українська наука поступово інкорпорується до загальноєвропейського простору, розвиваючись у напрямку до поширення історико-антропологічних підходів у розумінні історії.

Наші автори

Бей Наталія – кандидат економічних наук, здобувач Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Борисенко Мирослав – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бочковська Валентина – директор Музею книги і друкарства України.

Демещук Вікторович – аспірант кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дмитрук Ярослава – аспірантка кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кагамлик Світлана – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Капелюшний Валерій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коваленко Оксана – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник відділу палеогончарства Інституту керамології – Відділення Інституту народознавства НАН України, докторант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Крикун Юлія – кандидат історичних наук, завідувач відділу мистецтвознавства і фольклористики Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (м. Київ).

Кукоба Лєна – молодший науковий співробітник, Фонд Президентів України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.

Ломако Людмила – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та управління освітою Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця).

Любчик Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і філософії Івано-Франківського національного медичного університету.

Макаревич Антоніна – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Михайленко Марина – аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Нагірний Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноекономічних та гуманітарних дисциплін Нововолинського навчально-наукового інституту економіки і менеджменту Тернопільського національного економічного університету.

Наконечний Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури та мистецтв.

Орехівський Володимир – кандидат технічних наук, здобувач Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Орлова Тетяна – доктор історичних наук, професор історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Палієнко Марина – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Папенко Євген – кандидат історичних наук.

Папенко Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пасічник Наталя – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький.

Пивоваренко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету харчових технологій.

Понипаляк Аліна – аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Понипаляк Олександр – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рудь Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сердюк Ігор – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Сорочук Людмила – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Срібняк Ігор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Філіпова Ганна – аспірантка Центру пам’яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам’яток історії та культури.

Юрченко Віталіна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 54

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

На першій сторінці обкладинки малюнок Богдана Сороки «Умільці»

Підписано до друку 16.03.2018. Формат 60х86/8.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 10.
Тираж 300.